

MİRYUSİF MİRBABAYEV

**AZƏRBAYCAN
NEFTİNİN
QISA
TARİXİ**

Bakı – 2007

UDK 665.58 (09)

Elmi redaktor:

professor

R.İ. ŞÜKÜROV

Rəyçilər:

tarix elmləri doktoru, professor

E.B. MURADƏLİYEV

kimya elmləri doktoru, professor

A.L. ŞABANOV

Mirbabayev M.F.

Azərbaycan neftinin qısa tarixi. Bakı. Azərneşr, 2007 –296 səh.

Təklif olunan kitab Azərbaycanın neft işinin tarixinə dair qısa, müstəqil, həmcə müxtəlif, sənədli məlumatlar əsasında yazılmış oçerklərdən ibarətdir. O Abşeronda və ümumilikdə Azərbaycanda neft işinin sənaye inkişafının yaranması, təşəkkülü və başlanmasına həsr olunub. Kitabın fərqli xüsusiyyəti inqilabdan əvvəlki arxiv sənədlərinin geniş istifadə olunması, həmçinin kitabın sonunda təqdim olunmuş Azərbaycanın neft işi tarixinin xronologiyasıdır ki, burada da regionda qədim zamanlardan bu günlərədək neft sənayesinin inkişafının daha tam mənzərəsini verməyə cəhd edilir.

Kitab geniş oxucu kütləsi: neft-qaz sənayesi işçiləri, neft ali məktəbləri və texnikumlarının professor-müəllim heyəti və elmi əməkdaşları, aspirantlar, tələbələr; həmçinin əbədi odlar yurdunun zəngin neft tarixi ilə maraqlanan hər bir kəs üçün nəzərdə tutulub.

KCA DEUTAG şirkəti kitabın məzmunu, kitabdakı fakt və rəqəmlərin səhhiyyəi üçün heç bir məsuliyyət daşımır.

© KCA DEUTAG, 2007

***Kitab KCA DEUTAG şirkətinin
rəhbərliyi və şəxsən Ramin İsayevin
təşəbbüsü ilə “Çıraq” platformasından
qazma əməliyyatlarına başlanmasının
10 illiyi münasibəti ilə nəşr edilir***

***Bu işi məşhur dilçi-alim, Stalin mükafatı laureatı babam
Miryusif Mirbabayevin və anam Şəfiqə Mirbabayevanın
parlaq xatirəsinə həsr edirəm.***

Müəllif

**Kimya elmləri doktoru, Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru
Mirbabayev Miryusif Fazil oğlunun “Azərbaycan neftinin qısa tarixi” kitabına**

RƏY

Kitab həcminə görə müxtəlif və sənədli məlumatlar əsasında tərtib olunmuş bir neçə ayrı-ayrı müstəqil fəsildən (oçerkdən) ibarətdir.

Neft-kimya sahəsində tanınmış mütəxəssis olan müəllifin respublika və xaricdə dərc olunmuş 90-a yaxın elmi əsəri var; Azərbaycan neft işi tarixinin tədqiqi ilə 1992-ci ildən məşğul olmağa başlayıb. Ölkənin neft tarixi haqqında mövzu üzərində zəhmət tələb edən işin nəticəsi oxucuya təklif olunan iş olub. Neftçilərə, neft üzrə ali məktəblərin tələbə və aspirantlarına ünvanlanmış kitab, mənim fikrimcə, geniş oxucu kütləsinin də marağına səbəb ola bilər.

Məsələn, 1920-ci ilədək Bakıda elmi mərkəz olmuş və 1904-cü ildə Bakıda Rusiya Nobel mükafatının təsis olunmasına yardım göstərmiş İmperator rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi (İRTC BŞ) haqqında oçerk çox maraqlıdır. Yəni Bakı, XIX əsrdə Rusiya neft hasilatı və emalının özəyi olaraq, elmi və mühəndis tədqiqatlarının nəticələrinin yoxlanması və praktik istifadəsi mərkəzinə çevrilmişdi.

H.Z.Tağıyevlə dostluq edən və neft işi sahəsində onunla səmərəli əməkdaşlıq edən D.İ.Mendeleyev (dəfərlə Abşeronu gəlib) haqqında oçerk də xüsusi diqqətə layiqdir. Kitabda D.İ.Mendeleyev, V.V.Markovnikov, V.Q.Şuxovun və başqalarının Abşeron neftinin öyrənilməsi üzrə tədqiqatları dəqiq göstərilib, həmçinin neft və neft qalıqlarının səmərəli emal yollarının axtarılmasında alimlərin rolu qeyd olunub.

Əlavədə verilməmiş, quru tarixi faktlar salnaməsindən ibarət qısa neft xronologiyası da orijinaldır. Lakin müəllif tərəfindən 1886-cı ildən 1918-ci ilədək “İRTC BŞ-nin işləri”, 1899-cu ildən 1917-ci ilədək “Neft İşləri” və s. kimi nəşrlər də daxil olmaqla çoxlu sayda sənəd nə kitabların diqqətlə oxunması və istifadəsi sayəsində o da çox tez və maraqla oxunur.

Müəllifin xidmətləri sırasına kitabın sonunda verilən istifadə olunmuş və tövsiyə olunan kitabların siyahısını da aid etmək olar: o maraq doğurur və tədqiq olunan mövzunun elmi cəhətdən öyrənilməsinin dərinliyini göstərir.

Ümumilikdə, M.F.Mirbabayevin təklif olunan “Azərbaycan neftinin qısa tarixi” hazırda – müstəqil ölkənin sənaye inkişafı və onun çiçəklənməsinə yardım edən neft əlaqələrinin çox olduğu bir dövrdə aktualdır. Öz məzmunu ilə bu kitab neft işinin, bir zamanlar kimyanın tarixinin öyrənilməsi əsasında neft işinin vahid elmi inkişaf proqramını yaradan Dmitri Mendeleeyevin işarə etdiyi tarixi və məntiqi birləşməsini vurğulayır. Kimyaçı alim qeyd edirdi: “Tarixi nə qədər mühakimə və tənqid etsək belə, insan ağına təkə təfərrüatlar azlıq edir, öncə sistematik ümumiləşdirmə aparmaq lazımdır... Bu ümumiləş-dirmələr yoxdursa, bilik hələ elm, qüvvə deyil, sadəcə öyrənilən mövzu altında əsarətdir”.

E.B.MURADƏLİYEVƏ

tarix elmləri doktoru,

Bakı Dövlət Universitetinin professoru

Sözlə ifadə olunmuş istənilən fikir təsiri hüdudsuz olan qüvvədir.

L. TOLSTOY

Neft kralıçadırsa, Bakı onun taxtıdır.

U. ÇÖRÇİL

GİRİŞ

Müasir sivilizasiyanın sürətli inkişafı mühüm yanacaq-energetika ehtiyatları, neft və qaz olmadan qeyri-mümkün olardı. Azərbaycan nadir karbohidrogen xammalı ehtiyatlarına malik neft ölkəsidir və onun mənimsənməsi və istifadəsi ilə bağlı olduqca zəngin tarixə malikdir.

Hazırda, Azərbaycan neft işi tarixinin tədqiqi xüsusilə aktualdır, çünki onun dərin kökləri var və çox qeyri-adi hadisələrlə boldur. Bizim fikrimizcə, indi və xüsusilə də yaxın gələcəkdə neft təsərrüfatını düzgün aparmaq üçün neft işinin keçmişdəki

vəziyyətini bilmək lazımdır. Neft işinin Bakıda texnika, kimya və neft-kimya elmlərinin sürətli inkişafının başlanğıcını qoymuş sahə kimi dərk edilməsi məhz o zamanlar baş vermişdir. Bu prosesin başlanğıcında öz dövrünün görkəmli şəxsləri – Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Nobel qardaşları, Dmitri Mendeleev, Konon Lisenko, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov, İsabəy Hacinski, Mövsümbəy Xanlarov, Fətullabəy Rüstəmbəyov, Konstantin Xariçkov, Viktor Gerr, Lev Qurviç, Vladimir Şuxov, Semyon Kvitko, Konstantin Krasuski və bir çox digərləri dururdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya neft sənayesi düz 1910-cu ilədək əsasən Azərbaycan (Bakı) neft sənayesi ilə təmsil olunurdu. Bakı neft regionunun əsas yataqlarına Balaxanı, Sabunçu, Ramanı, Bibi-Heybət və Suraxanı aid idi.

Neft haqqında hələ antik zamanlardan bilir və ilk növbədə, işıqlandırma üçün, həmçinin yanacaq kimi istifadə edirdilər. Neftin çıxarıldığı yerlər müqəddəs idi və naphtha (nephtoi) adlandırılırdılar ki, neft adı da buradan yaranıb. Yunan mütəfəkkirləri Herodot (e.ə. 485 – 425-ci illər), Plutarx (e. 50 – 120-ci illəri) və romalı Dioskorid (e. I əsri) öz əsərlərində neft yataqlarını və onun tətbiqini təsvir edirdilər.

Abşeronda hasilat haqqında ilkin məlumatları e. VII əsrinə aid qədim alban yazılı mənbələrində tapmaq olar. VIII əsrdə XII əsrdək Abşeron yarımadasında ilkin quyu neft çıxarılması haqqında çoxsaylı, mötəbər məlumatları isə biz ərəb alimləri Balazuri, Məsudi, İstahri-Abu, Abu-Dulaf, Məhəmməd Bekranda tapırıq. Belə ki, Məsudi özünü “Orta kitab” (X əsrin birinci yarısı) əsərində qeyd edir ki, “...Bakıda iki əsas mənbə var idi: birindən sarı və ağ, digərindən isə qara və göy neft çıxarıldı. Hər bir mənbədən alınan gəlirlər ildə 1000 dirhəm, yəni 250 rubla yaxın idi”.

Abşeronun ən iri neft quyuları Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Sabunçu, Ramanı, Şubanı və Binəqədi kəndləri yaxınlığında yerləşirdi. Məşhur geoloq, professor Melxior Neymayer özünün “Yer kürəsinin tarixi” kitabında (S.-Peterburq, 1898-ci il) qeyd edirdi ki, “...Bakı neftinin maraqlı yoldaşı yerin altından çıxan qazlardır; əvvəllər onlar Suraxanı yaxınlığında müqəddəs alovlara həyat verirdi ki, hindli sitayiş edənlərinin böyük kütlələri də bura axışırdı”.

Həqiqətən də, e.ə. VI əsrdə Abşeronda (Şubanı, Suraxanı kəndləri, Pirallahı adasında) yerin altından çıxan müqəddəs sönməz alovların yandığı atəşpərəst məbədləri var idi. E. XVIII əsrdə və XIX əsrinin əvvəllərində onlar qədim İran “fars” sektasının kahinləri tərəfindən himayə olunurdu ki, onlardan da (indiyə kimi) Suraxanıda yaxşı vəziyyətdə saxlanmış “Atəşgah” məbədi qalıb. (Farslar, gəbrlər İran tayfasından olan xalq, Zərdüşt dininin ardıcılardır. İranda dinlərinə görə təqib olunan zərdüştilər Hindistana e. VII əsrdə Sasanilər şahlığının süqutundan sonra köçməyə başladılar. Bombeydə farslar zənginlik və ictimai mövqeyinə görə əhəmiyyətli bir sinif təşkil edirdilər. 1921-ci il siyahıyaalmasına görə Hindistanda onların sayı 102 min nəfərə, İranda isə 10 min nəfərə yaxın olub).

Ən yaxşı müalicə vasitəsi olan Suraxanı ağ nefti İran, Buxara, Hindistan və Moskoviyanın bazarlarına ixrac olunurdu. Bundan məşhur Venesiyalı səyahətçi, Qafqazda olmuş ilk avropalı Marko Polonun (1254 – 1324-cü illər) yüzilliklər ötdükdən sonra Fransada dərc olunacaq qeydləri (“Le livre de Marco Polo”, Paris, 1865) xəbər verir.

Tarix neftin hər b işində də tətbiqi haqqında kifayət qədər nümunə ilə boldur – bunu Karfagen sərkərdəsi Hannibal (e.ə. 246 – 183-cü illər), qədim Roma alimi Pliniy-böyük (e. 23 – 79-cu illəri) və digərləri təsdiq edirdilər. Neft qədim və orta əsrlərdə müharibələr zamanı uğurla tətbiq olunan “yunan odu” deyilən mayenin (şora, kükürd və neftin qarışığı) tərkibinə daxil idi: “alov” suda yanaraq, düşmən gəmilərini yandırırdı...

XIX əsrin 70-ci illərindən sonra Rusiya imperiyasında və xaricdə neft-kimya və neft texnologiyası sahəsində tədqiqatların inkişafı ilə eyni zamanda hər yerdə neftin sənaye hasilatı başlandı. Neft və neft məhsullarının geniş tədqiqində müxtəlif ölkələrin kimyaçı və texnoloqları – D.Mendeleyev, A.Butlerov, F.Beylşteyn, K.Rayxenbax, K.Şorlemmer, K.Enqler, V.Markovnikov, V.Oqloblin, Y.Lermontova, K.Lisenko, A.Letni, A.Nikiforov, V.Şuxov, V.Barton, L.Qurviç və digərlərinin parlaq iş və ixtiraları böyük rol oynadı.

Lakin, neftin sənaye istifadəsinin başlanğıcı krekinq prosesinin ixtira olunmasından sonra qoyuldu. Termik krekinq prosesinin ilk dəfə Vladimir Şuxov (1891-ci il) və sonradan Vilyam Barton (1913-cü il) tərəfindən işlənilib hazırlanmış əsasları yüksək molekulyar karbohidrogenləri aşağı molekulyar karbohidrogenlərə çevirməyə imkan verdi; krekinq prosesinin xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsindən sonra isə çıxarılan neftin yarıya qədəri benzin fraksiyalarına emal olunurdu. Sonralar, krekinq prosesi neftin parçalanması zamanı əmələ gələn doymuş karbohidrogenlərin katalitik hidrogenləşdirilməsi üsulunun yaradılması ilə tamamlanmışdır.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, neftin termik parçalanmasının işlənilib hazırlanması üzrə tədqiqatların XIX əsrin 90-cı illərində əvvəllər də aparılmasına baxmayaraq (Rusiyada – Q.Alekseyev və başqaları, İngiltərədə – Dyuar və başqaları tərəfindən), 1912-ci ildə məhz bakılı Semyon Kvitko neft qalığının termik parçalanmasının sənayedə tətbiqi yalnız 1925-ci ildə həyata keçirilmiş yeni üsulunu işləyib hazırlayıb (o bu ixtirasını amerikalı Bartondan bir il əvvəl patentləmişdir). S.Kvitkonun ixtirasını Dəniz nazirliyi hələ Birinci dünya müharibəsinə qədər istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu, lakin başlanmış müharibə nəzərdə tutulmuş planın həyata keçirilməsinə mane oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı neftinin yüksək temperaturlu emal texnologiyasına mühüm payı işləri həmişinin neft kimyasında yeni istiqamətin – neft kimya sintezinin yaranmasına yardım etmiş N.Zelinski, S.Vişetravski, S.Lebedev, A.Dobryanski, F.İnçik, K.Xariçkov, R.Vişin və digərləri verib, İmperator rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi isə (1879-cu il 24 mart tarixində təsis olunub) Qafqazda neft üzrə elmi tədqiqatların mərkəzinə çevrilib.

Təklif olunan kitabın əsas xüsusiyyəti Azərbaycan neft istehsalı tarixi üzrə oçerklərin şərhinin xeyli dərəcədə inqilabaqədərki sənədli materialın istifadəsinə əsaslanmasından ibarətdir ki, bu da oxucuya qədim zamanlardan bu günlərədək Azərbaycan neft işi tarixinin nisbətən daha tam xronologiyasını təqdim etməyə imkan verib.

Təklif olunan oçerklərin mətnində göstərilən dövrün elmi-texniki və ictimai fikir tarixini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmiş şəxsiyyətlər haqqında kursivlə əlavə məlumatlar qeyd olunub.

I OÇERK

AZƏRBAYCAN NEFTİ HAQQINDA İLK TARİXİ MƏLUMATLAR

Zamanın dərinliklərində

Nəsillər ruhən mərd

İnsanların kölgəsini görəcək

Qavri-la DERJAVİN

Neft qədim əsrlərdən məlumdur: hələ qədim Persiyada (İran) büt-pərəst kahinlər müqəddəs od yandırmaq məqsədi ilə onu quyulardan çıxarırdılar. Vavilon və Ninevianı inşa etmək üçün inşaat materialı kimi asfalt qətranından (mədən və ya mineral) istifadə edirdilər ki, bu maddə Evfrat qolu, İse çayından çıxarılan neft buxarlandıqdan sonra yaranırdı.

XIII əsrin əvvəlində Abşeronu səyahət etmiş ərəb tarixçisi Məhəmməd Bekran yazdığı kitabda Balaxanıda neftin quyudan çıxarılmasından bəhs etmişdi; yəni quyular Abşeronun ilk neft mənbələri (yataqları) sayılırdı.

Abşeron yarımadasında yanar qazlı neft mənbələrindən Zərdüştün ardıcılıarı dini ayini icra etmək üçün istifadə edirdilər (İsanın anadan olmasına qədər VI əsrdə Abşeronda atəşpərəstlərin məbədləri vardı ki, burada yerin altından çıxan sönməyən müqəddəsi od yanırdı). XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəlində qədim İran “pars” sektasının kahinləri odu cidd-cəhdlə qoruyurdular, hələ də Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədləri qalmaqdadır. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərini təsvir edən qədim yunan tarixçisi Plutarxın məlumatına görə, hələ eramızdan əvvəl IV əsrdə onun hərbiçiləri işıqlandırma məqsədi ilə Abşeron yarımadasından çıxarılmış neftdən istifadə edirdilər, nefti tuluq və gil qablarda daşıyırdılar.

Hələ X əsrdə ərəb coğrafiyaçısı Masudi öz qeydlərində ağ Suraxanı neftindən bəhs edirdi və Suraxanıdakı “əbədi alovdan” söz açırdı. Suraxanıdakı atəşpərəstlərin “Atəşgah” məbədi və neftin və qazın çıxdığı yerdə inşa edilmiş buna bənzər məbədlər (Şağanı kəndində, Pirallahı) Makedoniyalı İsgəndərin Azərbaycana yürüşü zamanı (eramızdan əvvəl 356-323), daha sonra Bizans imperatoru İrakli tərəfindən eramızın 624-cü ilində dağıdılmışdı. Məbəd yerli və İrandan qovulmuş atəşpərəstlər tərəfindən bərpa edilmişdi.

Üçüncü dəfə məbəd dağıdıldı və 643-cü ildə ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra uzun müddət unuduldu. Yalnız 10 əsr keçdikdən sonra – XVII əsrdə məbəd yenidən Suraxanıda yaşayan hindistanlı tacirin vəsaiti hesabına bərpa edildi, məbədin daş

plitəsində aşkar edilmiş və Hind alimlərinin oxuduğu qədim Hind dilindəki yazı buna şəhadət verir.

Suraxanı haqqında “1832-ci ildə Bakı əyalətinin kəndlərinin kameral təsvirində” belə bir qeyd var: “kənd Hindlilərin təzimə gəlib bir neçə ilə yaşadıkları od püskürən yerdə yerləşir...- buradaca içində ağ neft olan quyular var”.

Suraxanı məbədi haqqında 1770-ci ildə Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının tapşırığı ilə Bakıya gələn rus alimi Qmelin Samuil Qotlib çox maraqlı qeydlər etmişdir: “Yerli atəşpərəstlər İranda İslam bərqərar olduqdan sonra qədim gerblərin sağ qalan nəslindənəndirlər (Zərdüşt dininin ardıçları). Onlar sönməyən oda son dərəcə müqəddəs şey kimi baxır və onda ilahiliyin əlamətini görürdülər... Hindistandan ehtiramlı şəxslər xilas naminə Bakıya gəldilər... Bu məbədlərdən biri hələ də Suraxanıda qalır”.

Suraxanı adının özü sanskrit dilindəki “Surkaşanı” sözündəndir, bu da “müqəddəs yer”, “sitayiş yeri” anlamını verir. Hazırda Suraxanıda atəşpərəstlərin məbədi memarlıq abidəsidir və Bakının ən baxımlı yerlərindən biridir.

VIII əsrdən başlayaraq, Qafqazda (Abşeronda) olmuş məşhur səyyahlar və alimlər: ərəblər – İstəxri İsxak (VIII əsr), Əhməd Balazuri və ya Əl-Belazuri (IX əsrin ortaları), Məsudi Əbdül Hüseyn (X əsrin birinci yarısı), Əbu Dulaf (942-ci il), Amin Əhməd ər-Razi (1601-ci il), venetsiyalı Marko Polo (XIV əsrin birinci yarısı); alman Adam Oleraiy (1636); türk Ələvi Çələbi (1647-ci il), İsveç Eqlbert Kempfer (1683) və başqaları göstərmişlər ki, bu regionda siyasi və iqtisadi həyat qədimdən neftlə bağlı olmuşdur.

Belə ki, A.Balazurinin qismən ingilis dilində nəşr edilmiş “Ölkələrin istila edilməsi” kitabında (“The origins of the Islamic State”, by P.Hitti and F.Murgotten, N.Y. 1916, v. 1-2) Ərəb Xilafəti xalqlarının iqtisadiyyatı, ictimai əlaqələri və mədəniyyəti haqqında çox mühüm məlumatlar var idi.

Məsudi yazılı şəkildə Abşeronda iki qara və ağ neft mənbələrinin olmasını təsdiqləyirdi. A.Morko Polo Abşeronda neftdən tibbi və işıqlandırma məqsədi ilə istifadə edildiyini, o cümlədən neftin Bakıdan Yaxın Şərqi ölkələrinə daşınması haqqında xəbər verirdi. Əmin Əhməd ər-Razinin məlumatına görə, XVII əsrin əvvəllərində Abşeronda qara və ağ neftin çıxarıldığı 500-ə qədər quyular mövcud olmuşdur.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVII əsrlərdə bir çox Avropa və Şimali Amerika ölkələrində nefti primitiv üsulla çıxarırdılar: müxtəlif parçaları çox da dərin olmayan quyulara və göllərin dibinə sallayıp, sonra onları qabların içinə sıxırdılar. Abşeron sakinləri isə bu dövrdə artıq dərinliyi 10 sajinə (1 sajin = 2,13 m) çatan neft quyularını və şaxtaları qaza bilirdilər və nefti at dartısı ilə çıxarırdılar.

Bu faktı daha sonralar Abşerona (Bakı) gəlmiş məşhur şəxslər də təsdiq etmişlər: ingilis İoanas Hanvey (1741-ci il); və rus İoann Lerx (1733-cü il); Samuil Qmelin (1770-ci il), A. Yartsev (1812-ci il); Eduard Eyxvald (1825-ci il) və başqaları özlərindən sonra neftin, neft quyularının və əbədi odun təfərrüatlı təsvirini qoyub getmişdilər.

Alman diplomatı və səyyahı Adam Elşleqer (ədəbiyyatda Oleariy kimi məşhurdur) Bakı neft quyularını belə təsvir etmişdir:

“Demək olar ki, hamısı bir tüfəng atəşi məsafəsində yerləşən 30-a qədər müxtəlif çalalardır; bu çalalardan neft çeşmə kimi qaynayır. Onların arasında 3 güclü quyu var ki, təxminən 2 sajn dərinliyə enmək tələb edilirdi, buna görə quyunun içinə bir neçə əlavə tir yerləşdirilmişdi, onlardan quyuya enərkən nərdivan kimi istifadə etmək olardı... Burada həm qara, həm də ağ neftin olmasını qeyd etmək lazımdır, ancaq birincisi ikincisindən daha çox idi”.

Qeyd edək ki, həm Məsudi (X əsr), həm də ondan bir az sonra Oleariy (XVII əsr) Abşeronda ağ neftin mövcudluğunu təsdiq edirdilər, bu neft hələ o dövrdə çox qiymətli məhsul sayılırdı və İran, İraq və Hindistan bazarlarına daşınırdı.

Bu faktı Bakıya Olearidən 100 il sonra gəlmiş ingilis-rus ticarət şirkətinin direktorlarından biri İ.Qanvey də təsdiq etmişdir. “Xəzər dənizində ingilis ticarətinin xülasəsi haqqında” adlı kitabında (1754-cü il) qeyd edirdi ki, bakılılar qazdan yemək bişirmək, su qaynatmaq məqsədi ilə artıq çoxdan istifadə edirdilər; Suraxını ağ nefti isə çox nadir hadisə sayılırdı və müxtəlif ölkələrə daşınırdı: ondan daş xəstəliyinə, sinə ağrılarına və qıcolmalara qarşı müalicə vasitəsi kimi istifadə edirdilər.

Türk səyyahı Övliya Çələbinin Bakı nefti haqqında qeydləri səciyyəvidir: “...neft çıxarmaqla məşğul olan insanlar quyulara düşürlər: gündüz və gecə neft çıxarır və çıxarılan nefti keçi dərisindən tikilmiş tuluqlara tökürdülər. Sonra tacirlər onu alır və müxtəlif ölkələrə daşıyırdılar. Neftin səkkiz rəngi olur, ancaq onların arasında ən yaxşısı sarı neftdir. Qara neft şahın mülkiyyəti hesab edilir..., onu Özbəkistan, İran, Kürdüstan, Gürcüstan, Dağıstanla sərhəd olan qalalara göndərir və ondan həmin yerlərdə işıqlandırma məqsədləri üçün istifadə edirdilər. O, şəhərlərin və qalaların müdafiə edilməsi üçün hərbi xəbərdarlıq kimi çox əhəmiyyətlidir...”

Bakı neft quyularının maraqlı təsvirinə, 6-8 yanvar 1683-cü ildə Bakıya gəlmiş İranda İsveç səfirinin katibi E. Kempferdə rastlaşırıq, o, “Bakı yarımadasının yeddi möcüzəsi” kitabında qeyd edirdi:

“Əbədi alovdan şimal-qərbbə tərəf min addımlıqda başqa bir qəribə şey – məhz ağ neft mənbələri yerləşir, ancaq elə bir ucqar yerdə ki, heç kim bu mənbələrin burada yerləşməsinə təxmin edə bilməzdi, qabaqcadan bilməsəydi ki.... Ağ neft yataqlarından qərbbə tərəf iki saatlıq yolda... çirklə, demək olar qara rəngdə qara neft istehsal edən qəribə məntəqə yerləşir... Neft çıxarmaq üçün çoxsaylı şaquli quyular qazılmışdı, onların bir çoxunda neft axını bol və daimidir... Möhkəm gilli torpaq divarları möhkəmləndirmədən, yerqazanları təhlükə ilə üzləşdirmədən istənilən dərinliyə enməyə imkan verir. Quyulardan neftin çıxarılması mexaniki üsulla, dəri vedrələrdə və ya kiçik boğazlarla həyata keçirilir... Neftin qaldırılması bir-birinin ardınca dövrə vuran iki atla hərəkətə gətirilən xüsusi mexanizmlə həyata keçirilirdi. Gecə vaxtı bir neçə saatı istisna etməklə, burada iş dayanmırdı... Neft dörd təkərli arabalarda tuluqlarla Şamaxı və Bakı şəhərlərinə daşınırdı; birinci məntəqədən neft dəvələrin belində ölkənin daxilinə, ikinci məntəqədən isə dənizlə Qirkaniya, Özbəkistan və Çərkəs vilayətinə və Dağıstana aparılırdı...” (Bakinskıe izvestie, 1883, № 5-7).

E. Kempfer isə Suraxanıdakı “əbədi alovu” belə təsvir edirdi: “Çox saylı quyulardan Suraxanı kəndinə sarı alov burulub-qalxırdı. Kəndin sakinləri daş parçaları ilə əhəng yandırırıldı...”.

1733-cü ildə, o zaman ki, Abşeron hələ Rusiyanın təbəəsi idi (1722-1723-cü illərdə Pyotrun istilaları. Rusiya Gəncə müqaviləsinə uyğun olaraq İrani yalnız 10 mart 1735-ci ildə geri qaytarmışdı), İranda rus səfirliyinin əməkdaşı doktor İ.Lerx Bakı neft rayonuna gəldikdən sonra yazırdı:

“30 iyunda mən əbədi alovdan Balaxanıya qədər, qara neft quyularına doğru beş verst gəldim. Həmin quyular fars şahının vaxtından məlumdur – 52... dərinliyi 50 sajnaya qədər olan quyulardan biri çox güclü çağlayır və oradan hər gün 500 batman neft çıxarılır...Quyulardan çıxarılan nefti böyük və dərin çalalara tökür, burdan isə böyük dəri kisələrlə arabada Bakıya aparır, qalıqları 3 çalaya tökür və Gilanda, Şamaxıda və digər yerlərdə çatırlar, yerdə qalanından isə şəhərdə istifadə edirdilər (1 batman = 8,2 kq).

1739-cu ildə akademik İ.V. Veytberxtin “Qeydlərdə” çap edilmiş və Abşeron nefti haqqında maksimum məlumatı əks etdirən ilk “Neft haqqında” əsəri işıq üzə gördü. Bu “Neft haqqında” traktatı məşhur hidroqraf, daha sonralar dövlət xadimi olmuş F.İ. Soymonovun səhih məlumatlarına əsaslanırdı, adı çəkilən alim apardığı tədqiqatların məlumatlarını hələ 1728-ci ildə Rusiya Elmlər Akademiyasına göndərmişdi.

O, bir neçə dəfə Azərbaycanda (Abşeronda) olmuş, oradakı neft quyularını təfsilatı ilə təsvir etmiş və neft qazları yataqlarının planını təqdim etmişdi. 1719-cu ildən 1722-ci ilə qədər Xəzər dənizini tədqiq etmiş F.İ.Saymonovun ümumi rəhbərliyi altında 1731 – ci ildə Xəzər dənizinin ilk atlası mətnlə bərabər çap edilir.

Abşeronun neft mənbələri haqqında mötəbər məlumatları 1770-ci ildə Bakıda olmuş akademik S.Q.Qmelinin qeydlərində oxuyuruq.

Alim özünün hesabatında (1771-ci il) qeyd edirdi: “...quyunun ağzı daşla bağlanmışdır, onların arasına bir paça gil qoyulmuş və üzərində Bakı xanının adı yazılmışdı, bu o deməkdir ki, buraya Bakı xanının qoyduğu qoruqçu quyunun ağzını açmazsa, buradan başqa heç kəs neft götürə bilməz. Bakı xanının duzdan və neftdən əldə etdiyi gəliri yerli sakinlərin məlumatlarına görə 35-40 manat təşkil edirdi. Duzun pudu 7-8 qəpiyə, yandırma məqsədinə sərf edilən 15 funt-batmanlıq qara neft isə 5 qəpiyə satılırdı” [Qmelin S.Q. “Reise durch Russland zur Untersuchung d. Drei Naturreiche”(SPb., 4-cü hissə, 1770-1784-cü illər)].

Qmelinin qeydləri başqa bir məşhur səyyah, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə qatılmasına qədər Bakıda olmuş A.Yartsevin məlumatları ilə təsdiqlənir. Yartsev 1812-ci ildə yazırdı:

“... Bir Bakı knyazı ölkənin bütün mədən yağını sata bilirdi. Balaxanıda tacirlər bu məmullatı aldıqdan sonra yerdə qalanı Bakı şəhərinə daşınır; burada ehtiyat dükənlər olmasa da; şəhər kənarında ən möhkəm gips daşlarına çatana qədər 15 quyu qazılmış və daşla döşənmişdir. Burada quyulara ehtiyat yağ tökülür və satıcılar tərəfindən aparılana qədər saxlanılır” [Yartsev A. Rus mədən tarixi (əlyazma), hissə 7, kitab 1, № 43. K.A.Pajitnovun “Bakı neft çıxarma sənayesi haqqında oçerklər” kitabından. M.-L., 1940, s.11].

1796-cı ildə Bakıda olmuş marşal fon Biberşteynin qeydləri maraqlıdır: “Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var... Bu neftin əsas bazarı Gilandır, çünki bu əyalətdə ipək qurdu böyüdən şəxslər ya təcrübəyə görə, ya da sadəcə hamıya hakim kəsilən xürafata görə əmindirlər ki, neft ipək qurdunun yetişdirildiyi evləri işıqlandırmaq üçün həşaratlara ziyan vermədən yanan yeganə maddədir”.

Biberşteyn Fridrix (1768-1826-ci illər) – məşhur təbiətşünasdır. Ştuttqartda anadan olmuş və təhsil almışdır; 1790-cı ildə Rusiyaya hərbi xidmət keçməyə gəlmiş, 1796-cı ildən etibarən isə əsasən Qafqaza və Krıma səfər etməyə başlamışdır, burada ona ipəkçiliyin vəziyyətinə nəzarət və müşahidələr aparmaq tapşırılmışdır. Təbiətşünaslığa dair əsas əsərləri aşağıdakılardır: “Flora Taurico-Caucasica” (Xarkov, 1808-1819-ci illər) və “Centuria plantarum Rossiae Meridionalis” (nəşr müəllifin ölümündən sonra tamamlanmışdır).

Sənədlər şahidlik edir ki, ən qədim neft quyuları (cəmi 120, dərinliyi 2-dən 30 sajına qədər) Abşeronun aşağıdakı kəndlərində yerləşirdi: Balaxanı, Suraxanı, Bibi-Heybət, Binəqədi, Sabunçu, Romana və Şubanı, quyuların əksəriyyəti Balaxanıda yerləşmişdir. Səciyyəvi detal: köhnə quyular uzun müddət işlədikdən sonra təmirə dayanır və yalnız o quyularda müvafiq həcmdə neft yığıldıqdan sonra bərpa edilirdilər.

Hazırda, Abşeronda ilk neft mənbəyi dərinliyi 35 m olan, Balaxanıda Allahyar Məmmədli Nur oğlunun 1594-cü ildə tikdiyi quyusu sayılır. 1803-cü ildə isə bakılı Qasımbəy ilk dəfə olaraq Bibi-Heybət buxtasının sahilindən 18 və 30 metr məsafədə yerləşmiş iki quyudan dənizin dibindən neft çıxarılmasına başlamışdır.

Burada Qara dəniz qazax ordusu tərəfindən Kubana dəvət edilmiş, çarın fərmanı ilə 1833-cü ildə “Əməyə və quyuların açılması və inşasında göstərdikləri şücaətə görə” gümüş medalla təltif edilmiş bakılı Kərbəlayi Yusif Əmirbəy oğlu və Hacı Nəbi Səfi oğlunun adlarını qeyd etmək yerinə düşərdi.

Balaxanıda 1823-cü ildə yerli sakinlər üzərində “Xələfi” quyusunun 200 il qabaq inşa edilməsi haqqında yazı olan daş tapdılar. Digər qədim quyular: XVIII əsrdə inşa edilmiş “Çambu”, “Hacı Zurabi”, “Dostakov”, “Sapahi”, “Urusi”, “Qazi”, “Şah Səfi”, “Ağayi”, “Əli Bəyi”, “Xanəli”, “İrzaqulu” və başqaları Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə qatılmasından xeyli qabaq bərpa edilmişdilər.

Suraxanıda quyuların təfərrüatlı təsvirini 1825-ci ildə Bakıda olmuş E.Eyxvald vermişdir. Eyxvald özünün “Reise auf dem Caspischen Meer und Caucasus” əsərində qiymətli ağ neft quyularını xüsusi olaraq təsvir etmişdir:

“Ağ neft quyuları Suraxanı kəndindən şimal-qərb istiqamətində, ondan təxminən 1,5 verst məsafədə yerləşir. Ağ neft hasil etmək üçün divarlarına daş hörülmüş 16 quyusu inşa edilmişdir. Bu quyularda neftin və suyun yaxşı yığıla bilməsi üçün içəridə daşlar böyük diametrdə, üst tərəfdən isə kiçik diametrlə düzülmüşdür – bütün hallarda diametr bir futdan artıq olmamalı idi. Onlar, neftin buxarlanmasına yol verməmək üçün üst-üstə qoyulan şinlərlə örtülmüşdür... Neftin yavaş axını onu göstərir ki, burada qara neftin sublimasiyası baş verir və yeni məkanda artıq çökür. Bir çox quyularda ağ neft çoxlu su kütləsi ilə birlikdə yığılır, hər quyusu yayda çox, qışda isə az olmaqla müəyyən miqdarda

ağ neft verir, ağ neft pis hava ilə müqayisədə yaxşı havada daha çox çıxarılır. Belə ki, dərinliyi 3 sajn 6 fut olan Mustafa quyusu yayda 10 gün ərzində 3 pud neft, soyuqlar düşəndə isə 1 pud 10 funt neft verir... kiçik tuluqlarda çıxarılan ağ neft anbarlarda saxlanılmaq üçün Bakıya göndərilir. Onun rəngi heç də tam ağ deyildir, ancaq bəzən sarıya çalır. Havada nə qədər çox qalsa, daha çox sarıya və qaraya çalacaq”.

Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra (1813 və 1828) neft quyuları onun dövlət dövlətin mülkiyyətinə keçdi; rəsmi olaraq otkup üsulu tətbiq edildi, bu sistemə uyğun olaraq, neft quyuları dövlət tərəfindən otkupa verildirdi və ya birbaşa dövlətə tabe olurdu.

Bu mənada Qafqazda ali baş komandan general N.F.Rtişevin 30 iyul 1813-cü il tarixli raportu səciyyəvidir, bu raportda dövlətin neft quyularından və digər mənbələrdən əldə etdiyi gəlirlərdən bəhs edilərkən göstərilirdi ki, “bu mənbə, o cümlədən digər çox böyük əhəmiyyət daşımayan mənbələrlə birlikdə ilk 4 il ərzində 450 min rubl otkup məbləğində mənfəət gətirmişdi”.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Abşerondan başqa neft cüzi miqdarda Quba və Şirvan qəzalarında da çıxarıldı, bu qəzalardakı neft quyuları onların Rusiya tərkibinə qatılmasından sonra dövlətə tabe edilmişdi və otkupa verilmişdi. Məsələn, bu quyuları otkupa verən Quba şəhər komendantı “quyuların sayının ifrat dərəcədə artırılması yolu ilə neftin çıxarılmasının nəzarətsiz artmasına” diqqət yetirməli idi, çünki əks halda dövlət üçün Quba ilə müqayisədə daha böyük əhəmiyyət kəsb edən Bakı neft sənayesinin qüdrəti sarsıla bilərdi”.

Abşeron neft quyuları 1806-cı ilin sonundan 1824-cü ilə qədər, 1826-cı ildən 1834 və 1850-ci ildən 1872-ci ilə qədər müxtəlif otkup sahiblərinə məxsus idilər, bu illər arasında isə birbaşa dövlətə tabe idilər. 1806-cı ildən etibarən 18 il ərzində Bakı quyularının birinci əsas otkup sahibi quberniya katibi M.M.Tarumov, 1806-cı ildən etibarən otkup sisteminin ləğv edilməsinə qədər isə (1872-ci il) İ.M. Mirzoyev idi. Çar hökuməti, otkup sahiblərinin hərəkətlərini nəzarət altında saxlamaqla, onların inhisar hüquqları və maraqlarını qoruyurdu və bu zaman otkup sahiblərindən başqa digər şəxslərə neftin satışı ilə məşğul olmaq qadağan edilirdi.

Məsələn, dövlətlə Tarumovlar arasında 1821-ci ildə bağlanmış kontraktın 6-cı maddəsinə uyğun olaraq qeyd edilmişdi ki, “bu halın aşkarlandığı halda isə, belə bir gizlin və naməlum satıcı ilk dəfə olaraq dövlət xəzinəsinin nəfinə min rubl məbləğində cərimələnirdi və onun əlindəki bütün neft otkup sahibinin xeyrinə bütünlüklə müsadirə edilirdi, digər –ikinci və üçüncü gizlin neft satışının üstü açıldıqda isə dövlət xəzinəsinin və otkup sahibinin nəfinə müsadirədən əlavə qanunla gizlin və qeyri-qanuni neft satan şəxsə cəza verildirdi [ÜQİA Azerb. SSR (hazırda QİA AR) fond 24, op. 24, d. 109, s.24.

Kontrakt otkup sahibinə demək olar hər şeyin təminatını verirdi: qazmaq və quyunun təmiri üçün işçi qüvvəsi, neftin quyudan çıxarılması və onun şəhər anbarlarına daşınması, o cümlədən quyunun qazılması və yeni neft mənbələrinin axtarılması hüququ. Otkup sahibi öz növbəsində Bakı neftinin çıxarılması üçün otkup məbləğini bağlanmış kontrakta uyğun olaraq ödəyirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın dövlət və ictimai dairələrində neft siyasəti haqqında bu kimi mülahizələr geniş yayılmışdı: ümumilikdə otkup sisteminin tərəfdarları və əleyhdarları var idi.

Otkup sisteminin qızgın tərəfdarlarından biri artıq bizə məlum olan 30 iyul 1813-cü il tarixli raportunda aşağıdakı hesabatı verən general N.F.Rtişev idi: “Xəzinə üçün əsl mənfəət o zaman yarana bilər ki, əldə olan bütün mənbələr ayrı-ayrı şəxslərin otkup nəzarətində olsun... Bu müəssisə və mənbələrin birbaşa xəzinənin nəzarətinə keçdiyi halda isə həmin kateqoriyaya aid olan məmurlardan, onları verilən maaşlar və fəhlələrin saxlanması dövlət xəzinəsində xeyli vəsaitin xərclənməsini tələb edir”.

Çar senatoru P.P.Qaqarin onun fikirlərini tam dəstəkləmişdi.

Bu sistemin əleyhdarları (Bakı neft mədənlərinin nəzarətçisi Reut, mədən ekspedisiyasının rəhbəri E.Eyxvald, baş katib M.P.Vronçenko, böyük neft sənayeçisi V.İ.Raqozin, D.İ.Mendeleyev və başqaları) hər vaxtlə otkup sisteminin ləğv edilməsi və Bakıda neft mədənlərinin dövlət idarəsinə keçirilməsi üstündə israr edirdilər.

Məsələn: baş katib M.P.Vronçenko Zaqafqaziya diyarının ali baş komandanı general A.İ. Neydqardta 12 oktyabr 1844-cü il tarixli məktubunda otkup sisteminə qarşı aşağıdakı dəlili irəli sürürdü: “1828-ci ildən 1836-cı ilə qədərki müddətlə müqayisədə 1836-cı ildən 1844-cü ilə qədər 8 ildə İranda neft daşınmasının həcmi aşağı düşmüş, əksinə...9139 pud artmışdır... Dövlətin üç ilin mürəkkəbliyi şəraitində (1840, 1841 və 1842-ci illər) xalis gəliri hazırda 109 min rubl təşkil edir, son otkup məbləği isə 91 min rubl olmuşdur”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Bakı neft-mədənləri 1825-ci ilin 01 yanvar tarixində çar xəzinəsinin birbaşa idarəçiliyinə keçirildi. Elə bu zamandan ekspedisiyasının göstərişinə əsasən, çox istedadlı mədən mühəndisi N.İ. Voskoboynikov (1801-1860) Bakıya ezam edildi, bu ezamiyyətin məqsədi “Bakı komendantının ezam etdiyi praporşik Talalayevlə birlikdə mövcud quyulara baxış keçirmək və otkup sahibi Tarumovdan Balaxanı, Binəqədi, Suraxanı və Bakıda yerləşən ağ və qara neft quyularını dövlət idarəçiliyinə qəbul etmək və mövcud quyuların və neft anbarlarının sayı, onların vəziyyəti, hər bir anbarda nə qədər satılmamış neftin olması, burada hansı avadanlıqların otkup sahibinə və dövlətə məxsus olması, o cümlədən Masazır və Zığda nə qədər satılmamış və ehtiyat neftin olması, münasib yerdə yerləşdirilməsi və sair haqqında təfərrüatlı siyahı tutmaqdan ibarət idi; [QİA AR, F.24, op.24, d.390, s.2].

Tapşırığı uğurla yerinə yetirən Voskoboynikov 12 yanvar 1825-ci ildə mədən ekspedisiyasına Abşeronun neft və duz yataqlarının vəziyyəti haqqında təfərrüatlı hesabatını göndərir. Səciyyəvidir ki, onun təqdim etdiyi materiallar bu gün də otkup sistemində və xəzinə idarəçiliyinə keçid dövründə Abşeron dövlət və özəl neft quyularının vəziyyətini təsvir edən yeganə etibarlı mənbə sayılır.

Belə ki, Voskoboynikovun təqdim etdiyi məlumatlara uyğun olaraq, 1 yanvar 1825-ci il tarixinə Bibi-Heybət ətrafında Tarumova otkupa verilmiş 17 quyu və 1 özəl quyu var idi; Balaxanıda isə – dövlətə məxsus olan 82 qara neft quyusu mövcud idi. Voskoboynikov qeyd edirdi ki, Bakının özündə, şimal qala divarlarına qədər 16 daş anbar inşa edilmişdi, buraya nefti Abşeronun demək olar bütün neft quyularından

arabada gətirirdilər (bu anbarların yerində hazırda Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası "İsmailiyyə" və M.Ə.Sabir adına bağ yerləşir).

"Mədən jurnalı"nda (1827) qeyd edirdi: "Abşeron yarımadası demək olar meşəsiz və məhsul verməyən torpaqlardan ibarətdir... Ancaq təbiət ölkənin çatışmazlıqlarını əvəz etmiş, onun təkini sonsuz neft və duz ehtiyatları ilə zənginləşdirmiş, bu məhsullar təkəcə əhalinin ehtiyaclarını ödəməklə qalmır, həm də onların zəngin olmalarına səbəb olur... Qara neft isə qara qatrandır. O, əsasən torpağın təkində yatır, ancaq müxtəlif səviyyələrdə torpağın və hətta dənizin üzünə çıxır".

Daha sonralar, N.İ.Voskoboynikov bir neçə dəfə Bakı neft və duz mədənlərinin direktoru vəzifəsini tutmuşdur (1825-ci ildə və 1834-1838-ci illərdə), bu da Azərbaycan neft işinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Onun əsas xidmətləri sırasında neftin çıxarılması, kəşfiyyatı, saxlanması, daşınması və satılması sahəsində geniş işçi planının işlənilib hazırlanmasını aid etmək olar.

Quyuların dövlət idarəçiliyinə verilməsinə hər cür vasitə ilə maneçilik törədən dövlətin yolu üzərinə müxtəlif maneələr qoyduğu (maliyyə naziri E.F.Kankrin; Qafqazda ali baş komandan general E.A. Qolovin, onun əvəz etdiyi general A.P.Yermolov və başqaları) Voskoboynikov Abşeronda kompleks tədbirlər planını həyata keçirdi ki, bunlar da son nəticədə Azərbaycanda neft sənayesinin yaradılması və inkişaf etməsinə səbəb oldu; məhz: neft anbarlarının dibinə beton vurulması; Suraxanı neftini distillə etməklə işıqlanma məqsədi daşıyan ağ neftin alınması üçün qurğu; neft anbarlarında uçotun aparılması; Skipidar, qatran və balıq yağı ilə birlikdə evlərin, küçə lampalarının və mayakların işıqlandırılması üçün ağ və qara neftin tətbiqi.

1837-ci ildə, Voskoboynikovun təşəbbüsü ilə bütün Qafqazda neft istehlakı haqqında məlumatları toplamaqla məşğul olan sənaye və ticarətin stimullaşdırılması Cəmiyyəti yaradıldı. Bu Cəmiyyətin fəaliyyəti Azərbaycanda və bütün Qafqazda neft satışına stimül verdi.

Balaxanıda 1837-ci ildə Abşeronda Voskoboynikovun ilk neftayırma zavodu fəaliyyətə başladı, bu zavod "distillə üçün xüsusi aparat və dəmir baklar təşkil etdi (Qafqaz Arxeoloji Komissiyasının topladığı sənədlər (QAK), c.9, s. 651). Ancaq neftin ayrılması və ağ neftin əmələ gəlməsi prosesini başa çatdırmaq ona nəsis olmadı; 1846-cı ildə Voskoboynikov təqaüdə çıxdı və Abşeronu birdəfəlik tərk etdi.

Dövlət Əmlak Nazirliyinin Xəzər dövlət əmlakı palatasının 1842-ci il üzrə məlumatlarına əsasən, Abşeronda 136 quyu mövcud idi ki, hər il 3,8 min tona qədər neft verirdilər; üstəlik çıxarılan neft böyük miqdarda İranda daşınırdı. Quyuların maksimum dərinliyi 14 sajına çatırdı.

1846-cı ildə Bibi-Heybətdə, Qafqaz Baş İdarəsi Şurasının üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk quyu qazıldı. Qazma işlərinə mədən mühəndisləri korpusu, Bakı neft mədənləri idarəsinin direktoru mayor Alekseyev rəhbərlik edirdi (QAK, c.10, s. 137). Azərbaycan Amerikanı 13 il qabaqlamışdı: Amerikada ilk neft quyusu 1859-cu ildə qazılmışdı. Ancaq məhz 1859-cu ildə, Venanoda (Pensilvaniya) böyük artezian mənbənin tapılmasından sonra kommersiya xarakterli neft işinə start verilir.

Baş katib Vronçenkoya 8-14 iyul, 1847-ci il tarixli rəsmi təliqəsində Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov (1782-1856-cı illər) Bibi-Heybətdə dünyada ilk neft quyusunun qazılması faktını rəsmən təsdiq etmişdi: “Mən Şamaxı Dövlət Palatasına Bakı qəzasında, Xəzər dənizinin sahilində Beybad təbii mərzində torpaq burovlarının köməyi ilə, tərəfinizdən 1845-ci ildə bu obyekt üzrə ayrılmış 1000 rubl məbləği sərf etməklə yeni neft kəşfiyyatı işlərini aparmağa icazə verdim. Bunun nəticəsində Bakı və Şirvan mineral yataqları idarəsinin direktorunun vəzifəsini icra edən şəxs Beybadda neft tapılması haqqında məlumat verdi...” [AKAK, c.10, s.145].

Bununla belə, hələ 1844-cü ildə V.N.Semyonov Qafqaz canişinin adına yazdığı təqdimatda qeyd edirdi ki, qara neftin satışından hər il 80-85 min gümüş pul qazanılırdı, ancaq bu mənfəəti bir şərtlə 100 min rubla çatdırmaq olardı ki: 1) iki əsas quyu tikilsin, 2) bur qurğusunun köməyi ilə digər quyuların dərinliyi artırılmalı; 3) Voskoboynik metodu əsasında yeni quyular qazılmalı; 4) nefti sudan ayırmaq üçün durulducu hovuz tikilsin və 5) neft ayrılması üçün müvafiq şərtlərə əməl edilsin (Mədən və duz işləri departamentinin arxivi; şöbə 4, stol 2, iş № 2465). 1848-ci ildə sutkada 110 pud neft verən yeni quyu qazıldı. Ancaq zamanın göstərdiyi kimi, Semyonovun sərəncamlarının yerinə yetirilməsi üzrə ciddi cəhdlər göstərilmədi, yəni knyaz M.Vorontsov nəhayətdə otkup sahiblərini müdafiə etdi.

İrəli qaçaraq qeyd edək ki, 1911-ci ildə (Amerika neft quyusunun 52-ci il dönümündə) 1859-cu ildə Pensilvaniyada ilk quyunu qazmaqla Amerika neft işinin özülünü qoyan Edvin Dreykin şəərəfinə (1819-1880) neft muzeyi təsis edildi (Drake Memorial Museum). “Neft işi” qəzet-jurnalı (1911) qeyd edirdi ki, “... muzeydə onun özülünü qoyan şəxsin niyyətinə görə neft sənayesinin tarixi nümayiş etdiriləcəkdir, bu məqsədlə həmin dövrə aid qum, neft, alət və predmetlərin nümunələri yığılacaq, o cümlədən neft sənayesinin nəzəriyyəsi və tarixinə dair kitabxana yaradılacaqdır. Muzeyin özülünü qoyanlar onu neft sənayesi ilə maraqlanan bütün şəxslərin Məkkəsinə çevirmək niyyətindədirlər”. Belə bir muzeyin Bakıda (Bibi-Heybətdə) yaradılması zamanı çoxdan çatmışdır, qeyd edək ki, Bibi-Heybətdə ilk neft qülləsi Amerikadan xeyli əvvəl qurulmuşdur.

Rusiyada faktiki olaraq 1869-cu ilə qədər neft quyularını qazmaq qadağan edilmişdi (hökumət neft çıxarmaq üçün qazmanın perspektivsiz olmasına dair xarici mütəxəssislərin nəticələrinə riayət edirdi). Məsələn, 1866-cı ildə Zaqafqaziya Ticarət cəmiyyəti hökumət qarşısında qazma işlərinə başlamaq haqqında məsələ qaldırdıqda rədd cavabı aldı.

Məhz ABŞ-da neft işinin əldə etdiyi uğur əvvəlcə Avropa (Qalisiy), sonra isə Qafqaz (Abşeron) neft yataqlarına diqqət yetirməyə məcbur etdi.

1869-cu ildə otkup sahibi İ.M.Morzoyev Balaxanıda dərinliyi 64 m olan ilk quyusunu qazdı, ancaq uğursuzluğa düçar oldu. 1871-ci ildə demək olar eyni yerdə dərinliyi 45 m olan ikinci quyusunu qazdı, nəticə son dərəcə uğurlu oldu: bu quyu orta hesabla sutkada 2 min pud neft verdi.

1872-ci ildən dərinliyi 45-50 m olan quyuların intensiv şəkildə inşasına start verildi ki, bu da yeni quyuların inşasına tam olaraq son qoydu.

Məşhur coğrafiyaçı və şərqşünas, təxminən 30 il ərzində Avropanı, Yaxın və Orta Şərqi səyahət edən P.A.Çixaçevin (1809-1890) "Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada neft" adlı məqaləsində Amerika və Abşeron neft quyularının debiti müqayisə edilirdi: Abşeron quyuları Amerikan quyuları ilə müqayisədə 3 dəfədən çox neft verirdi və Bakı neft rayonunda neft fontanlarının hündürlüyü 84 m-ə, ABŞ-da isə 19 m-ə çatırdı.

İlk güclü fontan – "Vermişevskiy" Abşeronda 13 iyun 1873-cü ildə "Xələfi" ticarət cəmiyyətinin torpaq sahəsində qazılan quyuda baş verdi: Üç ay ərzində 90 milyon puddan artıq neft hasil edildi. 14 oktyabr 1875-ci ildə isə 96 metr dərinlikdə "Şəriklər" cəmiyyətinin mədən sahəsində ikinci güclü fontan vurdu: ay ərzində quyu sutkada 200 puda qədər neft əldə edildi.

Lisiçnikin məlumatlarına görə, 1873-cü ildə fəaliyyətdə olan quyuların ümumi sayı 158, neft quyularının sayı 9 idisə, 1876-cı ildə fəaliyyətdə olan quyuların sayı 62-yə çatırdı.

Yəni köhnə mexaniki metodla səth neftini çıxarmaq üçün yeni quyuların qazılmasına son qoyulur və o dövr üçün yeni olan qazma və emal texnikasının köməyi ilə quyuların qazılmasına güclü start verildi: ilk buxar maşınları meydana çıxdı, quyuların dərinliyinə uyğun böyük həcmli jelonkalardan və ya neft çıxarmaq üçün dibi açılan uzun dəmir vedrələrdən istifadə edildi.

1873-cü ildə Bakıya gələn mühəndis V.Neruçev qazma quyularından neftin çıxarılmasını belə təsvir edirdi: "...jelonka təqribən 5-8 pud neft qaldırırdı, bunun üçün, hərəkətin növünə və quyunun dərinliyinə uyğun olaraq 3/4-dən 3 dəqiqəyə qədər vaxt sərf edirdi. Jelonkanın qalxması və enməsi buxar gücü ilə həyata keçirdisə, quyunun dərinliyi bu halda 30 sajına çatırdısa, bu halda jelonkanın bir enmə və qalxması üçün 45 saniyədən çox vaxt tələb edilməyəcəkdir; buxar hərəkətinin əvəzində at gücü istifadə olunarsa, təxminən 1 dəqiqə, insan gücü sərf edilərsə 2-3 dəqiqə vaxt lazım olardı. Neftin bu metodla çıxarılmasına Bakıda dartaylama deyilir" [Priroda, 1876, kt.1].

Məşhur neft kimyaçısı, S.Peterburq Mədən İnstitutunun professoru K.İ.Lisenko hələ 1878-ci ildə qeyd edirdi ki, 1874-cü ildən başlayaraq neft quyularının sayı durmadan artırdı, nasossuz quyuların sayı isə azalırdı; yəni, neftin əsas hasilatı qazma quyularının payına düşürdü, nasossuz quyular isə ikinci dərəcəli rol oynayırdılar. 1878-ci ildə Abşeronda 301 neft quyusu var idi, onlardan 251-i Balaxanı, Sabunçu, Romana və Zabratda yerləşirdi.

Lisenko Konon İvanioviç (1836-1903) kimya professoru, mədən mühəndisi. 1856-cı ildə mədən kadet korpusunu bitirmişdir. Heydelberqdə Robert Bunzen və Emil Erlenmeyerin laboratoriyasında işləmişdir. 1861-ci ildə Mədən İnstitutunda (S.Peterburq) üzvi kimya müəllimi kimi işləməyə başlayır və bu müəssisədə xidməti karyerasının sonuna qədər çalışır. Bu müddətdə institutun adyunku və professoru olur, son 10 il müddətində təlimatçı işləyir. 1877-ci ildən 1888-ci ilə qədər ilk sayı 1825-ci ildə Sankt-Peterburqda çıxmış Rusiyanın qədim elmi-texniki nəşri olan "Qornıy Jurnalda" redaktor vəzifəsində çalışmışdır. Bir neçə dəfə neft işini öyrənmək məqsədi ilə Bakıya gəlmişdir. Lisenkonun elmi əsərləri çoxdur; onların əsas istiqamətləri: 1) karbohidrogenlərin fərqlinin sübuta yetirilməsi və 2) neft distillatlarının təmizlənmə üsullarının nəzəri əsasları. Onun işləri əsasən "Qornıy Jurnal"da, o cümlədən "Zapiski İmperatorskoqo ruskkoqo texniçeskoqo

obhestva (İRTO)", "Trudi Bakinskoqo otdeleniə (BO) İRTO" və "Neftənoe delo". Jurnallarında çap edilirdi K.İ.Lisenko ilk dəfə olaraq Bakıda qazma işlərinə həsr edilmiş bütün jurnalların saxlanması üçün "neft stansiyasının" yaradılması ideyasını irəli sürmüşdür (onların əsasında Abşeronun geoloji xəritəsini tərtib etmək, o cümlədən müxtəlif yatım dərinlikli neftin tədqiq edilməsi məqsədi ilə).

Oçerkin nəticə hissəsində Qafqazda mədən işləri idarəsinin rəisi İ.A.Şteymanın bizim fikrimizcə o dövrün son dərəcə qiymətli və əvəzsiz sənədi olan özəl kapitaldan istifadə etməklə Abşeronda neft işinin təşkilinə dair ideyasını təqdim etmək istərdik: "Amerikada neft mədənlərinin güclü inkişaf etməsinə baxmayaraq, Qafqaz nefti amerikan nefti ilə rəqabət aparmaq gücünə malik idi... Otkup sisteminin ləğv edilməsi ilə hökumət özəl sənaye üçün geniş meydan açır. Onun üzərinə düşən əsas vəzifə istənilən sahənin inkişafında rastlaşan iqtisadi maneələrin aradan qaldırılmasından ibarət olmalıdır. Yerdə qalanlar özəl şəxslərin işin qulpundan yapışmaq bacarığından və zirəkliyindən asılıdır. Bu mənada okeanın o tayndakı dostlarımızın həsəd oyadan bacarığından heyrətlənmək lazım deyildir"[Zapiski Kavkazskoqo otdeleniə RTO, 1899, sənəd №10].

Şteyman İvan Aleksandroviç (1820-1894) Rus mədən işinin məşhur təşkilatçısı, gizli müşavir. 1866-1885-ci illərdə Qafqazda və Zaqafqaziyada mədən idarəsinə rəhbərlik etmiş, Rus neft sənayesinin təşəkkülü və inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Şteyman Qafqaz və Abşeron yarımadasının geoloji xəritəsinin tərtib edilməsi təşəbbüsünü irəli sürmüşdür.

1872-ci ilin fevral ayında Sankt-Peterburqda Rus İmperatoru II Aleksandr ona təqdim edilmiş – "Belə olmalıdır" sənədinə dərkənar qoymaqla "fotogen istehsallı neft mədənləri və aksiz haqqında qaydaların" layihəsini təsdiq etdi (Qorniy Jurnal, 1872, № 3, s. 20). Bu rus, yerli və xarici kapital sahiblərinin Azərbaycan neftinə yolunu açdı.

Yuxarıda deyilənləri xülasə etməklə, qeyd edək ki, 1869-1870-ci illərdən neft hasilatı sahəsində intensiv işlərin başlanması, 1872-ci ildə otkup sisteminin ləğvi və özəl şəxslərə neftli torpaqları icarəyə götürmək hüququnun verilməsi Azərbaycanda və Rusiyada neft sənayesinin intensiv inkişafına səbəb oldu ki, bu da neft firmaları və ticarət cəmiyyətlərinin meydana gəlməsinə səbəb oldu: "Q.Z.Tağıyev (1872), "Bakı neft Cəmiyyəti" (1874), "Nobel qardaşları" (1879), Rotşildlərin "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti" (1883), "S.M. Şibayev" (1884), "Xəzər yoldaşlığı" (1887), "Nağıyev Musa" (1887), "A.İ.Mantaşov" (1889), "Əsədullayev Şəmsi" (1893), "Qafqaz" (1896), "İ.A.Haqverdiyev" (1896), "Rus nefti" (1898), "Ortaqlar" (1899), "Abşeron neft cəmiyyəti" (1899), "Aleksandr Benkendorf" (1900), "Bibi-Heibat Petroleum Co. Ltd" (1900), "Balakhani Syndicate Ltd" (1900), "Moskva-Qafqaz neft cəmiyyəti" (1902), "Sankt Peterburq-Qafqaz neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti" (1911), "Muxtarov Murtuza" (1913) və bir sıra digər firmalar".

Yəni, Abşeronda və bütövlükdə Rusiya imperiyasında neft işinin inkişafında yeni mərhələ yarandı...

II OÇERK

I PYOTRUN “İRAN YÜRÜŞÜ”

İnsan haqqında onun istedadına görə deyil, imkan verdiyi tətbiq hallarına görə fikir yürütmək lazımdır.

Rene DEKART

Qərbdə hərbi əməliyyatları uğurla apararaq, Şimal müharibəsi başa çatdıqdan sonra I Pyotr (1672-1725) – sonuncu Moskva çarı və birinci ümumrusiya imperatoru Şərqə tərəf – İrana, Hindistana, Çinə doğru irəliləmək haqqında düşündü, onun əsas məqsədi çar xəzinəsini doldurmaq və varlandırmaqdan ibarət idi... Hesab edirdi ki, bu, hər şeydən qabaq Azərbaycan ərazisində hələ o zaman şahın xəzinəsinə böyük varidat gətirən neft mənbələrinin hesabına mümkün ola bilərdi. Berq-Kollegiyasının imperatora hesabatında göstərilən məlumatlara görə, Abşeronda neft çıxarılmasına görə, “onun satışından bütün millət böyük gəlir götürür”. Sənədlərə əsasən, İran şahının Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə neft alveri sayəsində əldə etdiyi illik mənfəət orta hesabla 7 min tuman təşkil edirdi (təxminən 50 min rubl).

Neft mənbələri və I Pyotrun haqqında dəqiq məlumata malik olduğu zənginliklər, o cümlədən ciddi arqument – “qanuni şah hakimiyyətini qorumaq” faktoru I Pyotrun İrana girməsini sürətləndirdi.

I Pyotr (1672-1725) 1682-ci ildən etibarən rus çarı olmuşdur (1689-cu ildən müstəqil idarəetmə yürütmüşdür); İlk rus imperatorudur (1721). Rusiyanın görkəmli siyasi və hərbi xadimi. Bir çox mühüm islahatlar həyata keçirmişdir: manufakturaların, silah və mədən zavodlarının təşkili, ticarətin inkişafı; Senatın, kollegiyanın yaradılması; hərbi mükəlləfiyyətin tətbiqi, nizami ordunun yaradılması, donanmanın təşkili; ölkənin quberniyalara bölünməsi; Peterburqun inşası, qalaların tikilməsi və kanalların çəkilməsi; təhsil müəssisələrinin, Elmlər Akademiyasının açılması, gənc dvoryanların təhsil almaq üçün xaricə göndərilməsi. Şimal müharibəsi zamanı hərbi və diplomatik qabiliyyətini bürüzə vermişdir; Notburqun alınmasında (1702), Lesnoy (1708) və Paltava altında (1709) gedən döyüşlərdə orduya rəhbərlik etmişdir, rus hərbi sənətinin əsaslarını qoymuşdur. Müxtəlif fəaliyyət sahələrində ağıllı köməkçilər təyin etmişdir. Düşündüyü islahatların həyata keçirilməsinə qarşı cəhdləri əzmlə dəf etmişdir ...

Hələ 1465-ci ildə Şirvanşahların səfiri Fərrux_Yassar-Həsənbəy böyük Moskva knyazı III İvanın görüşünə getmişdi. 1466-cı ildə isə ...səfir Vasili Papenin başçılıq etdiyi Moskva səfirliyinin nümayəndə heyəti Şirvana gəlmişdi (qədim Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı).

Nümayəndə heyətinin tərkibinə Moskva tacirləri daxil idi, onların arasında Qafqaz, İran və Hindistana səfər etmiş məşhur səyyah, Tver taciri Afanasi Nikitin də var idi, o, Bakıda olmuş və çar sarayında misilsiz şərq malları haqqında (Şirvan ipəyi, Muğan

pambığı, Qarabağ xalçası, Bakı nefti və duzu) danışmışdı. Nikitin “Üç dəniz arxasına səyahət” adlı gündəlik (yol qeydləri) tərtib etmiş, burada Hindistan və İrana dördillik səfəri haqqında təfəssilatı ilə danışmışdı (Sreznevskiy İ.İ. “Elmlər Akademiyasının elmi əsərləri”, Sankt-Peterburq, 1856).

Bakıda mövcud olan neft mənbələri haqqında hələ VII əsr qədim Alban yazılı mənbələrində və VIII əsr ərəb sənədlərində xatırlanmışdı. XIII əsrdə isə Venetsiya səyyahı və taciri Marko Polo və ərəb alimi Məhəmməd Bekran qeyd etmişdi ki, Abşeronda həyat hələ qədim zamanlardan neftlə bağlı olmuşdur. Belə ki, şərqçi Asiyanın ilk avropalı tədqiqatçısı, Qara dənizin şərq sahillərindən Çinə qədər Orta Asiyaya səfər etmiş Marko Polo ikinci şəxsin dilindən nağıl edirdi ki, hələ o zaman neft dövələrin belində Bakıdan qonşu ölkələrə işıqlandırıcı və müalicəvi material kimi daşınırdı.

Səciyyəvidir ki, hələ 1637-ci ildə Moskva dövlətinin sənədlərində “Piyada ehtiyatları haqqında qeydlər”də, o cümlədən 1640-cı ilin materiallarında qeyd edilirdi ki, Bakı nefti yanar formada qorxulu silah idi.

I Pyotrun xəzəryanı torpaqlara hərbi yürüşünə səbəb onun Şamaxıda tacirlik edən rus tacirlərinə vurulan ziyanə görə üsyan qaldıranları cəzalandırmaq qərarı olmuşdur. Bu şəhərdə müxtəlif dövlətlərin, o cümlədən Rusiyanın çoxsaylı tacir koloniyaları mövcud idi. Rus tacirləri Xəzər dənizində və Volqayanı şəhərlərdə (Astraxan, Çaritsin, Yaroslavl, Nijni Novqorod) tacirliklə məşğul olurdular; bununla belə, Astraxan, Moskva və Voloqda arasında ticarət əlaqəsi və Voloqda ilə Arxangels arasındakı əlaqələr rus malı vurulmuş gəmilərə dairəvi yolla mərkəzi Avropaya və irəliyə üzməyə imkan verirdi.

Məsələ ondadır ki, 1721-ci ilin avqustunda şimal-şərqi Azərbaycanın feodallarından biri, sünni məzhəbinin başçısı Hacı Davud dağıstanlılar və muzdlu döyüşçülərlə birləşərək, anti-İran hərəkatına başçılıq edərək Şamaxını mühasirəyə aldı və şəhəri aldı. Xüsusən muzdluların axışdığı tərəfdən şəhər yağmalandı: şəhərdə olan bütün tacirlər qarət edilib vəhşicəsinə döyüldü (o cümlədən rus tacirləri), bu da Rusiyada güclü narazılıq doğurdu.

Beləliklə, əsas məqsəd (çar xəzinəsinin xəzəryanı vilayətlərin tutulması hesabına doldurulması və zənginləşməsi) həm də bəhanə rolunu oynadı. İlk imperatorun qeyri-adi xarakterini və onun ipə yatmayan xasiyyətini bilərək hərbi müdaxilə özünü çox da gecikdirmədi. 1722-1723-cü illər kampaniyasında I Pyotr Bakıya, Təbrizə və Azərbaycanın digər mahallarına yürüş etmək niyyətində idi; bu məqsədlə ona təkə dar sahilboyu ərazini tutmaq kifayət etməirdi, daha da irəli, Cənubi Qafqaza doğru getməli idi.

Bu məqamda I Pyotr Sankt-Peterburqda baş ştab Akademiyasının rəisi Q.A.Leyerə verdiyi ilk ciddi elmi xasiyyətnaməni sitat gətirmək yerinə düşərdi: “...onun ağıl qeyri-adi dərəcədə inkişaf etmiş, böhranlı məqamları soyuq ağılla qarşılaya bilirdi və eyni zamanda əsgərlərin ürəyinə işləyən dərəcədə dərin psixoloq idi; o, əlindən hər iş gələn, hər işin qulpundan yapışa bilən, istənilən işin altına girə bilən azsaylı sərkərdələrin sırasına daxil idi... Pyotr yüksək səviyyəli orijinal sərkərdədir, bu tipli insanlar üçün ümumən kəsilməmiş yol yoxdur”. Rus ordusunu xarici nümunə üzrə təşkil

edərək, rus hərbi sənətinin üsullarını yaradaraq və tətbiq edərək, xarici hərbi üsullarını təqlid edərək milli ruhun prinsiplərinə əsaslanırdı. Onun şəxsində rus hərbi sənəti Avropa hərbi sənətini müəyyən mənada üstələmişdi...”.

İstedadlı hərbi-yazıçı olan prof. Q.A.Leyerin (1829-1904) redaktorluğu ilə “Hərbi və dəniz elmlərinin ensiklopediyası” və “Böyük Pyotrdan bizim günlərə qədər müharibələrin xülasəsi” adında böyük elmi əsərləri çap edildi.

Leyer Henrix Antonoviç (1829-1904) – professor; Sankt-Peterburqda baş ştab Akademiyasının rəisi olmuşdur. Leyer Rusiyada elmi strateji araşdırmaların əsasını qoymuşdur. Ədəbiyyat sahəsində fəaliyyətinə 1850-ci illərin sonunda “Hərbi toplu”da çıxış etməklə başlamışdır və dərhal mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Yuxarıda xatırlananlardan başqa, kifayət qədər əhəmiyyətli əsərləri sırasına “1870-71-ci illər Fransa-Almaniya müharibəsi haqqında kütləvi mühazirələr” və “Hərbi sənətinin qısa tarixi tədqiqat qanunları üzrə təcrübə” əsərləri daxildir.

Başqa bir məşhur tarixçi, M.V.Neçkina qeyd edirdi ki, “I Pyotr bir şəxsiyyət kimi özündə təşkilatçının böyük iradəsi, şəxsiyyəti və zəngin təşəbbüskarlığını ifrat psixoloji müvazinətsizlik, qəddarlıq, içki düşkünlüyü və əxlaqsızlıqla birləşdirmişdi”. M.V.Neçkina hesab edir ki, “bir sıra qərb tədqiqatçıları, qaranlıq və mübhəm xüsusiyyətlərinin üstündən keçərək I Pyotru “dövlətçiliyin” bariz nümayəndəsi kimi ideallaşdırmış”, çox səhv istilanın məqsədlərini şərh edirdi (Azərbaycan tarixi. Bakı. Elm nəşriyyatı, 1979, s. 83.), onu həlledici anlarda iradəsini yeridən bir hökmdar kimi təqdim etmişlər, əsl həqiqətdə o, sadəcə əvvəllər yaranıb formalaşmış ənənələrdən düzgün istifadə etmişdir”.

Neçkina Militsa Vasilyevna məşhur sovet tarixçisidir; SSRİ Dövlət Mükafatı laureatıdır (1958). SSRİ Elmlər Akademiyasının akademikidir; Rusiyada XIX əsrdə ictimai və inqilabi hərəkətin tarixi üzrə bir çox əsərlərin müəllifidir.

Pyotrun administrasiyası Zaqafqaziya ilə əlaqədar böyük həcmli siyasi və iqtisadi tədbirlər proqramını işləyib-hazırlamışdı, belə ki, Rusiyanın böyüyən sənayesi xammala ehtiyac hiss edirdi, xammal isə məhz bu regionda idi. Bununla belə, Rusiya Osmanlı Türkiyəsinin Zaqafqaziyanı ələ keçirib Xəzər sahillərində möhkəmlənmək cəhdlərindən narahat idi.

Səciyyəvidir ki, hər bir yürüşlərə başlamazdan qabaq I Pyotr 15 iyun 1722-ci ildə Azərbaycan dilində “Manifest”i yaydı, burada o, gələcək istilanın səbəblərini şərh edirdi (Azərbaycan tarixi. Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1979, s.38). “Manifest”də qeyd edirdi ki, rus tacirləri bura “qədim ənənələrə uyğun olaraq” alver məqsədi ilə gəlmişdilər (rus tacirlərinin Şamaxıda ticarət əlaqələri hələ XII əsrdən məlum idi). I Pyotr “Manifest”i Azərbaycanda nəşr edilmiş və yayılmış, Azərbaycan dilində çap edilən ilk sənəd idi (manifest Şirvana və Xəzəryanı əyalətlərə göndərilmişdi).

Şübhəsiz ki, manifestdə yürüşün həqiqi səbəbləri gizlədilmişdi: bu sənəddə I Pyotr ərazidəki şiə əhalisini inandırmağa çalışırdı ki, o, şahın dostudur və daşdığı missiyanın

məqsədi bu regionda nizam-intizamı bərpa etməkdir; eyni zamanda sənəddə Zaqafqaziyanın xristian əhəlisinə izah edirdi ki, müdaxilənin məqsədi onları müsəlmanların zülmündən qurtarmaqdır. Yəni, imperator usta şəkildə din faktorundan yararlanırdı.

Sənədlər şəhadət verir ki, I Pyotr İran yürüşünə çox ciddi hazırlaşdı: bu ölkə, onun torpaqları və mülkləri haqqında məlumat toplanır, eyni zamanda neft və neft mənbələri diqqətlə öyrənilirdi. Belə ki, hərbi yürüşdən xeyli əvvəl, 1716-cı ildə Rusiyanın İrandakı səfiri A.P. Volonskiyə xüsusi ilə mühüm və məxfi tapşırıq verilmişdi, bu missiyanın məqsədi aşağıda göstərilənlərdən ibarət idi: karvan yollarının marşrutlarını öyrənmək, yerli orduların müdafiə qabiliyyətini dəqiq bilmək, yollardan kənarında otlaqların olub-olmaması haqqında məlumat toplamaq (süvari qoşun üçün), yerli xristianlarla əlaqələri möhkəmləndirmək, eyni zamanda İranda Rusiya ticarətinin perspektivlərini araşdırmaq (xüsusən Azərbaycanda).

Qeyd etmək lazımdır ki, Volnskiy Pyotrın tapşırığını layiqincə icra etdi və 1718-ci ildə, İran şahı Hüseynin sarayı ilə əlverişli ticarət müqaviləsi bağladıqdan sonra Rusiyaya qayıtdı. Daha sonra, 1722-ci ildə Volnskiy imperatorla birlikdə İran yürüşündə iştirak edəcəkdə.

Volnskiy Artemiy Petroviç (1689-1740) – XVIII ər dövlət xadimi, dvoryanların sinfi maraqlarının təmsilçisi. I Pyotrın vaxtında Astraxan quberniyasının diplomatu və qubernatoru olmuşdur. 1715-ci ildə I Pyotr Volnskini İranda Hindistana İran vasitəsi ilə əlverişli ticarət yollarını açmaq məqsədi ilə “səfir qismində” təyin etdi. İmperator Anna İoannın dövründə Volnski kabinet-naziri vəzifəsində çalışmışdır. O, dvoryanlılığın xeyrinə mütləqiyyət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması haqqında layihə müəllifi olmuşdur. Dövləti xəyanətdə suçlanmış və qətlə yetirilmişdir.

1720-ci ildə I Pyotr öz tərəfdaşı A.P. Baskakovu İrana casus kimi göndərdi, bundan məqsəd İranla, sonra isə Hindistanla ticarət əlaqələrini qurmaqdan ibarət idi. Yeri gəlmişkən, Baskakova ölkədə gömrük və digər işlərin vəziyyətini diqqətlə öyrənmək və bütün bunları sirr saxlamaq tapşırılmışdı.

Baskakov Aleksey Petroviçin adı (XVIII əsrin böyük xadimi) ilk dəfə olaraq tarixdə 1720-ci ildə Pyotrın fəaliyyəti ilə bağlı xatırlanmışdır. 1723-ci ildə Baskakov işlərin araşdırılması üçün ali məhkəmənin və vitse kansler baron Şafirovun məhkəməsinin üzvü təyin edilir; bir ildən sonra Baskakov monastr gəlirləri üzərində rəis müavini, sonra isə Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. İmperatorun ölümündən sonra 1740-cı ildə Baskakov dini kollegiyanın sədri, bir ildən sonra isə Smlenski qubernatoru təyin edilir .

I Pyotrın Xəzərin qərb sahillərinə can atması və hərbi-dəniz bazası olan böyük bir şəhər salmaq cəhdi onun Zaqafqaziyada və İranda Rusiyanın nüfuzunun gücləndirilməsi niyyəti ilə bağlı idi. I Pyotr Bakını Şərq ölkələri ilə Rusiya arasında ticarət işlərində əsas məntəqə hesab edərək yazırdı: “Xəzər dənizinin sahillərini tutmaq bizə (ruslara) çox lazımdır... əks halda, türkləri bura buraxmaq olmaz”. Bu məqsədlə

1719-cu ildə hidroqraf F.İ.Soymonova “Xəzər dənizini tədqiq etmək, öyrənmək və təsvir etmək” əmr edildi. [SSRİ tarixi oçerkləri, c. XVIII, 1954, s. 606].

1719-cu ildən 1727-ci ilə qədər Soymonov Xəzər dənizini tətbiq edəcəkdi: (dörd dəfə Xəzərdə olmuşdu: 1719, 1722, 1723, 1726). 1731-ci ildə onun rəhbərliyi altında “Astrabad çayının mənsəbindən, qərb və şərq sahillərindən başlayaraq Xəzər dənizinin dərinliyi, qruntları və ətraf dağlar daxil olmaqla təsviri” adlı tam atlası çap edildi.

Daha sonralar, gələcəkdə dövlət xadimi olacaq Soymonov “I Pyotrın tarixi” adlı tarixi əsərini yazacaqdı [SES, 1980, s.1248].

18 iyun 1722-ci ildə I Pyotrın və general-adyutant F.M.Apraksinin komandanlığı altında 274 gəmidən ibarət olan rus donanması Astraxana-cənuba tərəf irəlilədi; rus ordusu iki istiqamətdə irəliləyirdi – dəniz və quru yolla. Pyotr üçün İran kampaniyasının əhəmiyyəti (burada “neft faktoru” heç də son yeri tutmurdu), fikrimizcə belə bir arqumentlə müəyyənləşdirilə bilər ki, o, Sankt-Peterburqda hakimiyyəti knyaz Menşikova tapşırıraq yürüşə arvadı Yekaterina ilə birlikdə çıxmışdı.

Demək olar 50 minlik ordu 1722-ci ildə şimali Dərbənddə yerbəyer oldu: I Pyotrın girdiyi yerdə Pyotr qalası tikildi (hazırda Mahaçqala). Şəxsən imperatorun rəhbərliyi ilə ziyələrinin çoxdan rus təbəliyini qəbul etdiyi Tarki tutuldu; daha sonra Dərbənd müharibəsiz alındı.

İmperatorun Qafqazda keçirdiyi günlərlə bağlı maraqlı fakt: Pyotrın Dərbənddə olması (23 avqust) zəlzələ baş verdi. Özünü itirmiş halda arvadına və məyyətinə dedi: “mənim hakimiyyətim və qüdrətim qarşısında təbiət də titrəyir...”.

Pyotrın Qafqaza gəldiyi dövrdə (avqust, 1722) Dərbənd, Bakı, Salyan, Rəşt və digər şəhərlərin bütün təbəqələrinin nümayəndələri onun hüzuruna gəlmişdi. I Pyotr senata göndərdiyi məktubda yazırdı: “əhali məni ruh coşqunluğu ilə qarşıladı”. Ancaq bu heç də tam həqiqət deyildi. Bakı sultanı Məhəmməd Hüseyn bəy, gücünə və Hacı Davudun yardımına arxalanaraq şəhəri müdafiə etməyə hazır idi və buna görə də Pyotrdan məktub gətirən şəxsi qəbul etmədi.

Tezliklə, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq (İsveçrə tərəfdən yeni müharibə başlanması ehtimalı özünü doğruldurdu) I Pyotr 17 sentyabr 1722-ci ildə Sankt-Peterburqa qayıdır, ancaq 1723-cü ilin avqust ayına kimi Xəzər dənizinin demək olar bütün qərb və cənub-qərb sahilləri rus ordusu tərəfindən artıq tutulmuşdu. Bu, general-mayor M.A.Matyuşkinin xidməti idi, ona hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etmək tapşırılmışdı (donanmanın dənizə girməsi ərəfəsində Matyuşkin imperatordan belə bir əmr almışdı: “Bakıya get və Allahın köməyi ilə şəhəri al, bu- bizim bütün sonrakı qələbələrimizin açarı olacaqdır... bu yeri qoru”) [İ. Qolikov. Böyük Pyotrın İşləri. M. Stepanovun topoqrafiyası, 1797]).

Matyuşkin Mixail Afanasyeviç (1676-1737) – general, I Pyotrın silahdaşı. 1697-ci ildə dəniz işini öyrənmək məqsədi ilə İtaliyaya göndərildi. Poltava altında və İran yürüşündə iştirak etmişdir (Bakının alınmasında), imperator getdikdən sonra bütün ordulara rəhbərlik etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının alınması (28 iyul 1723) I Pyotru çox sevindirmişdi: bu hadisə ilə bağlı olaraq Sankt-Peterburqun küçələrində təmtəraqlı bayramlar təşkil edilmişdi. Polkovnik-knyaz İ.F.Baryatinski Bakı komendantı təyin edildi (daha sonra, 1920-ci ilə qədər şəhərin küçələrindən biri Baryatinski adlanırdı; daha sonra bu küçənin adı dəyişdirildi Fioletov oldu, 1991-ci ildən sonra isə – Əlizadə küçəsi adlandırıldı).

Bakı alındıqdan sonra Salyan da alındı.

I Pyotr hesab edirdi ki, məhz Bakı neftinə sahiblənmə Rusiyanın Şərqi və Avropayla xarici ticarət əlaqələrini möhkəmləndirə bilər. Buna görə də 1723-cü ildə o, Sankt-Peterburqdan Qafqazda və Xəzər dənizində bütün orduların komandanı general-mayor M.A.Matyuşkinə yazırdı: “Bakıdan bir neçə pud ağ neft götürməyə tapşırıq ver, ya göndər, ya da özün gətir...”. daha sonra başqa bir əmr verildi: “Min pud, yaxud daha çox, nə qədər mümkünsə ağ neft göndər” [Azərbaycan SSRİ-nin tarixi, 1958, s. 314].

Təbii ki, imperatorun əmri yerinə yetirilmişdi, M.A. Matyuşkin və F.İ.Soymonov tərəfindən Bakının bütün neft mədənlərinin təfəsilatlı təsviri hazırlanmışdı, bundan müəyyən müddətdən sonra çar xəzinəsinin mülkiyyətinə çevrilmişdi.

Rusiyanın məşhur ictimai xadimi, tarixçi P.Q.Butkov özünün “Qafqazın yeni tarixi materialları” əsərində qeyd edirdi ki, Bakı alındıqdan sonra “...dövlət xəzinəsinin mülkiyyəti və ya gəliri Rusiya idarəçiliyinə götürüldü. Onlar satışa daxil olan iki əsas predmetdən ibarət idi: duz və neft və məlum olduğuna görə bunların sayəsində dövlət xəzinəsinə ildə 50 min rubl daxil olmuşdu”.

Butkov Pyotr Qriqoryeviç (1775-1857) – Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, senator; 1820-ci ilə qədər hərbi xidmət keçmişdir, bundan sonra Voronej quberniyasında məktəbin direktoru təyin edilmişdi. 1823-cü ildə Finlandiya general-qubernatoru Zakrevskinin nəzdində xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur vəzifəsinə təyin edilmişdi. 1841-ci ildə rus dili və ədəbiyyatı sahəsi üzrə akademiya seçilmişdi, 1849-cu ildə isə senator təyin edilmişdi; onun “...Materialları” tipli ilk elmi əsərləri Qafqazda hərbi xidmətə həsr edilmişdi. Bu əsərlər konseptuallığı ilə Akademiya tərəfindən Butkovun əlyazmalarını araşdırmaq üçün təyin edilmiş komissiyada diqqəti cəlb etmişdi: “...materialları” rus tarixi ədəbiyyatda rusların Qafqazda və Krımda XVIII əsrdə və XIX əsrin əvvəllərində tarixinin ardıcıl şəkildə şərh edilməsi üzrə ilk təcrübə sayılmalıdır. Butkovun əsas işləri “Şimal arxivi” və “Daxil İşlər Nazirliyinin Jurnalı” jurnallarında nəşr edilmişdi.

I Pyotrun “çay aşağı” İran yürüşü nəticəsində, Peterburq traktatına uyğun olaraq (12 sentyabr 1723) Rusiya Dərbənd və Bakı şəhərləri ilə birlikdə Xəzər dənizinin qərb sahilini, o cümlədən Astrabad şəhəri ilə birlikdə cənub sahillərini ələ keçirdi. Rusiya öz növbəsində İran qarşısında əfqanlarla döyüşdə dəstək vermək öhdəliyini götürmüşdü.

Rusiyanın xəzəryanı vilayətlərdə qazandığı uğurlar Osmanlı Türkiyəsini fəallaşdırdı və hələ 1723-cü ilin payızında öz ordusunu Zaqafqaziya göndərdi... daha sonra İstanbulda (12 iyul 1724) Rusiya ilə Türkiyə arasında müqavilə bağlandı, bu sənədin şərtlərinə uyğun olaraq, Zaqafqaziya bu dövlətlər arasında bölünmüşdü. Türkiyə xəzəryanı torpaqlarda Rusiyanın hüququnu tanıyırdı (o cümlədən Dərbənd, Bakı,

Salyan, Lənkəran, Rəşt və Ənzəli üzərində), Rusiya isə öz növbəsində Zaqafqaziyanın digər hissəsində Türkiyənin nüfuzuna qarşı durmamaq öhdəliyini götürmüşdü.

Beləliklə, orta əsrlərdə Bakıda neft hasilatı İran şahlarının inhisarında idisə, I Pyotrun vaxtında Bakının neft mənbələri üzərində sahiblik Rusiyaya keçdi. Nəticə etibarlı ilə hesab etmək olar ki, Dərbəndin, xüsusən ətraf sahil zolağı ilə birlikdə Bakının ələ keçirilməsi ilə Qafqazı fəth etmək uğrunda uzun və bitib-tükənməyən dartsımların əsası qoyuldu.

Bununla belə, İran-Türk müharibələri dövründə Rusiya, Rəşt və Gəncə müqavilələrinin şərtlərinə uyğun olaraq (müvafiq olaraq 21 yanvar 1732 və 10 mart 1735-ci il tarixlərində) İranın xeyrinə xəzəryanı torpaqlar üzərində hökmranlıq hüququndan vaz keçmişdi (E.Eyxvald, Xəzər dənizi və Qafqazın təsviri. "Vətən oğlu, № 12").

I Pyotr öldükdən sonra (28 yanvar 1725) İngiltərə, Fransa və Türkiyə Rusiyanın şərq siyasətinə qarşı durdular, İranda isə Nadir qulu xan Əfşar (gələcək Nadir şah) İran dövlətinin əvvəlki sərhədlərinin bərpa edilməsi uğrunda uğurlu döyüşlər apardı. Bütün bu dörd ölkə istənilən vasitə ilə Rusiyanın Qafqazda təsir dairəsinin genişlənməsinə mane olmağa başladılar...

Nəticə hissəsində qeyd edək ki, I Pyotrun niyyətləri (Zaqafqaziya vasitəsi ilə Şərqə yolun açılması, Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizinə çevrilməsi, neft mədənlərinə sahiblənmə, Volqa-Xəzər yolu ilə bir sıra Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin yaradılması və sair) yalnız onun ölümündən 88 il sonra, Gülüstan müqaviləsinə uyğun olaraq (12 oktyabr 1813) Bakı neft rayonunun qəti şəkildə Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra baş tutdu, bu müqaviləyə uyğun olaraq İran Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsini tanıdı.

III OÇERK

AZƏRBAYCANIN NEFT İŞİ (1920-ci ilə qədər)

Alim həqiqət cəngavəri olmalıdır...

Vissarion BELİNSKİ

Bakının Rusiya imperiyasının nəhəng neft rayonu olmağa başladığı XIX əsrin ortaları neft emalı sənayesinin başlanğıcı hesab olunur; neft işinin sürətli inkişafı isə 1877-ci ilin sentyabrında neft otkuplarının və 1872-ci ildə neft məhsullarına olan aksizin (1888-ci ilədək) ləğv olunduğu dövrə təsadüf edir. Aksizin ləğv olunması Azərbaycanda neftçıxarmanın sürətlə artmasına imkan verdi. Sonrakı 40 il ərzində (1917-ci ilə qədər) Abşeronda üç mindən çox quyu qazıldı ki, bunlardan da təxminən iki mini neft verirdi. Amma otkupun ləğv olunmasına qədər də neft işinin inkişafına ciddi səylər göstərilirdi.

Bakının Suraxanı qəsəbəsində, oda sitayiş edənlərin məbədinin yaxınlığında, alman baronu N.Y.Tornau, V.A. Kokerev və P.İ.Qubonin 1858-1859-cu illərdə alman zavodlarının nümunəsi üzrə qır (asfalt) emalı üçün ilk neftayırma zavodu tikdilər. Məqsəd qatranlı süxurlardan işıqlandırıcı yağ almaq idi, lakin nəticələr müsbət olmadı və qır yaxşı işıqlandırıcı yağ verən neftlə əvəz edilməli oldu. Bu zavodun layihəsində görkəmli alman kimyaçısı Yustus Libix mühüm işlərin görülməsi üçün öz assistenti E. Moldenqaueri Bakıya göndərməklə fəal iştirak etmişdi.

Libix Yustus (1803-1873) – alman kimyaçısıdır, müasir aqronomik və fizioloji kimyanın banisidir. Darmştat gimnaziyasında, sonra Bonn və Erlaqen Universitetlərində təhsil almışdı. 1822-ci ildən Parisə köçmüş, orada Aleksandr Humboltun diqqətini özünə cəlb etmişdir. 1824-cü ildə Qissendə kimya professoru təyin edilmişdir, 1852-ci ildə Münhen universitetinə keçmişdir; 1860-cı ildə o, Elmlər Akademiyasının prezidenti və Almaniya muzeylərinin baş mühafizəçisi təyin olunur. Libixin fəaliyyəti olduqca səmərəli olmuşdur: O analitik, üzvü və texniki kimyada çox işlər görmüşdür. İlk dəfə olaraq laboratoriyada tələbələr tərəfindən kimyanın praktik öyrənilməsinə tətbiq etmişdir. Demək olar ki, bütün sonrakı ali alman məktəbinin professorlar nəsli, həmçinin xarici alimlərin çoxu Libix laboratoriyasından keçmişdir. Onların şagirdləri içərisində rus alimləri də az deyildir: N.Zinin, P. İlyenkov, N.Sokolov, A.Voskresenskiy, N. Lyaskovskiyy və başqaları. Onun çoxsaylı əsərlərindən bunları qeyd etmək olar: “Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie” (1840, 1876-cı ildə 9-cu nəşri), 1864-cü ildə prof. P.A. İlyenkov tərəfindən tərcümə edilmişdir və “Chemische Briefe” (1844-cü il, 1877-ci ildə 6-cı nəşri), 1855-ci ildə “Kimya haqqında məktublar” adı ilə rus dilinə tərcümə olunub.

1863-cü ilin dekabrında artıq Bakının özündə Cavad Məlikov ağ neft zavodu tikdi və dünya tarixində ilk dəfə distillə prosesində neft emalı soyuducuları tətbiq edildi. Məşhur rus neft sənayeçisi V.İ. Raqozin D. Məlikovu belə xarakterizə edirdi: “İdeya sahibi olan bütün insanlar kimi o, bütün işlərə yalnız ideyanı həyata keçirmək vasitəsi kimi girişirdi və qəribə bakılı və qəribə inşanmış. Sabahkı gününü fikirləşmədən, yalnız məqsədinə çatmaq üçün axırıncı qəpiyini də verərək qazanc axtarmayan insan hələ bir qəribə olmasın. Texniki istehsalın inkişafı tarixində istehsala təkən verən, onu irəli aparan, amma özləri işdə qalmayan, kasıblıq içində və naməlum şəraitdə məhv olan belə qəribə insanlarla biz tez-tez rastlaşırıq, onlara inanmayan, əksinə ələ salan camaat isə tezliklə bu şəxslərin yaratdığı mala sahiblənilir”.

Raqozin Viktor İvanoviç (1833-1901) – böyük sahibkardır, Rusiya neft işinin ilk təşkilatçılarından biridir; təhsili riyaziyyatçıdır. Neft işi ilə 70-ci illərin əvvəllərindən məşğul olub. Raqozin “Drujina” paroxod cəmiyyətinin direktoru, həmçinin Nijeqorod ticarət bankının və “Volqa” sığorta cəmiyyətinin rəhbəri olarkən neftin kimyəvi xassələrinin öyrənilməsi üzrə laboratoriya yaradır və dünyada ilk dəfə onun tərəfindən “oleonaft” adlandırılan mineral sürtkü yağı əldə olunur. 1876-cı ildə oleonaftın istehsalı üçün Nijni Novqoroddan 30 verst aralıda Balaxnin zavodunun, 1879-cu ildə isə Yaroslavl yaxınlığında – Kanstantinov zavodunun təməli qoyulur. Raqozin tərəfindən alınmış bahalı

ağac yağını əvəz edən məhsul çox qısa müddətdə nəinki Rusiyada, həm də xaricdə geniş tətbiq edildi. Raqozin öz zavodlarında D.İ.Mendelevin Qafqaz və Abşeron neftinin tam istifadə olunması haqqında ideyasını həyata keçirməyə çalışırdı. Raqozin üç növ sürtkü yağından başqa həm də ayırmanın bərk maddələrini: sebonaftları və qudrunun ilk nümunələrini aldı. Raqozin neft riyaziyyatı üzrə çoxsaylı məqalələrin, elmi məruzələrin və monoqrafiyaların müəllifi kimi də tanınır.

Bakıda və Qroznıda ağ neft və parafin istehsalının banisi olan D. Məlikov neft emalı üzrə böyük sənaye zavodları ilə rəqabətə dözməyərək hamı tərəfindən unudularaq yoxsulluq içində öldü.

1846-cı ildə Bakıdakı Bibi-Heybət qəsəbəsində Zaqafqaziya diyarı Baş İdarəsinin üzvü, mülki müşavir V.N. Semyonovun təklifi ilə dünyada ilk dəfə neft axtarışı üçün 21 metr dərinliyində quyu qazıldı; yəni, ilk dəfə dünyada müsbət nəticə ilə neft qazma işi həyata keçirildi. İş mühəndis Alekseyevin rəhbərliyi altında həyata keçirildi.

Yəni, dərin neft quyularının qazılmasına məhz burada, Xəzər dənizinin sahilində, Bibi-Heybət qəsəbəsində başlanmasına qərar verildi və yalnız bir neçə ildən sonra (1859-cu ildə) bakılıların ilk təşəbbüsündən sonra Pensilvaniya ştatında (ABŞ) dərin qazıntılara başlandı.

1868-ci ildə neft quyularının qazılmasına rəsmi icazə alındıqdan sonra, 1871-ci ildə Abşeronda, Balaxanıda mexaniki üsulla 64 metr dərinliyində ikinci quyuyu qazdılar. Elə bu andan da qiymətlərin enməsinə aparan güclü qazıntı başlanır: əgər 1873-cü ildə bir pud neftin qiyməti 45 qəpik idisə, 13 iyun 1873-cü ildə Balaxanıda qısa müddət ərzində ətrafa dolmuş və bir neçə neft gölü əmələ gətirmiş tanınmış "vermişevski" fontanı vurandan sonra bir pudun qiyməti 2 qəpiyə endi. Neft sənayeçisi İ.A. Vermişevin quyusu 13 gün ərzində 61 metr hündürlükdə güclü fontan vuraraq üç ay ərzində 90 milyon puddan çox neft çıxartdı. Bu Pensilvaniyada tapılmış çoxlu neft axınına dəfələrlə ötüb keçdi.

24 mart 1879-cu ildə Azərbaycanda neft işinin inkişafının güclənməsinə kömək edən İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı bölməsi təsis olundu.

1882-1883-cü illərdə Rusiyaya (Qafqaz, Abşeron) gələn tanınmış ingilis səyyahı, yazıçı və jurnalist Çarlz Marvin (1854-1890) bu regionlarda neft işinin geniş miqyas almasına təəccüblənmişdi və bu barədə özünün "Region of eternal fire: Petroleum region of the Caspian" (1884) və "Baku is the petroleum of Europe" (1886) kitablarında yazmışdı.

Görkəmli Norveç yazıçısı Knut Hamsun (Pedersen) da Rusiyada, əsasən də Bakıdakı səfərləri haqqında öz xatirələrini "Nağıl dünyasında" kitabında təsvir edirdi (PSS, t.3, Marks yoldaşlığı nəşriyyatı, 1910). O, Bakıda şəhər ictimaiyyəti ilə görüşmüşdü, o cümlədən "Nobel qardaşları" firmasına da baş çəkmişdi. 1920-ci ildə K.Hamsun ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı almışdır.

Knut Hamsun Pederson (1859-1952) tanınmış Norveç yazıçısıdır. İlk dəfə "Aclıq" romanı (1890) ilə diqqəti cəlb etmişdir. Hamsunun yaradıcılığında naturalizm özünəməxsus bir şəkildə neoromantika ilə birləşir. Ədəbi modernizmin tipik nümayəndəsi

olan Hamsun öz əsərlərində qəribə fantaziyalar dünyasını məntiq və məqsəduyğunluq dünyasına qarşı qoyur.

1885-ci ildə alman kimyaçısı Karl Engler xüsusi olaraq Abşeron neftinin xüsusiyyətini və mənşəyini öyrənmək məqsədilə Bakıya gəlir. Daha sonra 1888-ci ildə o, özünün neftin mineral törəmə nəzəriyyələrinə (D.İ. Mendeleev və s.) zidd olaraq bütün sonrakı analoji nəzəriyyələr üçün əsas olacaq neftin üzvi mənşəyinin nəzəriyyəsini nəşr etdirir.

Karl Osvald Viktor Engler (1842-1925) – görkəmli alim, kimyaçı-təcrübəçidir. 1987-ci ildə o, Karlsruзда açıq kimya kafedrasının müdiri və kimya institutunun direktoru işləyib. Onun 300-dək nəşr olunmuş elmi işi mühüm ədəbi irs kimi qalmışdır. Başlıca işlərdən “Handbuch der Technischen Chemie”, F.Stohmann und C.Engler, 1872,1874; “Neues Handuch der chemischen Technologie”, C.Engler, 1912 nəşrlərini və əsasən də geoloq H.Von Hoferlə birgə yazdığı neft üzrə 5 cilddən ibarət işini və s. qeyd etmək lazımdır (Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu əsaslı işə, K.Engler və Fon Xyoferin xahişi ilə, Dmitri Qolubiyatnikov tərəfindən Abşeron yarımadasının neft yataqlarının geologiyası haqqında məqalələr daxil edilmişdi). Engler adının dünya şöhrətli olmasına səbəb onun neft analizi (Engler distilləsi, qatılığın onun viskozimetri ilə təyin olunması və s.) və neftin üzvi mənşəyinin nəzəriyyəsi üzrə işləri olmuşdur. Onun yağların təzyiq altında distilləsi ilə neftin süni hazırlanması təcrübəsi klassik hesab olunur. Engler çoxlu elmi idarələrin və cəmiyyətlərin, o cümlədən Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü, həmçinin neft məhsullarının analiz metodlarının unifikasiyası üzrə Beynəlxalq komissiyanın fəxri sədri olmuşdur.

1888-ci ilin 8 və 9 oktyabr tarixlərində rus imperatoru III Aleksandr (1845-1894) ailəsi ilə birlikdə Bakıda iki günlük səfərdə olmuşdu. O, “Nobel qardaşları” firmasının Qara şəhər neft zavoduna və Balaxanı və Sabunçuda Rotşild “Xəzər-Qara Dəniz cəmiyyəti” və Şəmsi Əsədullayev neft mədənlərinə baş çəkmişdi. Maraqlıdır ki, çar hökuməti böyük firmaların yaranmasına və inkişaf etdirilməsinə fəal kömək edirdi, belə ki, istehsalat baxımından daha mütəşəkkil olanlar sənayenin maraqlarını daha yaxşı təmsil edirdilər.

Tezliklə Rusiyada artıq Amerikadakından bir qədər fərqli rus ağ neftinə uyğun olan lampalar meydana çıxdı. Burada ağ nefti ayırdıqdan sonra neft artığının sürtkü yağlarının alınması üçün istifadə olunmasını ilk dəfə təklif edən D.İ.Mendeleevin rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi. Alim Rusiyada neft işini möhkəm öyrənmişdi; bir neçə dəfə 1863, 1880 və 1886-cı (iki dəfə) illərdə neft mədənlərinin iqtisadi və texniki təchizatının vəziyyətini öyrənmək məqsədi ilə Bakıya gəlmişdi.

80-90-cı illərdə ən aktual məsələ Bakıda mədənlər və Qara şəhər arasında neft kəmərlərinin inşası idi ki, bunun da həlli ilə ən fəal firmalar: “Nobel qardaşları”, “H.Z.Tağıyev” və “Bakı neft cəmiyyəti” ciddi məşğul olmağa başladı. 1877-ci ildə Sabunçu mədənləri və Qara şəhərin zavodları arasında Rusiyada ilk neft kəmərinin inşası başa çatdı. 1890-cı ilə Bakının neft rayonunda mədənlərdən zavodlara sutkada

1,5 milyon pud neft vuran, uzunluğu 286 km-ə qədər olan 25 neft kəməri xətləri çəkilmişdi.

Bakıdakı neft kəmərlərinin inşasında əsas rəhbərlərdən olan istedadlı mühəndislər A.V.Bari və V.Q.Şuxovu və Transqafqaz Bakı-Batumi boru kəməri layihəsinin müəllifi, Sankt-Peterburq Texniki İnstitutunun professoru N.L.Şukini (1848-1924) yada salmaq lazımdır. (Zərurəti haqqında o zamanlar qızgın mübahisələrin aparıldığı gedən Bakı-Batumi unikal magistral ağ neft kəmərinin inşasına 1897-ci ildən 1907-ci ilədək 10 il vaxt sərf olundu).

Neft və neft məhsullarının daşınması üçün maye daşıyan gəmilərin yaradılması, neft işində bununla yeni era açaraq Xəzər donanmasının inkişafına çox mühüm təsir etdi.

İsveç şəhəri Montalada 1877-ci ildə Lüdviq Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk dəfə "Zoroastr" neftdaşıyan gəmisi düzəldildi; onun ardınca "Nobel qardaşları firması tərəfindən "Məhəmməd", "Spinoza", "Darvin", "Nordenşeld", "Linney", "Budda", "Quran", "Talmud", "Xilasetmə" və s. neftdaşıyan gəmilərin daxil olduğu çoxlu donanmalar yaradıldı.

Nəhəng neft daşıyan donanmaya və 2 mindən çox vaqon-sisternlərə malik olan "Nobel qardaşları" firması Rusiyanın Nijni Novqorod, Saratov, Sarısin, Astarxan, Yaroslavl və bir çox şəhərlərində onun tərəfindən tikilmiş saysız-hesabsız çənlərlə neft və neft məhsullarını daşıyırdı.

Sonradan Rusiyanın su magistralları ilə digər firmalara da məxsus gəmilər üzürdü. Məsələn, Alfons Rotşild tərəfindən 1898-ci ildə yaradılmış "Mazut" ticarət-nəqliyyat cəmiyyətinin Xəzərdə 13 tankeri: "Bibi Heybət", "Aleksandr Kolesnikov", "Nikolay" və s., həmçinin "Ventyur", "Çeleken" və s. paroxodları var idi.

1880-ci ildən Batumi limanından Bakı ağ nefti ilə bir çox ölkələrə maye daşıyan gəmilər göndərilirdi: 8090-cı illərdə Rusiya (Bakı) nefti Amerika nefti ilə rəqabət aparır və hətta onu Avropa və Asiya bazarından sıxışdırıb çıxarır. Bakıdan aparılan ağ neft Rusiyanın tələblərini tam ödəyir və 1883-cü ildə Amerika ağ neftinin imperiyaya gətirilməsi demək olar ki, dayandırılır.

Rusiyada və ABŞ-da neftçıxarma üzrə müqayisəli məlumatlar göstərdi ki, 1859-cu ildə ABŞ-da (Pensilvaniya) 82 min barel, 1889-cu ildə 14 milyon barel neft çıxarıldı. Rusiyada (Bakıda) isə elə 1889-cu ildə 16,7 milyon barel neft çıxarılmışdı. Burada Pyotr Çixaçovun "Neft Birləşmiş Ştatlarda və Rusiyada" (1885-ci il) məqaləsindən çıxarışı göstərmək yerinə düşərdi ki, burada ABŞ-da, Rusiyada və dünyanın neft çıxaran digər ölkələrində neftçıxarmanın vəziyyəti müzakirə olunur və qeyd edilir ki, bütün dünyadakı neft məhsulunun yarısından çoxu ABŞ və Rusiyanın payına düşür. Çixaçov qeyd edir ki, 1881-ci ildə, Bakıda orta hesabla quyuların gündəlik debiti 40 ton, ABŞ-da isə 11,5 ton təşkil edirdi və "Abşeronu suya salınmış süngərlər" müqayisə edən Çarlz Marvinin sözlərini misal gətirir. Sonra Çixaçov qeyd edir ki, mühəndis O.K.Lensey tərəfindən ixtira olunmuş üsulun köməyi ilə neft distilləsi zamanı yaranan və tərkibinin 60%-ini mineral yağlar (yerli əhali tərəfindən mazut adlandırılan) təşkil edən ağır qalıqlar sonradan Qara şəhərin zavodlarında və Suraxanıda paroxodların qızdırılması üçün istifadə olunmaqla böyük miqdarda emal edilirdi. (Əvvəllər bu məqsəd üçün saksaul və bahalı amerikan daş kömür istifadə olunurdu). Müəllif hesab

edir ki, Abşeronun yeraltı sərvətləri həm quyularının yüksək debiti (onlar ABŞ-dakı neftdən 3 dəfə çox neft verirdi), həm də neft fontanlarının hündürlüyü ilə təsdiq olunur.(Bakı rayonunda bu 84 metrə, ABŞ-da isə 19 metrə çatmışdı).

Pyotr Aleksandroviç Çixaçov (1808-1890) – görkəmli coğrafiyaçı, şərqşünas və geoloqdur; Altay, Kiçik Asiya, Avropa və Afrikaya səyahətləri ilə məşhurdur. Səyahətdən kənar həyatının çox hissəsini Parisdə yaşamışdır. Ölümündən sonra öz kapitalının böyük hissəsini Kiçik Asiya üzrə elmi axtarışların mükafatlandırılması üçün Paris Elmlər Akademiyasına vəsiyyət etmişdir.

1901-ci ildə ümumi imperiya neftinin 95%-ini Bakının neft rayonu çıxarırdı; bu ilə görə Rusiyada neftçixarma bu şəkildə bölünürdü: Bakı quberniyasında 667,1 milyon pud və Tersk vilayətindən 34,7 milyon pud.

Rusiya İmperiyasının neft mədənlərində işləyən fəhlələrinin sayı 1894-cü ildə 7 min nəfərdən 1904-cü ildə 27 min nəfərə qədər artdı, onlardan 24,5 min nəfəri Azərbaycanda işləyirdi (Bakı neft rayonunda). 1904-cü ildə Rusiyada 150 neft emal edən zavod var idi ki, bunlardan da 72 zavod Abşeronda yerləşirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus neft sənayesi 1910-cu ilədək əsasən Azərbaycan neft sənayesi ilə təmsil olunurdu. Bakının əsas yataqlarına Balaxanı, Sabunçu, Romanı, Bibi-Heybət və Suraxanı aid idi. ("1915-ci il Bakı neft sənayesinin xülasəsi", Bakı, 1916, 2-ci cild, s.235).

1899-1910-cu illərdə Bakı ümumdünya neft hasilatının yarısını verərək ABŞ, Argentina, Peru və digər ölkələri geridə qoyaraq Rusiyanı birinci yerə çıxartdı. Artıq 1885-ci ildə Amerikanın ağ nefti əvəzinə Asiya ölkələrinə Batumi vasitəsilə 37 milyon qallon yerli xammal çatdırılırdı.

Tanınmış geoloq M.Neymayer özünün "Yerin tarixi" kitabında (S.Peterburq, 1898, s.643) qeyd edirdi: "1873-cü ildə Rusiya xarici neft məhsullarına görə 10,5 milyon rubldan çox pul verdi, 1890-cı ildə isə göndərdiyi neft və onun məhsullarına görə 27,5 milyon rubldan çox pul aldı".

Bununla belə müəllif qeyd edir ki, Abşeron nefti İngiltərə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və digər Avropa ölkələrində geniş tətbiqini tapdı.

Neymayer Melxior (1845-1890) – görkəmli geoloqdur. Münhen və Qeydelberqdə təhsil almışdır. 1873-cü ildən Vena universitetinin paleontoloq professorudur. Avstriya-Macaristan, Balkan yarımadası, İtaliya və Kiçik Asiya adaları hüduqlarında çoxsaylı geoloji səyahətləri ilə məşhurdur. Bütöv bir gənc paleontoloqlar məktəbi yaratmışdır (o cümlədən Rusiya alimləri arasında da). Neymayerin "Die Stamme des Tierreichs" (Vena, 1890) əsəri onun dünya görüşünün ən parlaq təsvirini yaradır, onun əsas əməyi olan "Erdgeschichte" (Leypsiq, 1885-1887-ci illər, 2 cildədən ibarətdir) isə çox böyük uğurla istifadə olundu. Bu əsərində o, müasir geologiyaya əlverişli, lakin elmi formada təkamül ruhunda və bununla birlikdə geniş ümumiləşdirmənin və müasir "Yerin siması" qabarığının izahını verdi. Əsər tez yayıldı və 1895-ci ildə onun şagirdi – professor V.Uliqom tərəfindən

yenidən nəşr olundu; üç ildən sonra isə “Yerin tarixi” (Sankt-Peterburq, 1898) adı ilə rus dilinə tərcümə olundu.

XIX əsrdə Bakıda neft sənayesinin inkişafı Rusiyanı dünyanın irəlində gedən kapitalist ölkələri sırasına qoydu: 1901-ci ildən sonra o, sonradan Meksika tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmayana qədər ikinci yerini (ABŞ-dan sonra) qoruyub saxladı.

Rusiya sahibkarlarının fəaliyyətinin təşkili və əlaqələndirilməsi üçün Bakı neft sənayeçilərinin 1884-cü ildə təsis etdiyi qurultay xidmət edirdi. Qurultayın əsas məqsədi neft sənayeçilərinin hökumət qarşısında öz ehtiyaclarını, səylərini və arzularını ifadə etmək idi.

Qurultay neft firmalarının kapitallarının birliyi idi ki, burada da hər bir firma səslərin müəyyən hissəsinə malik idi. Məsələn, 1914-cü ildə neft sənayeçilərinin XXXIII qurultayında iri firmalar 111 səsə malik idi: “Nobel qardaşları” – 18, “Şell” - 34 və “Oyl” baş korporasiyası -59 (Bakıdakı neft sənayeçilərinin 10 iyun 1916-cı il XXXV fəvqəladə qurultayının işləri, Bakı, 1916).

Müxtəlif hökumət idarələri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, dövlət aparatı ilə sıx əlaqələr təşkil etmək, idarələrarası iclaslarda və komissiyalarda iştirak etmək üçün, yəni hökumət qarşısında öz firmalarının maraqlarını müdafiə etmək üçün neft maqnatlarının nümayəndələri qurultay Şurasından istifadə edirdilər. Neft sənayeçilərinin qurultay Şurasında xüsusi statistika büroları işləyirdi ki, onların da vəzifələrinə neft işinə aid olan bütün məlumatları yığmaq, işləyib hazırlamaq və hamıya elan etmək daxil idi. 10 yanvar 1899-cu ildən qurultay Şurası iki həftədə 1 dəfə, bu günə qədər də nəşr olunan “Neft işi” qəzet-jurnalı nəşr etməyə başladı (1920-ci ilin may ayından o “Azərbaycan neft təsərrüfatı” adlanır).

XIX əsrin 2-ci yarısında Azərbaycan neft işinin uğurlu göstəricilərindən biri Bakı neft sənayeçilərinin müxtəlif Ümumrusiya və beynəlxalq sərgilərdə iştirak etməsi idi. Məsələn, 1870-ci ildə Sankt-Peterburqda Ümumrusiya manufaktura sərgisində - geniş istehsal aparılarkən Bakı ağ neftindən olduqca yüksək keyfiyyətli işıqlandırıcı yağların hazırlanmasına görə Suraxanıdakı V.Kokorev və P.Qubonin zavodları qeyd olunmuşdu. (Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyətinin qeydləri, 1870, № 5, s.15).

Sonra, 1889-cu ildə Tiflisdə “Qafqaz kənd təsərrüfatı və sənaye sərgisində” Azərbaycan neft sənayesi məhsulları və məmulatları böyük uğur qazanmışdı. O cümlədən, digər Bakı neft firmalarına: neft sənayesindəki xidmətlərinə və qələvi tullantılarının regenerasiyası işinin təcrübə əsasının təşkilinə görə “Nobel qardaşları” firmasına, neft emalı məhsullarının müxtəlifliyi və yüksək keyfiyyətinə görə “S.M.Şibayev” firmasına və neft məhsullarının əla keyfiyyəti və zavod işinin düzgün təşkil olunmasına görə “Xəzər ortaqlığı” firmasına bu sərginin qızıl medalları verilmişdi. (Qafqaz təqvimi, 1890, s.71).

İri neft sənayeçiləri yeni dünya satış bazarlarının axtarışında iri dünya sərgilərində iştirak edirdilər. Əsasən buna Lüdviq Nobel və Viktor Raqozin müvəffəq oldular. Onların Parisdə (1878), Brüsseldə (1880), Londonda(1881) ümumdünya sərgilərində göstərdikləri Bakı zavodlarındakı neft məhsullarının eksponatları ekspertlərin ən yüksək qiymətini aldı.

1882-ci ildə Lüdviq Nobel öz çıxışlarının birində qeyd etdi: “Bakı ağ nefti üçün Rusiya bazarı artıq çox darısqaldır və o nəyin bahasına olursa olsun xaricə çıxış axtarmalıdır”. Viktor Raqozin isə 1884-cü il Bakı sənayeçilərinin I qurultayında qeyd edirdi: “Düzdür, israrlı və sisteməlik ələ alınmış Avropa bazarı hələ 12 milyon püddən 15 milyon puda qədər, ən aşağı tarifi götürərək bizə satış imkanı verəcək. Yalnız Avropaya çatmaq yolu ilə Bakı sənayesi təkcə milli deyil, həm də beynəlxalq olmaqla böyüyə bilər. O, Avropaya ixrac etmədən ciddi sənaye olmayacaq” (Bakıda neft sənayeçilərinin I qurultayının işləri, Bakı, 1885, s. 25-26).

XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəllərində Rusiyada Lüdviq Nobel adına (1889-cu ildə S-Peterburqda) və onun oğlu Emmanuil Nobelin adına (1904-cü ildə Bakıda) Nobel mükafatı təsdiq olundu.

1875-ci ildə dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə V.İ.Raqozin sürtkü yağını tədqiq etdi və bu məqsəd üçün Balaxnada (Nijeqorod quberniyası) və Konstantinovda (Yaroslavlə yaxın) ilk zavodları tikdi. 1878-ci ildə onun tərəfindən xaricə aparılmış Bakı neftindən alınan sürtkü yaği dünya bazarını davamlı şəkildə ələ alır.

Beləliklə, sürtkü yağlarının istehsalı üçün xammal kimi istifadə olunan Bakı nefti Rusiyanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynadı. Raqozinin Volqada; Nobelin, Tağıyevin, Şibayevin, Nağıyevin, Rotşildin, Əsədullayevin, Aşurbəyovun və digərlərinin Bakıda; Fralovun, Roysun və Petuxovun Sanat-peterburqdakı yağ zavodları İngiltərə, Fransa, Belçika, Hollandiya, Norveç, Danimarka və digər Avropa ölkələrində, amerikan sürtkü yağını uğurla sıxışdırıb çıxaran sürtkü yağlarını Bakı neftindən alırdılar.

Burada bunu qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İngiltərədə Rusiya yağlarının cüzi tanınmış “Bakuin” markası istifadə olunurdu. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Böyük Britaniyada Rusiyadan yalnız iki firma: “Nobel qardaşları” və “Ağ neft-yağ istehsalı ortaqlığı” sürtkü yağları satırdı.

Artıq XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəlinə Rusiyanın neft zavodlarının gücü imperiyanın yüksək keyfiyyətli sürtkü yağları tələbatını tam ödəməyə imkan verirdi. (Bakı neft sənayesinin 1892-ci ilə görə xülasəsi”, Bakı, 1893, s.105). Bakı zavodlarında alınan neft məhsulları, həmçinin emal olunmamış xam neftin əsas hissəsi Bakıdan dörd yolla: Xəzər, Zaqafqaziya və Vladıqafqaz (Bakı-Petrovsk) dəmir yolları ilə və çox cüzi hissəsi at-araba nəqliyyatı ilə daşınırdı. Beləliklə, 1904-cü ildə neftin və neft məhsullarının bütün ixracı təxminən 492,1 milyon pud təşkil edirdi.

Maraqlıdır ki, artıq 1897-ci ildə Rusiya hüdudlarında çıxarılan 478 milyon pud ümumi neftin 458 milyon pudu Bakı neft rayonundan alınırdu. Bakı ağ neftinin iri alıcıları isə Rusiyadan sonra İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan oldu.

Belə ki, 90-cı illərdə Volqa donanmasının əsas yükü Bakı nefti olduğu üçün o sürətlə inkişaf edir: Volqa üzərində neft məhsullarını daşımaq üçün çoxlu sayda barja tikilir. 1881-ci ildə “Nobel qardaşları” firmasının sifarişilə İsveçdə “Kalmık” və “Tatarin” tankerlərinin 40 və 50 min pud yükötürmə qabiliyyəti olan ilk çay çarxları və iki “Nadejda” və “Vera” metal mayedaşıyan barjlar tikildi. Onların hamısı yalnız ağ neftin daşınması üçün ayrılmışdı. Böyük həcmli dəmir barjlar (hündürlüyü 150 metr və eni 20 m) praktik olaraq ağ neftin itkisinə imkan vermirdi və taxta barjlardan iki dəfə

uzunömürlü, amma çox baha idi, ona görə də XIX əsrin sonunda onlar yalnız iri firmalarda: "Nobel qardaşları", "Qafqaz və Merkuri", "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti", "S.M.Şibayev", "M.Nağıyev", "Ş.Əsədullayev" və digərlərində var idi.

XIX əsrin sonuna Xəzər və Volqa donanmalarının yaranması və inkişafı neft yanacağına Bakıdan Rusiyanın böyük şəhərlərinə çatdırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi, həmçinin Volqayanı gəmiqayırma və gəmi təmiri sənayesinin inkişafına kömək edirdi. XIX əsrin 80-90-cı illərində Xəzər və Volqa donanmalarının yaranması xeyli miqdarda Bakı neftini Rusiyanın müxtəlif sənaye mərkəzlərinə daşımağa imkan verdi. Bu müddət ərzində Bakının neft yanacağı Volqa-Xəzər su yolu ilə 2900 verst yol qət etdi və Rusiyanın daxili su yollarında ən mühüm yük oldu.

1914-cü ilə neftin Volqa ilə daşınması yük hərəkəti strukturunda üstünlük təşkil etdi ki, bu da Volqa üzərində iri neftdaşıyan donanmanın əmələ gəlməsi demək idi. Beləliklə "Nobmazut" karteli ("Nobel qardaşları" firmasının "Mazut" Rotşild ticarət-nəqliyyat müəssisəsi ilə birləşməsi) Rusiya imperiyasının bazarlarında şəriksiz hökm sürürdü: 1913-cü ildə Volqa üzərindəki 160 mayedaşıyan dəmir barjdan 72 "Nobmazuta" məxsus idi (46 "Nobel qardaşları" firmasına və 26 "Mazut" müəssisəsinə).

Azərbaycan neft işinin sürətli inkişafı əsasən XX əsrin başlanğıcından Rusiyanın neft sənayesinə sürətlə daxil olan böyük kapitalın (Nobellər, Rotşildlər, Vişau) axını ilə şərtləndirilirdi. Həm də bu müdaxilə, eyni zamanda rus və Bakı sahibkarlarının yalnız neftçıxarma sənayesindən deyil, həm də neft məhsulları ticarətindən sıxışdırılıb çıxarılması ilə baş verirdi. Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, XIX əsrin sonuna "Nobel qardaşları" və Rotşildin "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti" Rusiyadakı bütün neft ticarətinin 70%-ini öz əllərində cəmləşdirmişdilər.

Xarici kapital neft hasilatının nəzərə çarpacaq dərəcədə sıçrayışına, həmçinin neft mədənlərinə və neft emal edən istehsalata xidmət edən sahələrin artmasına kömək edir. (liman körpüləri və elektrik stansiyaları tikilir). Enerji qurğularının gücünə görə Bakı Sankt-Peterburq və Moskvadan sonra üçüncü yerə çıxır. Neft mədənlərinə xidmət etmək üçün iri səhmdar cəmiyyətləri yaradılır: "Xəzər maşınqayırma və qazanxana zavodu", mexaniki emalatxana firmaları "Nobel qardaşları", "S.M.Şibayev", "Qafqaz və Merkuri", "Xəzər", emalatxana cəmiyyətləri "Nadejda", "Mal anbarlarının şərq cəmiyyəti", Q.Bartdorfun mexaniki və çuquntökmə zavodu, A.Dadaşovun gəmilərin təmiri üçün dok və s. Həm də yaranmış mexaniki zavodların yarısından çoxu əsasən gəmilərin təmiri üçün istifadə olunurdu, belə ki, dəniz yolu çıxarılan neftin nəql olunmasında əsas yer tuturdu.

Neft yataqlarının sərvəti, ucuz işçi qüvvəsi, təbii ki, sənayeçilərə neft işini gətirən böyük mənfəət rus (Azərbaycan) neft sənayesinə xarici valyutanın axınına tezləşdirdi. Bakı rayonunun çərçivəsində neft mədəninə xaricilərin buraxılması haqqında məsələ üzrə Xüsusi müşavirənin 1 may 1880-ci il tarixli qərarı buna imkan verdi.

Sonra, 6 iyul 1898-ci ildə Rusiya hökumətinin xüsusi fərmanına əsasən verilmiş dövlət torpaqlarında ruslarla yanaşı xaricilər də sərbəst neft axtarışı aparmaq, onun çıxarılması üçün torpaq sahələri almaq, həmçinin neftvermə qabiliyyəti olan sahələrin icarəyə verilməsi üzrə növbəti sövdələşmələrdə iştirak etmək imkanı əldə etdilər.

Xarici kapitalın Rusiyanın neft işinə cəlb olunmasının qızgın tərəfdarları Qafqazda mülki hissənin baş rəisi knyaz M.Qolisin və Rusiya maliyyə nazirləri S.Y.Vitte və V.N.Kokovçev oldular.

M.Qolisin yazırdı: “Qafqaz başqa vəziyyətdədir və hələlik xarici kapital, əsasən də rus kapitalistləri tərəfindən burada cüzi bacarıq olmadan çətin keçinmək olar. Sərbəst kapitalın olmamağı, zavod və fabrikin sənayesinin ibtidai vəziyyəti, kənd təsərrüfatının aşağı səviyyəsi, texniki biliklərin çatışmazlığı və yerli əhalinin zəif təşəbbüskarlığı diyarın iqtisadi vəziyyətini hələ uzun müddət ləngidəcək. Belə vəziyyətdə Qafqazın iqtisadi həyatında xaricilərin iştirak etməsindən imtina etmək lazım gəlmir, bu arada isə onlar tərəfindən daşınmaz əmlakın əldə olunmasına şərtsiz qadağa qoyulması, onun təsərrüfat maraqlarının ziyanına olaraq, bu diyara xarici kapitalın axınını dayandırmağa gətirib çıxara bilərdi. Qafqazda xarici müəssisələrin fəaliyyətinə qoyulan hər hansı şərtsiz qadağa ölkə sənayesinin inkişafının ciddi ləngiməsi ilə eyni qüvvədə ola bilərdi”.

Qraf S.Y.Vitte (1892-1906-cı illərdə maliyyə naziri) neft işləri üzrə xüsusi müşavirələrdə həmişə qeyd edirdi: “Bizi neft məhsullarımızın dünya bazarında rəqabəti xariciləri və əsasən də ingilis sahibkarları və onların kapitallarını cəlb etmədən mümkün deyil”.

Qraf V.N.Kokovçov (1906-1914-cü illərdə maliyyə naziri, 1911-ci ildən isə nazirlər Şurasının nümayəndəsi) isə “Times” qəzetinin əməkdaşları ilə söhbətində bəyan etdi ki, “bu iş üçün rus kapitalı çatışmadığına görə rus neft müəssisələrinə pul qoyan ingilis kapitalistlərinə kömək etməyi lazım bilir. Səhmdar cəmiyyətlərin ləqallaşdırılma məsələsi kabinetin bəzi üzvlərinin müxtəlif fikirləri ucbatından Nazirlər Şurasında həll olunacaq ki, burada da ingilislərə səs verəcək”.

1901-ci ildən xarici kapital neft təsərrüfatını tam inhisara almağa çalışdı. Bu məsələdə əsasən ingilis firmaları aktivlik göstərirdi: 1893-cü ildən 1903-cü ilədək ingilis sahibkarları neftçıxarmaya və öz mədənlərinin genişlənməsinə 60 milyon rubl pul qoydular. Hər halda onların Bakı neft işinə marağı daha əvvəldən yaranmışdı.

Artıq XVIII əsrdə ingilis-rus şirkətinin direktoru İ.Qanvey (1741) və səyyah Q.Foster (1784) göstərilən illərdə Bakıda olarkən qeyd edirdilər ki, bakılılar artıq çoxdan su qaynatmaq, yemək bişirmək, əhəng yandırmaq üçün qazdan, atmosfer yağıntılarında qorumaq məqsədilə öz mənzillərinin damlarını örtmək üçün isə neftdən istifadə ediblər. 1754-cü ildə İ.Qanvey Londonda “Xəzər dənizi üzərində ingilis ticarəti haqqında tarixi очерк” kitabını nəşr etdirdi ki, burada da təkə ticarət problemlərini deyil, həm də Bakıda neft işinin vəziyyətini ətraflı şəkildə izah edirdi.

1884-cü ildə London neft assosiasiyasının katibi Boverton Redvud Abşeronda oldu və sonra kimya sənayesi Cəmiyyətinin iclasında Rusiyada neft işinin vəziyyəti haqqında ətraflı məruzə ilə çıxış etdi və belə nəticəyə gəldi ki, Bakının neft mənbələri neftlə o qədər zəngindir ki, ruslar bütün dünyanı ağ neftlə təmin etmək və yağla yağlamaq gücündədir” (Mədən jurnal, 1885, cild 1, s. 349).

“Engineering” ingilis elmi jurnalında (1885) Bakı neft işinin uğurları haqqında, onun 1864-cü ildən vəziyyətinin analiz olunduğu geniş məqalə çap olunmuşdu və burada belə fərziyyələr irəli sürülmüşdü ki, Rusiya 2-3 il ərzində Şimali Avropa bazarları üzərində

nəzarət qoya bilər, yaxın gələcəkdə isə, hələ Uzaq Şərq və Hindistan haqqında deməsək, Qara dəniz və Aralıq dənizinə bitişik ölkələrdə amerikalılar üçün böyük rəqib olacaq (Ticarət vərəqəsi, 1886, 22 fevral).

İki dövlətin rəqabət mübarizəsinin nəticələri haqqında artıq tanınmış jurnalist Çarlz Marvin də eyni nəticəyə gəlmiş və 1886-cı ildə özünün "Rus neftinin gələcək axını" kitabçasında yazırdı: "Amerika gec-tez öz birinciliyini Rusiyaya verməlidir". Sonra o qeyd edirdi: "Rus neft işi elə cəlbədidir ki, İngiltərə onu barmaqları arasından buraxa bilməz" və sonra Ç.Marvin Bakı neft işinə daha dərinlən daxil olmaq üçün Bakı-Batumi boru kəmərinin inşasından istifadə etməyi məsləhət gördü (artıq məlumdur ki, boru kəmərinin inşası 1897-ci ildən başlayır və 10 ildən sonra başa çatır).

Öz ölkəsinin patriotu kimi Marvin ümid edirdi ki, "rus neft kəməri onun üçün bütün ehtiyaclar ilə bir yerdə qurğuları, maşınları, nasosları, çənləri və digər şeyləri ilə Alman və Belçikanın əlinə düşməyəcək". (Mədən jurnalı, 1887, 1-ci cild).

1886-cı ildə ingilis firması "John Russel & Co" iki dəfə Qafqaza öz nümayəndələrini göndərdi; Londonun ticarət palatasının nümayəndəsi Stüart və Batumidəki ingilis vitse-konsulu Pikok Bakı neft sənayeçilərinin III qurultayında (mart-aprel 1886) iştirak edirdilər. Öz hesabatında Stüart ingilislər tərəfindən ağ neft zavodlarının alınmasına zidd olan fikirlərini bildirdi və o hesab edirdi ki, Böyük Britaniya üçün əsas maraq neft məhsullarının ticarəti olmalıdır.

1897-ci ildə ingilislər H.Z.Tağıyevin mədənlərini 5 milyon rubla alır və artıq iki il yarım sonra bu mədənlərdən çıxarılan neftdən 7,5 milyon rubl xalis mənfəət əldə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Tağıyev öz mədənlərini Azərbaycan iqtisadiyyatının digər sahələrinə daxil olmaq məqsədi ilə satmışdı. Beləliklə o bu müəssisələr əsasında yaranmış "Oleum" cəmiyyətinin 1,6 milyon rubl səhmini öz əlində saxlamışdı ki, bu da ona bir iri səhmdar kimi neft sənayesi hesabına öz kapitalını toplamaqda davam etmək imkanı verdi. Elə bu dövrdə Tağıyev toxuculuq, yeyinti, tikinti sənayesinə, gəmiqayırma və balıqçılığa daha çox kapital qoydu. Beləliklə, 1890-cı ildə Tağıyev 10 paroxoddan ibarət şirkət yaradaraq 1 milyon 136 min rubl qiymətinə "Xəzər" paroxod cəmiyyətini alır. 1897-ci ildə onun tərəfindən təməli qoyulan və əsas kapitalı 2 milyon rubl təşkil edən "Lifli maddələrin emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyəti" imperiya ətrafında toxuculuq sənayesinin iri müəssisəsi idi.

"H.Z.Tağıyev" neft satış firması (1872-1897) 80-90-cı illərdə neft sənayesində çoxsahəli təsərrüfatın və iri müəssisələrin sahibi idi. O öz neftayırma zavodlarının məhsuldarlığına görə 4-cü yeri ("Nobel qardaşları" firmasından, Rotşild "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətindən" və "Xəzər ortaqlılığından" sonra) tuturdu. 1885-ci ildə firma 7 milyon pud neft çıxarır və 2 milyon pud ağ neft istehsal edirdi.

1889-cu ildə təməli qoyulmuş "A.İ.Mantəşev" səhmdar cəmiyyəti "Nobel qardaşları" firmasından sonra ən iri cəmiyyət idi. Onun çıxardığı neft 25 milyon puddan 49 milyon puda qədər idi, ümumi kapitalı isə 1909-cu ildə 27 milyon rubla çatdı. 1907-ci ildə Mantəşevin zavodu 5,6 milyon pud ağ neft istehsal edirdi.

Bu dövrdə iri firmalar arasında Bakı neft sənayeçilərinin – Musa Nağıyevin və Şəmsi Əsədullayevin (1887 və 1893-cü illərdə təsis edilmişdilər) firmaları var idi. Bu firmaların illik neft hasilatı 7-12 milyon pud təşkil edirdi. Onlar neft mədənlərinin, neftayırma

zavodlarının və neftdaşıyan gəmilərin sahibləri idi. 1907-ci ildə “Musa Nağıyev” firmasının əsas kapitalı 10 milyon rubl təşkil edirdi; 1904-1910-cu illərdə o Rusiya neft firmaları arasında 6-7-ci yeri tuturdu. “Musa Nağıyev” firmasının dəyərini təsəvvür etmək üçün onun Bakı neft sənayeçilərinin qurultay Şurasında 10 səsə malik olduğunu qeyd etmək olar. (Rusiyada ən iri firma olan “Nobel qardaşları” qurultay Şurasında 18 səsə malik idi).

İngilislər (Ceyms Vişau və s., 1890) tərəfindən alınmış “S.İ.Şibayev” firmasının Ramanıdakı neft mədənləri artıq bir ildən sonra 1 milyon rubl xalis mənfəət verdi. 10 aprel 1902-ci ildə Sankt-Peterburqda “Nobel qardaşları” firması neft zavodçusu İ.Hacınskidən Ramanıdakı neft mədənlərini alır; daha sonra 17 oktyabr 1905-ci ildə o, Nazirlər Komitəsinin razılığı ilə sənayeçi A.Adamovun neft sahələrini satın alır.

1904-cü ildə Bakının ağ nefti sayəsində İngiltərə 47%, Fransa isə 71% tələbatını ödəyir. Lakin Bakı neft sənayeçiləri ilə Con Rokfellerin “Standard Oil” amerikan sindikatu arasında bağlanmış bərabər olmayan müqavilə Bakı ağ neftinin ixracı üçün mənfəətli nəticələr verdi.

Con Rokfeller Devison (1839-1937) iri sənayeçi, amerikan maliyyə biznesinin ən parlaq simalarından biridir. Ağı, bacarığı sayəsində və dəmir yolu tariflərinin uğurlu tərtib olunması yolu ilə nəinki dünyanın ən iri neft kralı oldu, həm də bir sıra bankları, dəmir yolu xətlərini və sənayenin hasil edən və emal edən ən rəngarəng müəssisələrini öz nəzarətinə götürdü. 26 yaşında Klivlenddəki (Ohayo ştatı) kiçik neftayırma zavodunu almaqla başlayan Con Rokfellerin 60-cı illərin sonuna ABŞ neft biznesinin 10%-i nəzarətində idi. Bu vaxt öz “Standard Oil” firmasını (qardaşı Vilyam ilə) yaradaraq o, biznesi elə şəkildə aparırdı ki, 1879-cu ilə firma tam inteqrasiya olmuşdu. 1890-cı ildə Rokfeller “Standard Oil of Nyu-Cersi” şirkətini təsis etdi. 1913-cü ildə Rokfellerin nəzarəti altında olan kapital 17,5 milyard dollar həcmində dəyərləndirilirdi.

1-ci dünya müharibəsinin başlanğıcına (1914) Bakı neft sənayesində 4 iri firma: “Nobel qardaşları”, “Royal Datç Şell” ingilis-holland transmilli trest, “Oyl” rus baş neft korporasiyası və “Neft” maliyyə neft ortaqlığı üstünlük təşkil edirdi (“1915-ci il Bakı neft sənayesinin xülasəsi”, Bakı, 1916, 2-ci cild, s.235-331).

İri rus və xarici banklar tərəfindən Londonda (1912) yaradılmış “Oyl” rus baş neft korporasiyası 20-yə qədər firmanı birləşdirdi (“Mantaşev A.İ., “Q.M. Lianozov qardaşları”, Moskva-Qafqaz ticarət cəmiyyəti, “Xəzər ortaqlığı”, Rus neft sənayesi cəmiyyəti, Abşeron neft sənayesi cəmiyyəti və s.). 1914-cü ilə “Oyl”un əsas kapitalı 23 milyon rubl təşkil edirdi, 1917-ci ilə isə birləşmiş firmaların kapitalı 125 milyon rubla çatdı və buna Rus-Asiya bankı nəzarət edirdi.

İmperiyada çıxarılan neftin 62%-i, həmçinin ağ neft və mazut hasilinin 2/3 hissəsi 1914-cü ildə “Oyl”, “Şell” və “Nobel qardaşları” firmalarına məxsus idi.

“Şell” şirkəti Bakıda ən iri Britaniya neft firması idi. O, 18 oktyabr 1897-ci ildə təsis edilmişdi (kiçik Markus Samüelemın başçılığı ilə) və Bakıdan Şanxaya qədər 340-dan çox neft terminalının və 30 okean gəmisinin sahibi idi. Bu ona Adendən Vladivastoka qədər geniş sahələri Bakı nefti ilə təmin etməyə imkan verirdi. XX əsrin əvvəlinə

ümumilikdə Bakı neft mədənlərinin 11%-i ingilis sənayeçilərinin nəzarətində idi. Əgər rus neft sənayesində “Şell”-in əsas rəqibi “Nobel qardaşları” firması idisə, dünya miqyasında onun başlıca rəqibi “Şell” şirkətinin inhisarçılıq hökmranlığına görə kəskin və bərişmaz mübarizə apardığı “Standard Oil” amerikan sindikatu idi.

Kiçik Markus Samüel (1853-1927) Londonda, mühacir yəhudi ailəsində anadan olmuşdu. Kiçik müqayisəli vaxt ərzində o neft biznesində müvəffəqiyyət qazanmışdı və Samüel və Freyd qardaşları ilə birgə idarə etdiyi “Shell Transport and Trading Co.” iri nəqliyyat-ticarət firmasının bünövrəsini qoydu. Firma böyük Markus Samüelin dəniz balıqqulağından hazırlanmış məmulatların satışı ilə məşğul olan müəssisəsinin (“Şell” ingilis dilindən tərcümədə “balıqqulağı” deməkdir) şərəfinə adlandırılmışdı. O vaxtdan dəniz balıqqulağı “Şell” firmasının emblemi oldu. Bu şirkət tərəfindən satılan mallar arasında Bakıda istehsal və hasil olunan neft məhsulları əsas yer tuturdu.

Kiçik Markus Samüel 1890-cı ildə ilk dəfə Bakıya gəldi; bu vaxta kimi Azərbaycan, başlıca olaraq Nobel və Rotşild qardaşları kimi sahibkarların səyləri sayəsində gündə 60 min barel (8000 ton) neft çıxarırdı. 23 avqust 1892-ci ildə “Şell”, indiki “Royal Dutch Şell” firmasının gələcək inkişafı üçün imkan yaratdı və “Şell” firmasının Süveyş kanalı ilə ilk tankeri keçdi.

1907-ci ildən amerikan sindikatu ilə mübarizədə öz səylərini birləşdirmək məqsədilə iki iri firmanın - “Şell” ingilis və “Royal Datç” holland firmalarının Henri Deterqin rəhbərliyi altında “Royal Datç Şell” vahid transmilli trestində birləşməsi baş verdi. Səhmlərin 60%-i “Royal Datç”, 40%-i isə “Şell” firmasına məxsus idi. Trest Bakıda (1917) “Xəzər-Qara dəniz”, “Qafqaz”, “S.M.Şəbiyev”, “Şəriklər”, “Mazut”, “Petro-Bakı” və “Rus neft cəmiyyəti” firmalarını birləşdirdi. 1914-cü ildə Rusiyada çıxarılan neftin beşdə bir hissəsi trestin neft sənayesi müəssisələrinin payına düşürdü. 1914-cü ildə “Royal Datç Şell”-in neft hasilatı yalnız Bakı neft mədənlərində 57 milyon pud təşkil edirdi. 1915-ci ildə isə Bakı neft rayonu çərçivəsində ümumi hasilatın 13,4%-i trestin payına düşürdü (1915-ci il Bakı neft sənayesinin xülasəsi, 1-ci cild, s. 57-60 və 2-ci cild, s. 2-19).

1890-cı ildə Haaqada “Kral Hollandiya neft şirkəti” (“Royal Datç”) yaradılmışdı. Sumatra neft yataqlarını tədqiq etməyə başlayan, cəsarətli sahibkar Avqust Kessler onun direktoru oldu. 1900-cü ildə A.Kesslerin ölümündən sonra iri holland taciri Henri Deterinq (1866-1939) başçı-direktor, tezliklə “Royal Datç” direktorlar şurasının nümayəndəsi oldu. O, “Standard Oil” şirkətinə qarşı durmaq üçün “Şell” firması ilə əməkdaşlığın inanmış tərəfdarı olmuşdu. “Royal Datç” tresti (H.Deterinqin 1907-ci ildən 1937-ci ilədək başçılıq etdiyi) şəxsi neft kəmərlərinə, bir çox neftayırma müəssisələrinə, 1,6 milyon ton həcmi olan neftdaşıyan donanmaya və ticarət şəbəkəsinin şöbələrinə malik idi. Trestin səhmdar kapitalı birja qiyməti ilə 2,5 milyard rubldan çox idi. Bu dövrün adamları H.Deterinqə “neft Napoleonu” ləqəbi vermişdilər.

Con Rokfeller Bakı neft sənayesinə girmək fürsətini əldən vermədi. 1898-ci ilin yayında "Standard Oil" sindikatu axtarış aparmaq üçün geoloq-neftçiləri Şamaxı qəzasına (Abşeronu daha yaxın) göndərdi ki, onlar da qəzadakı yerin altında neft sənayesi ehtiyatlarının olması qərarını verdilər. Daha sonra 1902-ci ildə Rokfeller Qafqazda neft mədənlərinin əldə olunmasına razılıq almaq məqsədilə Yaponiyada onun üçün sərfəli olan borcdan imtina etməyə hazır idi.

Beləliklə, "Standard Oil" rus neft bazarında Abşeron sənayeçilərinin tutduğu mövqeyi hər cür vasitə ilə ələ keçirməyə çalışdı. Lakin Bakının, ilk növbədə Nobel və Rotşild neft sənayeçilərinin işgüzar ittifaqı bütün Rokfellerlər səylərini heçə endirdi.

Avropa bazarında "Standard Oil" sindikatına qarşı mübarizə aparmaq üçün 1906-cı ildə Berlində ilkin kapitalının həcmi 20 milyon marka olan "Avropa ağ neft ittifaqı" yaradıldı ("Europäische Petroleum Uniongesellschaft").

İttifaqın başında Rusiya, Rumıniya və Avstriyanın iri neft ehtiyatlarına arxalanan alman bankı, "Nobel qardaşları" firması və Rotşildin Paris bankir evi dayanırdı. Daha sonra, 1907-1908-ci illərdə ingilis-holland trest "Royal Datç Şell" də Avropa ittifaqına qoşuldu. İngiltərədə, Hollandiyada, İsveçrədə və digər ölkələrdə geniş fəaliyyətini inkişaf etdirərək, Rokfeller üçün real təhlükəyə çevrildi. 1913-cü ildə ittifaqın kapitalı 37 milyon markaya çatdı ki, bunun da 20 milyon marka alman bankına, 17 milyon marka isə "Nobel qardaşları" və Rotşildin Paris bankına məxsus idi ("Ticarət-sənaye" qəzeti, 1913, № 61).

Qeyd etmək lazımdır ki, "Royal Datç Şell" trestinə aid adı sadalanan firmalar arasında ümumi daşımının 36%-ini həyata keçirən və həcminə görə "Nobel qardaşları" firmasından sonra ikinci yeri tutun "Xəzər-Qara dəniz neft cəmiyyəti" neftçıxarma firması (1883-cü ildə Alfons Rotşild tərəfindən əsas qoyulmuşdu) neft məhsullarının baş ixracçısı idi. 264 quyu Rotşild cəmiyyətinin sərəncamında idi; mədənlər və müəssisələr 1400 işçiyə xidmət edirdi. Maraqlıdır ki, Bakıda Rotşild qardaşlarının işlərini idarə edənlərdən biri L.Q.Qurviçin şagirdi, tanınmış mühəndis-texnoloq Adolf Quxman, mədənləri idarə edən isə mühəndis-texnoloq David Landau (fizika üzrə 1962-ci ilin Nobel mükafatçısı Lev Landaunun atası) idi.

"Zaqafqaziya diyarının fabrik və zavodlarının xülasəsində" təchizatçısı "Xəzər-Qara dəniz neft cəmiyyəti" olan at neft və sürtkü yağlarının xarici alıcılarının siyahısı belə idi: İngiltərə, Fransa, Avstriya, Belçika, Türkiyə, Yunanıstan, Almaniya, İtaliya, Hollandiya, Portuqaliya, Malta, Dunayboyu krallıq, Yaponiya, Çin, Əlcəzair, Hind-Çin, Filippin adaları. Ümumilikdə Rotşildlər Batumi vasitəsilə Bakıdan 27 milyon 600 min pud ağ neft aparırdılar. Birinci dünya müharibəsindən üç il əvvəl neft Rotşildlər səhmlərinin böyük bir hissəsini, onun Parisdə bank idarəsi olmaqla "Standard Oil"un baş rəqibi olan "Royal Datç Şell" ingilis-holland şirkətinə satdı.

Yaradılmasının başlanğıcında P.İ.Qubonin dayanan "Neft" maliyyə neft korporasiyası (1883-cü ildə Sankt-Peterburqda təsis olunub) neft məhsullarının hasili, daşınması, saxlanması və ticarəti üçün rus ortaqlığı idi. Onun Rus-Asiya və Petroqrad hesablaşma və ssuda bankları tərəfindən nəzarət olunan əsas kapitalı 1916-cı ildə 33 milyon rubl təşkil edirdi. Korporasiya Bakıda neft mədənlərinə, ağ neft və kimya

zavodlarına malik idi və “Bakı neft cəmiyyəti”, “Neft”, “Balaxanı-Zabrat neft cəmiyyəti” və digər firmaları birləşdirmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan iri birliklərdən başqa Abşeronda bir neçə daha kiçik birliklər var idi. Nümunə üçün müharibədən qabaq Bakıda əsası qoyulan və üç ingilis firmasından: “Rus neftinin Bakı cəmiyyəti” (1898-ci ildə əsası qoyulub), “Neft və maye yanacaq cəmiyyəti” (keçmiş “Oleum”, 1898-ci ildə əsası qoyulub), “Avropa neft şirkətindən” ibarət olan Qerbert Alleninin “Neft sənayesi maliyyə korporasiyasını” (1901-ci ildə əsası qoyulub) misal gətirək. Q.Allenin korporasiyası 1915-ci ildə 29,6 milyon rubl ümumi səhm kapitalına malik idi; ümumi neft hasilatı isə 17 milyon pud təşkil edirdi (1915-ci ilə görə Bakı neft sənayesinin xülasəsi, 2-ci cild, s.2-19).

1917-ci ilə Bakı neft işinə qoyulmuş xarici valyutanın ümumi məbləği 111 milyon rubl təşkil edirdi. 1917-ci ilə Rusiyada neftçıxarmanın 60%-i və neft məhsulları satışının 75%-i xarici firmaların əlində cəmlənmişdi.

Sənədlər göstərir ki, neft sənayesinə kapital qoyuluşunun 70%-i xaricilərə: fransızlara, ingilislərə, almanlara, amerikalara və isveçlilərə məxsus idi. Hələ 31 avqust 1915-ci ildə “Yeni zaman” qəzeti “Müharibə və rus neftinin alman inhisarçılığı” məqaləsində qeyd edirdi ki, Rusiyanın düşmənlərinin gücü hər şeydən əvvəl onun milli istehsalçılıq gücünün məhv edilməsinə yönəlmişdi. Maraqlıdır ki, alman bankı ilə müqavilədə iştirak edən Rotşild müharibəyə az qalmış Qafqazdakı müəssisələrində öz iştirak payını ləğv etmişdi. Belə fikirləşmək olar ki, Rotşildin Parisdəki firması başqalarından gizli olan çox şeyə sərf olunmuşdu (QİA AR, fond 92, siyahı 4, iş 24, s.8).

Birinci dünya müharibəsi çətinliklərə və Rusiya inhisarçılığı ilə Rusiya neft sənayesində qüvvələrin qruplaşdırılmasını təmin edən Avropa və ABŞ neft inhisarçıları arasında yaranmış əlaqələrin qırılmasına gətirib çıxardı.

Son nəticədə Rusiyada 1917-ci ildə baş verən tarixi hadisələr Bakı neft sənayesinə xarici kapitalın yeridilməsinin qarşısını aldı. RSFSR xalq komissarları soveti “Neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında dekreti” təsdiq etdi ki, bunun əsasında da Rusiyanın neft sənayesi xalqın malı hesab olundu. Bakı rayonunda yerləşən 272 şəxsi neft sənayesi firmaları ləğv olundu.

Nəticədə, Azərbaycan və Rusiyada bütünlükdə neft işinin inkişafında müsbət rol oynamış Azərbaycan neft sənayeçilərinin – Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1838-1924), Musa Nağıyevin (1842-1919), Şəmsi Əsədullayevin (1840-1913), Əjdərbəy Aşurbəyovun (1855-1921), İsabəy Hacınskinin (1861-1919), Murtuza Muxtarovun (1855-1920) böyük xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Həm də əgər birinci beş nəfər əsasən neftin çıxarılması və emalı ilə məşğul olmuşdusa, Murtuza Muxtarov həm də neft mədənləri üçün avadanlıqların istehsalında ixtisaslaşmışdı. Onun firması qazıma, təmir və nəqliyyat xidmətini təmin edirdi. 1895-ci ildə o, müasirləşdirilmiş zərbəli ştanq qazıma üsulu dəzgahını yaradır və buna patent alır. XIX əsrin sonunda Muxtarov Bibi-Heybətdə bütöv bir qazıma avadanlıqları zavodunu işə salır: bu Rusiya imperiyasında neft avadanlıqlarının istehsalı üzrə ilk sənaye müəssisəsi idi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev Rusiyada və bütün müsəlman dünyasında tanınmış və hörmətli neft maqnatlarından biridir. Kasıb ailədə doğulmuş, çətin, lakin sadə bənnadan milyoner biznes adamına qədər şərflə yol keçmişdir. 1875-ci ildə əsası qoyulmuş "H.Z.Tağıyev" firması güclü neft sənaye birliyinə çevrilmişdi və 25 il ərzində neft işinin bütün sahələrini özündə birləşdirmişdi. Tağıyev milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə: neftçixarmaya, ticarət mərkəzlərinin, un üyüdən fabriklərin tikintisinə, balıqçılığa və s. sərmayə qoymuşdu. Azərbaycanın yüngül sənayesinin özəlini qoymuş ilk toxuculuq fabrikinin (1900-cü ildə işə salınıb), Mərdəkanda ilk peşə məktəbinin (1892), Bakıda ilk qadın gimnaziyasının (1895), Mərdəkanda ilk bağçılıq məktəbinin (1899), ilk dramatik teatrın və Şollar şirin suyu kəmərinin inşası onun adı ilə bağlıdır. H.Z.Tağıyev geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti sayəsində müasirləri tərəfindən görkəmli şəxsiyyət kimi tanınırdı: Bakıda fəaliyyət göstərən müsəlman, rus, yəhudi və digər cəmiyyətlər Tağıyevi fəxri nümayəndə seçmişdilər. O, Rusiya, İran və Buxara əmrliyinin çoxlu orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. O, 1881-ci ildə Bakıda o zamanın irəlində gedən ziyalıları: Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov (qəzetin redaktoru) və başqalarını öz ətrafına toplayan "Xəzər" qəzetini nəşr etdirdi. 1897-ci ildə onlar tərəfindən "Lifli materialların emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyətini" yaradıldı. 1901-ci ildə Tağıyev Bakı qadın məktəbini açdı, 1906-cı ildə isə H.Z.Tağıyev və M.Muxtarov Bakıda əhalinin maariflənməsində və milli şüurun oyanmasında hakim rol oynayan "Neşri-maarif" və "Nicat" maarif cəmiyyətlərinin yaranmasına kömək etdilər. Digər yerli sahibkarlarla ticarət əməliyyatlarının aparılması üçün 1914-cü ildə Bakı kommersiya bankının əsasını qoydu və bu bankın idarə heyətinin nümayəndəsi seçildi. 1916-cı ildə Tağıyev Azərbaycanda və Dağıstanda fəaliyyət göstərən "Tağıyev balıq sənayesi səhmdar cəmiyyətinin" əsasını qoydu. H.Z.Tağıyev çoxlu xeyriyyəçilik işləri görürdü: məktəblər, o cümlədən qızlar üçün məktəb və indiyə qədər də fəaliyyət göstərən teatr tikdirmiş, qəzet və jurnallar təsis etmişdir, İngiltərədə, Almaniyada, Fransada və Rusiyada yüzlərlə gənc, o cümlədən Məmməd Əmin Rəsulzadə və Nəriman Nərimanov kimi tanınmış şəxsiyyətlər onun pulu ilə təhsil almışdı.

Musa Nağıyev digər tanınmış neft maqnatıdır. Son dərəcə ehtiyacı olan ailədə doğulmuş, iti zəkası və bacarığı sayəsində milyoner olmuşdur. Əgər 1915-1916-cı illərdə Tağıyevin kapitalı qızilla 6 milyon rubl təşkil edirdisə, Nağıyevin kapitalı dəfələrlə çox dəyərləndirilirdi. M.Nağıyev Bakıda çoxlu evlər tikdirmişdi, yüzlərlə binanın sahibi idi. İndiyə qədər də Bakıda onun vəsaiti hesabına tikilmiş gözəl binalar saxlanılır. Bunların arasında 28 may küçəsində ikimərtəbəli bina, Qış klubu (indiki H. Aslanov adına zabitlər evi), "Astoriya", "Yeni Avropa" (indiki Göy-göl) mehmanxanaları, xəstəxana binaları (indi onun adını daşıyır), böyük oğlu İsmayılın şərəfinə tikdirdiyi əzəmətli "İsrailliyə" binası (indiki Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyətinin binası) və s. var. Musa Bibi-Heybət buxtasının qurudulması üzrə ortaqlığın təsis olunmasına, quruma üzrə kifayət qədər tez aparılan tikinti işlərinə xeyli pul vəsaiti ayırmışdı (1917-ci ilə qədər layihə işlərinin 70%-i həyata keçirilmişdi). Bakıda texniki ibtidai məktəbi tikdirərək onun

rəhbərliyini öz üzərinə götürür və ibtidai siniflərdə 25 Azərbaycanlı uşağın pulunu ödəmişdi.

Şəmsi Əsədullayev – təkcə Bakıda deyil, həm də onun hüduqlarından uzaqda tanınmış neft maqnatı və nüfuzlu iş adamı olmuşdur. Şəmsi neft bumunun, ağıl və bacarığının sayəsində milyoner oldu. 1893-cü ildə o, 500 rubl kapitalı olan “Şəmsi Əsədullayev” neftçixarma firmasını yaratdı, 1913-cü ildə isə onun firmasının kapitalı artıq 10 milyon rubl təşkil edirdi. Əsədullayevə məxsus dəniz gəmiləri Xəzər dənizini və Volqanı yarıb keçirdi; Şəmsi neft və neft məhsullarının daşınması üçün gəmilərin tonnaja üzrə yalnız Nobel firmasına güzəştə gedirdi. Beləliklə, Xəzərdə “Zərdüşt” Nobel gəmisini görünəndən sonra Əsədullayev neftdaşıyan, üç “A”- Asiya, Afrika və Amerika adlanan üç tanker aldı. “1870-1917-ci illərə görə Bakının tarixi üzrə sənədlər” toplusunun məlumatlarına görə 1907-ci ildə Nobel firmasında neft kəmərlərinin ümumi uzunluğu 17 verst, Ş. Əsədullayevdə isə 12, 5 verst təşkil edirdi. O, Rusiyada, Türkiyədə, İranda və Avropanın bəzi ölkələrində öz nümayəndəliklərini açdı. Əsədullayev neft biznesi ilə yanaşı xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdu. Ehtiyacı olan ailələr üçün evlər tikir, məktəblər açırdı. Onun tərəfindən Bakı real məktəbinin (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad institutu) tikintisinə böyük məbləğdə pul ayrılmışdı. Əsədullayevin vəsaiti hesabına 1901-ci ildə ilk Azərbaycanlı Zivər bəy Əhmədbəyov Peterburqda mülki mühəndislər institutunu bitirdi. Sonradan bu görkəmli memar Əjdərbəyov, Təzə-Pir, Muxtarov (Əmircan kəndində) Məscidlərinin layihəsinin müəllifi oldu. İndiyə qədər də Moskvada Kiçik tatar döngəsində Ş.Əsədullayevin vəsaiti hesabına tikilmiş və Tatar mədəniyyəti cəmiyyətinə bağışlanmış bina var. (Bu binada 1 may 1917-ci ildə nəzərdə tutulan 500 nəfər əvəzinə 900 nümayəndənin, o cümlədən Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Səliyev və başqalarının da iştirak etdiyi Müsəlmanların Ümumrusiya qurultayı açıldı). Ş.Əsədullayevin sahibkarlıq fəaliyyətinin coğrafiyası Xəzər dənizinin fars sahillərindən Avropa şəhərlərinə qədər uzandı. “Romanovlar evinin hakimiyyətinin 300 illiyinin” yubiley nəşrinin “Ticarət və sənaye” bölməsində adı çəkilən daha çox tanınmış 8 Azərbaycandan Şəmsi Əsədullayevin adı birinci çəkilir. Maraqlı doğuran fakt: Əsədullayevin nəvələrindən biri, Umm-Banın tanınmış fransız yazıçısı oldu və əsərlərini bütün Avropa oxuyurdu .

Əjdər bəy Aşurbəyov – tanınmış neft maqnatı, Bakıda Aşurbəyovların böyük sülaləsinin parlaq nümayəndəsidir. Öz ağılı, hörməti və böyük var-dövləti sayəsində yerli və Rusiyanın adlı-sanlı adamları içərisində çox hörmətli şəxs idi. Aşurbəyov 1888-ci ilin oktyabrının əvvəlində İmperator III Aleksandri Bakıya gəlişində salamlayanlar arasında idi. XIX əsrin sonuna Aşurbəyov neft işi ilə məşğul oldu: 1893-cü ildə Sabunçuda onun quyularından birindəki neft fontanı Əjdər bəyi milyonerə çevirdi. Bundan sonra o, daha 5 neft quyusu əldə edir. Onlardan ikisini özü idarə edir, qalan üçün isə çarter üzrə: ikisini “Nobel qardaşları” firmasına, birini isə “S.M.Şibayev” firmasına icarəyə verir. Başqa neft maqnatları kimi Ə.Aşurbəyov da inqilaba qədər Bakının iqtisadi, sosial və mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdı. Bakıda S.Vurğun küçəsində yerləşən Məşhur Göy Məscid 1912-1913-cü illərdə onun vəsaiti hesabına tikilmişdi (indi şəhərlilər bu əzəmətli

məbədi Əjdərbəy Məscidi adlandırırırlar). Aşurbəyov Bakı qubernatorunun rəhbərlik etdiyi “Neft işləri üzrə Komitənin” üzvi idi.

Murtuza Muxtarov – neft maqnatıdır; kasıb ailədən çıxmış, fəhləlikdən briqadirliyə, sonra isə firma sahibinə qədər çətin bir yol keçmişdir. Digər Bakı milyonerləri kimi neftin sayəsində varlanmışdı, lakin neft istehsalı üçün müasir texnologiya və avadanlıqlar onun adı ilə bağlıdır. O, xüsusi təhsil almadan özü öyrənmiş istedadlı ixtiraçı idi. Onun “Muxtarov” adı ilə ixtira etdiyi qazma aləti bütün dünyada məşhur idi və bir çox ölkələrə ixrac olunurdu. (Rusiyanın podrat qazması və mexaniki emalatxanalarının iri cəmiyyətlərinə “Murtuza Muxtarov” cəmiyyətindən başqa “Molot”, “Rapid”, “Votan” və “Robur” kimi cəmiyyətləri də əlavə etmək olar.) Neft sənayeçisinin həyatında ən maraqlı doğuran fakt Muxtarovlar cütlüyünün Azərbaycan (həm də bütövlükdə sovet) operasının gələcək ulduzu Fatma (Katya) Muxtarovanı qızlığa götürmələri idi. Muxtarovun vəsaiti hesabına tikilən çoxlu sayda böyük binalar arasında Əmircanda və Vladiqafqazda ikiminarəli iki Məscidi, Mərdəkanda axund Abu-Turab məqbərəsinin günbəzini və Bakının mərkəzi küçələrinin birində yerləşən, 1991-ci ildən onun adını daşıyan yaraşlıq evi (indiki “Səadət” sarayı) qeyd etmək olar.

IV OÇERK

NOBEL QARDAŞLARININ AZƏRBAYCANIN NEFT İŞİNƏ TÖHFƏSİ

Zahiri uğurları təsadüfi olan insanlar illər ötdükcə yaddaşlardan silinir. Öz əmək və kəşfləri ilə elmin inkişafına təsir etmiş şəxslərə gəldikdə isə, zaman ötdükcə onların rütbələri tamamilə unudulur, lakin tarixdə adları qalır.

Nikolay SEMYONOV
(Nobel mükafatı laureatı)

“Nobel qardaşlarının neft istehsalı ortaqlığı” firmasının (irəlidə, sadəcə “Nobel qardaşları” firması) əsasının qoyulması tarixi 1879-cu il 18 may tarixidir, lakin İsveç ailəsinin Abşeronda fəaliyyəti daha öncə başlayıb (1879-cu ildə imperator II Aleksandr tərəfindən “Branobel” teleqraf ünvanlı “Nobel qardaşlarının neft istehsalı səhmdar ortaqlığı” yaradılıb və təsis olunub).

Artıq 1873-cü ildə Nobel qardaşlarından böyüyü – Robert (1829-1896-cı illər) ortancıl qardaş Lüdvicdən (1831-1888-ci illər) alınmış tufəng qundaqları üçün ağac tədarükü ilə bağlı tapşırıqla bağlı Qafqazda idi. Abşeron yarımadasında “neft” vəziyyətini tez qiymətləndirərək, Robert onda olan kapitalı neft işinə yatırır. Bu əlbəttə ki, riskli iş idi, lakin onun Finlandiyada ağ neft ticarətinin təşkili ilə bağlı müəyyən təcrübəsi var idi. Robert hesab edirdi ki, neft işi perspektivlidir, çünki Rusiya bazarı idxal (amerikan) neft məhsulları ilə doludur.

1875-ci ildən başlayaraq, Nobel qardaşlarının Azərbaycan neft sənayesində fəaliyyəti fəallaşır. Yaradıcıları (təsisçiləri) Robert, Lüdviq və Alfred (1833-1896-cı illər) Nobel, həmçinin P.A.Bilderlinq, P.Y.Zabelski, F.A.Blumberq, A.A.Bilderlinq, M.Y.Belyamin, A.S.Sundqren və B.F.Vunderlix olan firmanın əsas kapitalı fəaliyyətinin birinci ilində 3 mln. rubl təşkil etdi. Firmada neft yatağının müəyyən olunmasından son neft məhsullarının satışımadək bütün proseslərə qardaşlar nəzarət edirdilər.

1876-cı ilin payızında Robert səhhəti ilə bağlı Bakını tərk edərək, başladığı işi davam etdirməsi üçün Lüdviqi təcili olaraq S.-Peterburqdan çağırırdı. Burada qeyd etmək lazımdır ki, *Robert gələcək firma üçün Abşeron neftini ilk kəşf edən şəxs oldu: o, faktiki olaraq, pioner işini gördü. Firmanın təməl daşını qoyarkən Robert demək olar ki, heç yerə getməyərək, Bakıda qalırdı.* 1876-cı ildən Lüdviq onun üçün (zaman göstərdiyi kimi) qısa ömrünün sonunadək sevəcəyi tamamilə yeni bir işlə məşğul olmağa başlayır.

Lüdviq ilk dəfə olaraq oğlu Emmanuillə (1859-1932-ci illər) birlikdə 1876-cı ilin aprelinə Abşeronda (Bakıda) olur. Onun ilk təəssüratı belədir: “Abşeron yarımadasında neft mənbələrinin sayı o qədər çoxdur ki, onları tükənməz adlandırmaq olar”.

Qeyd etmək lazımdır ki, qardaşlardan ən kiçiyi – Alfred (məşhur Beynəlxalq mükafatın təsisçisi) bilavasitə firmanın işləri ilə məşğul olmur, lakin qardaşlara böyük maddi yardım göstərirdi. Qardaşların dəfələrlə və israrlı dəvətinə baxmayaraq, o bir dəfə də olsun Bakıda və Bakı neft zavodlarında olmur.

O atası ilə nitroqliserinlə bağlı yaranmış münaqişəni yaxşı xatırlayırdı, buna görə də, bütün həyatı boyu ailə üzvləri ilə istənilən əməldəliqdan hər cür boyun qaçırırdı.

Lakin Alfred, həmçinin Rusiyanın Bakıda yerləşən ən iri “Nobel qardaşları” neft firmasının sahibi olmaqla, çətin dəqiqələrdə qardaşlarda hər cür mənəvi və maliyyə dəstəyi göstərirdi. “Nobel qardaşları” firmasının Bakının neft rayonlarını bürümüş neft kəmərləri Alfred tərəfindən ixtira olunub, çünki xam neftin yataqdan və ya neft zavodundan təyinat məntəqəsinə bu cür çatdırılması ideyasını öz qardaşına məhz o təklif edib. O həmçinin Lüdviqə neft gəmilərində buxar qazanları deyil, daxili yanma mühərriklərindən istifadə etməyi məsləhət görüb.

Firma üçün böhranlı zamanlarda Alfred öz uşaqlıq və gənclik şəhəri S.-Peterburqa gəlir və bütün maliyyə hesablarını yoxlayır, xərclərin azaldılmasına dair müəyyən sərəncamlar verir və firmanın idarə heyətinin yığıncaqlarında iştirak edir. Daha sonra, o, Lüdviqlə birlikdə girov kimi ona məxsus səhmləri təqdim edərək, Rusiya Milli bankından kredit almağa nail olur.

Lüdviq Parisə, qardaşına yazırdı: “Mən istər mühasib, istərsə də kommersant qarşısında bütün ehtiyat tədbirləri görərək, bunu qərarı öz vəzifəsini mətanətlə yerinə yetirmək qərarına gəlmiş insan kimi edirəm... Sən bizə qiymətsiz yardım göstərirsən və mən ümid edirəm ki, insanlar nə vaxtsa “Nobel qardaşları ortaqlığı – sadəcə Lüdviq Nobeldir” deməkdən əl çəkəcəklər”.

Məsələn, ağ neftin dəyərini bilərək, Lüdviq paroxod və parovozların odluğu üçün mazutdan istifadə etmək qərarına gəlir. Bu prosesə əminliklə başlamaq üçün o Parisə məktub göndərərək, qardaşı ilə məsləhətləşir və mazut haqqında dəqiq məlumatlar

verməyi xahiş edir. Tezliklə Alfreddən cavab gəlir və bu cavabda o Lüdviqə təcili və ciddi olaraq bu işlə məşğul olmağı məsləhət görür, çünki “mazutun böyük gələcəyi var... Əgər sizdə o heç bir şey deyil və ya ucuzdursa, rezervuarlar tikib, onları ehtiyat üçün doldurmaq lazımdır, 5-10 ildən sonra mazut böyük mənfəət gətirəcək”. Və Lüdviq xüsusi tutulmuş şəxslər vasitəsilə mazut alıb yığmağa və uzunmüddətli əqdlər bağlamağa başlayır.

Təkcə 1894-cü ildə “Nobel qardaşları” firması 21 müqavilə əsasında 10 mln. puda yaxın neft yanacağı alıb yığır. 1895-ci ildə o Bakıda müvafiq olaraq 32,25 mln. pud yanacaq alır. XIX əsrin bütün son onilliyi ərzində firma xam neft və neft qalıqlarının alınması ilə məşğul olur. Bu fəaliyyətlər nəticəsində XIX əsrin sonlarına L.Nobel Rusiyanın əsl “mazut kralına” çevrilir. 1893-1901-ci illər ərzində ölkədə neft yanacağının istehlak həcminin 144,5 mln. puddan 286,4 mln. puda qədər qalxması ilə “Nobel qardaşları” firmasının mazut satışında payı 28 mln. puddan 96 mln. pudadək, yəni üç dəfədən də çox artır.

“Nobel qardaşları” firmasından nümunə götürərək, XIX əsrin 90-cı illərində xam neft və neft qalıqlarının alınıb yığılması ilə digər iri neft firmaları da məşğul olurdu. Belə ki, Sidor Şibayevin firması XIX əsrin sonuncu onilliyi ərzində daim xırda və orta firmalardan xam neft və neft qalıqları alırdı. Həm də bu əməliyyatlar uzunmüddətli müqavilələrə əsasən və dəqiq müəyyən olunmuş qiymətlərlə həyata keçirilir.

Firmanın rəhbərliyini bütünlüklə öz əlinə alıb (Lüdviq 1888-ci il ölümünə qədər Ortaqlığın idarə heyətinin birinci sədri olub) L.Nobel öz əməyi, inadcılığı və yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində çox böyük uğurlara nail oldu: “Nobel qardaşları” firması XIX əsrin sonlarına Rusiya bazarından bütün əcnəbi rəqiblərini sıxışdırıb çıxarmış “neft lideri” oldu.

Tanınmış neft-kimyəçi alimlər (D.İ.Mendeleyev, K.İ.Lisenko, L.Q.Qurviç, A.A.Letni, R.A.Vişin, M.M.Tixvinski və başqaları) və mühəndislərlə (A.V.Bari, V.Q.Şuxov, O.K.Lens, İ.N.Strijov və başqaları) məsləhətləşərək və işləyərək, Lüdviq tezliklə neft işinin bütün istiqamətlərində nəzərəcarpacaq uğurlara nail oldu.

Burada qeyd etmək olardı ki, sonralar Moskvada tanınmış zavod sahibi olmuş istedadlı mühəndis A.V.Barinin neft işinin öyrənilməsi üçün ABŞ-a da məhz Lüdviq Nobel yollanmışdı. Belə ki, Bakı ətrafında ilk neft kəməri (Balaxanı – Qara şəhər), diametri 3 dm və uzunluğu 8,5 verst olmaqla Bari tərəfindən 1878-ci ildə “Nobel qardaşları” firması üçün çəkilmişdi. İkinci neft kəməri də, diametri 3 dm və uzunluğu 11,5 verst olmaqla onun tərəfindən 1879-cu ildə Q.M.Lianozov üçün çəkilib [Ensiklopedik lüğət, İ.A.Yefronun mətbəəsi, S.-Peterburq, 1897, c. XX-A, s.937].

Məhz “Nobel qardaşları” firmasının zavodlarında ilk dəfə olaraq 1882-ci ildə neftin D.İ.Mendeleyev tərəfindən təklif olunmuş fasiləsiz distilləsi həyata keçirilmişdir. Nobel zavodlarında verilmiş keyfiyyətli məqsədli neft məhsulları almağa imkan verən ən yeni defleqmatolar (V.Q.Şuxovun ixtirası, patent № 9783, 1890-cı il) qurulacaq.

1904-cü ildə neft emal texnologiyasının dərindən öyrənilməsi məqsədi ilə Bakıya gəlmiş 33 yaşlı Lev Qurviç 1905-ci ildən 1910-cu ilədək Nobel firmasının Bakı kimya laboratoriyasının əvəzsiz rəhbəri olacaq; 1911-ci ildən 1917-ci ilədək isə o S.-

Peterburqda firmanın Baş idarəsində kimya laboratoriyasının elmi rəhbəri vəzifəsini tutur.

“Nobel qardaşları” firmasında işləyən parlaq mütəxəssislər arasında firmanın mədənlərini idarə edən, gücləndirilmiş qazma işlərinin təşkil olunması yolu ilə firmanın mədənlərində (Balaxanı, Sabunçu, Ramanı, Müqəddəs Pirallahı və Çiləkən adalarında) neft hasilatının məhsuldarlığını maksimuma çatdırmış Qustav Eklundu (1893-cü ildən Bakıda) xüsusilə qeyd etməliyik. Qustav Petroviç neft işində ilk dəfə olaraq yuxarıda göstərilmiş mədənlərdə elektrik enerjisini tətbiq etmiş (Bakı mədənlərində elektrik dartı qüvvəsini tətbiq etmiş), həmçinin əvvəlki kanat qazmasını ştanq qazması ilə əvəz etmişdir. O Böyük Şorda (Bakı yaxınlığında) neft anbarının tikilməsi üzrə işlərin rəhbərlərindən biri, həmçinin dövlət sahələrindən çıxarılan neftin uçotu sisteminin (xüsusi ölçü qurğularından keçirməklə) təşkilatçısı olmuşdur.

Firmanın idarə heyətinin ən güclü direktorlarından biri – Emmanuil Nobelin qeyri-məhdud etibarını qazanmış Karl Xagelini də qeyd etmək lazımdır. Karl Vasilyeviç, əsasən firmanın bütün fəaliyyətinin özəyinin yerləşdiyi Bakıda işləyirdi, müəyyən illərdə isə bilavasitə firmanın Bakı şöbəsinə rəhbərlik etmişdir.

Xagelin Karl Vasilyeviç (1860-1954-cü illər) – isveçli, Rusiyada anadan olub. 1890-cı ildən “Nobel qardaşları” firmasında işləyir; 1899-cu ildə firmanın direktorlarından biri seçilir (o donanma və bütün Bakı müəssisələrinə görə məsul şəxs olur). 1906-cı ildə Rusiyada İsveçin baş konsulu təyin olunur; 1923-cü ildə isə İsveç Mühəndis elmləri akademiyasının fəxri üzvü seçilir.

Firmanın kəşfiyyat işlərinə uzun müddət neft işi sahəsində görkəmli mütəxəssis İvan Nikolayeviç Strijov (1872-1953-cü illər) rəhbərlik edir.

“Nobel qardaşları” firması ilə əməkdaşlıq edən, həmçinin rəqabət aparən iri Rusiya neft sənayesi sahibləri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Vasili Kokorev, Viktor Raqozin, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, İsabəy Hacinski, Aleksandr Benkendorf, Sidor Şibayev və Murtuza Muxtarov idi. Ata və oğul (Lüdviq və Emmanuilin) Nobellərin H.Z.Tağıyev və İ.Hacinski ilə xüsusilə isti münasibətləri var idi: onlar bir çox işgüzar məsələlərdə bir-birinə yardım edirdilər.

Nəticədə “Nobel qardaşları” firmasının Abşeronda, Bakıdakı fəaliyyəti Rusiya neft sənayesinin bütün sahələrinin sürətlə inkişaf etməsinə impuls verdi. Bakı neft rayonu sonradan Nobellərin “neft imperiyası” adlandırılmış əzəmətli binanın ucalması üçün təməl oldu. Təsadüfi deyil ki, bu ailənin fəaliyyətinin tədqiqatçılarından biri, Harvard universitetinin professoru Robert Tolf Nobelləri “rus Rokfellerləri” adlandırır.

1901-ci ildə Rusiyada neft hasilatının həcmi 11,5 – 12,0 mln. t., ABŞ-da isə 9,1 mln. t. təşkil etdiyini qeyd etmək kifayətdir. “Neft işi” qəzet-jurnalının məlumatlarına əsasən, Abşeronda maksimal neft hasilatını 1901-ci ildə aşağıdakı firmalar verib (mln. pudla): “Nobel qardaşları” – 7,80; “Nağıyev Musa” – 4,13 və “Xəzər ortaqlığı” – 4,07.

L.E.Nobel 1831-ci il 27 iyun tarixində Stokholmda anadan olub. 11 yaşında atası ilə birlikdə S.-Peterburqa gəlir. Atasının 1859-cu ildə İsveçə getməsindən sonra Lüdviq Rusiyada qalır və atasının zavodunda işləyir. Lakin atasının müəssisəni qoruyub

saxlamaq ona nəsb olmur və 1862-ci ildə S.-Peterburqda şəxsi “Lüdviq Nobel” maşınqayırma zavodunu (hazırda “Russkiy dizel” zavodu) təsis edir.

Artıq həmin illərdə maşınqayırma sahəsində işləyərək Lüdviq Rusiyanın sənaye-iqtisadi vəziyyətini təhlil edərək, yerli maşınqayırmanın inkişafına stimül verməyən rus hökumətinin qeyri-çevik gömrük siyasətinə diqqət yetirir.

İmperator rus texniki cəmiyyətinin (İRTC) yaradıldığı dövrdə (S.-Peterburq, 1866-cı il) Lüdviq nəinki İRTC-nin təsisçilərindən biri, həm də bu Cəmiyyətin fəal üzvü, 1879-cu ildən isə İRTC-nin Bakı şöbəsinin (İRTC BŞ) də fəal üzvü olacaq. İRTC-nin təsisçiləri və ilk üzvləri arasında cəmiyyəti iki sənayeçi – L.Nobel və Makferzen var idi. Peterburq sənayeçiləri tərəfindən yeni cəmiyyətə marağın olmamasını müasirləri “kifayət qədər kədərlandırıcı fakt” kimi qiymətləndirirdilər. Sonralar, Rusiya sahibkarları İRTC-nin üzvü olmağı yüksək şərəf bilirdilər [“İsveçlilər Neva sahillərində”. Məqalələr toplusu. Stokholm, 1998, s.277].

L.Nobelın Rusiya neft sənayesində böyük xidmətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kəşfiyyat, hasilat, emaldan hazır məhsulun çatdırılması və satışınadək bütün sikkə məşğul olan o zaman üçün unikal firmanın (“Ortaqlıq”) yaradılması.

2. Dünyada ilk dəfə olaraq neft məhsullarının su yolu ilə daşınması üçün maye daşıyan gəmilərin istifadə olunması. İlk “Zərdüşt” paroxodu Lüdviqin sifarişi ilə 1877-ci ildə Motala şəhərində (İsveç) yerləşən zavodda quraşdırılıb. İlk Nobel paroxodunun adının mənşəyi maraqlıdır. O zamanlar Zərdüştün (Zaratustra) təlimi çox populyar idi – XIX əsrin ortalarından o tədricən avropalılar tərəfindən açılırdı; əsrin sonlarında Nitsşe özünün məşhur “Zaratustra belə deyirdi” əsərini nəşr etdirir. Fransalı nobelşünas Orlando de Rudderin ehtimalına görə, Lüdviq, savadlı adam olmaqla, zərdüştilik fəlsəfəsi ilə ciddi maraqlanırdı və buradakı təmizlik və müqəddəslik axtarışları haqqında təsəvvürə qədər neftin təmizlənməsi proseduru xatırladırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, L.Nobelın unikal əsəri (“Zərdüşt” paroxodu) uzun müddət xidmət etdi. Yalnız XX əsrin 50-ci illərində gəmi Neft Daşları dəniz yatağında ilk quyuların qazılma plasdarmı üçün batırılmışdır (digər 7 gəmi ilə birlikdə). Buna görə də, bu yatağı ilk dövrlərdə “Yeddi gəmi adası” adlandırırdılar. “Zərdüşt”ün ardınca digər mayedaşıyan paroxodlar da meydana çıxdı və hamısı din yaradıcıları və ümumbəşəri tərəqqinin böyük xadimlərinin adını daşıyırdı: “Budda”, “Məhəmməd”, “Musa”, “Spinoza”, “Darvin”, “Linney”, “Nordenşeld” və sair. Ümumilikdə Nobel firması 134 buxar və 212 yelkənli gəmiyə malik idi. Mayedaşıyan gəmilərin donanmasının yaranması ilə Rusiyada ağ neftin qiyməti 1877-ci ildə 2 rubldan 1885-ci ildə 25 qəpiyədək düşdü. Firmanın paroxod və teploxodlarını Volqa, Xəzər və Qara dəniz hövzəsinin müxtəlif yerlərində görmək olardı. 1886-cı ildə dünyada ilk dəfə olaraq “İşıq” mayedaşıyan gəmisi 1700 t Bakı ağ neftini Batumidən, Biskay körfəzi və Atlantik okeanından keçməklə Londona gətirir. Şuxov tərəfindən bu günədək də istifadə olunan forsunkanın mükəmməl konstruksiyası icad olunduqdan sonra (1876-cı il, patent 1880), mazutun parovozlar, çay və dəniz paroxodları üçün tətbiqi mümkün oldu. Dizel mühərriklərində firmanın neft emalı zavodlarında hasil olunan solyar istifadə olunurdu. Öz mayedaşıyan gəmi donanması sayəsində firma Rusiya neft məhsullarının

ixracını genişləndirərək, onları təkcə Avropa ölkələri deyil, Asiya ölkələrinə də tədarük edirdi.

3. 1878-ci ildə Rusiyada ilk Bakı-Balaxanı-Qara şəhər neft kəmərinin çəkilməsi; sistern-vaqonların inşası; həmçinin təkcə Bakıda deyil, həm də bir çox Rusiya şəhərlərində (Nijni Novqorod, Saratov, Həştərxan, Sarısın, Yaroslavl, Kronştadt və s.) dəmir rezervuarlarla (ilk belə rezervuar 1879-cu ildə inşa edilib) təchiz olunmuş bütöv bir anbarlar sisteminin təşkil olunması. 1881-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq Nobellər dəmiryol sisternlərində neft və neft məhsullarının daşınmasını həyata keçirməyə başladılar. Bir qədər sonra isə dəmir yolları ilə artıq üzərində “Nobel qardaşları ortaqlığı” yazısı olan yüzlərlə sistern hərəkət edirdi. Avropaya neft məhsulunun ixracında Varşava, Kiyev və Dvinsk dəmiryol terminalları iştirak edirdi. Zaqafqaziya və Zakaspiysk dəmir yollarının salınması ilə firma Mərkəzi Asiyanın da ağ neftlə təchiz olunmasına ciddi diqqət yetirməyə başladı. Burada ilkin məntəqələr dəniz yolu ilə Krasnovodsk, quru yolu ilə Daşkənd idi. Nəticədə, qardaşların fəaliyyəti Rusiya bazarında Rusiya ağ neftinin amerikan neftini tam sıxışdırıb çıxararaq, dünya bazarında güclü rəqibə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Müasirlərinin hesab etdiyi kimi, L.Nobel tərəfindən Rusiyada ilk neft kəmərlərinin çəkilməsi sənayenin bu sahəsində “olduqca mühüm xidmət” oldu.

4. İRTC-nin Cəmiyyətə maşınqayırma və neft sənayesi sahəsində bir sıra elmi işlər yerinə yetirməyə imkan vermiş maliyyə yardımı [“Neft-qaz” ərazisi, 2002, № 9, s.38].

“Nobel qardaşları” firmasının fəaliyyəti qarşısına cəmiyyətə tərəqqi gətirərək, hər şeydə birinci olmaq, hər yerdə liderlik etmək məqsədi qoymuş insanların çevik aqlının, inadçılıq və əməksevərliyinin nələrə nail ola biləcəyini göstərdi. Belə işin effektivliyi göz qabağındadır. 1881-ci ildə neft daşımaları və su anbarları və çayların neft məhsulları ilə çirklənmədən qorunması məqsədi ilə neft zavod və anbarlarının qurulması qaydalarının işlənilib hazırlanması üzrə komissiya yaradıldıqda, Lüdviq Nobel komissiyanın tərkibinə daxil oldu və onun ən fəal üzvünə çevrildi. Mahiyyətə bu ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ilk iri Rusiya komissiyalarından biri idi. L.Nobel seçilməsi təsadüfi deyildi: o ekoloji baxımdan təmiz (metal) gəmilərin ilk sahibi oldu.

L.Nobel tankerləri keyfiyyətli dəmir korpusa malik idi və səciyyəvidir ki, onların bir hissəsi “Volqotanker” paroxodçuluq donanmasının tərkibində XX əsrin ortalarında işlədi. Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, vətəndaş müharibəsi zamanı salamat qalmış bütün Nobel donanması “Volqotanker” donanmasının tərkibinə daxil oldu.

Firma daim neft məhsullarının istehsalı texnologiyasını yaxşılaşdırırdı. 1883-cü ildə ağ neft zavodlarından birində neftin fasiləsiz distilləsi üçün V.Q.Şuxov və İ.İ.Yelin tərəfindən yaradılmış qazanxana batareyası (“Nobel batareyası” adı altında məşhur olan) quruldu. İlk dəfə Nobel zavodlarında isti yay dövründə texnoloji suyun soyudulması üçün soyuducu qurğular quraşdırmağa və istifadə etməyə başladılar.

1888-ci ildə “Nobel qardaşları” firması tərəfindən 26 mln puddan artıq neft çıxarılıb (imperiyanın bütün hasilatının 13,24%-i) və 12 mln puddan artıq ağ neft hasil olunub [Neft sənayeçilərinin V qurultayının iclasının protokolundan. Bakı. 1889, s.34]. 10 ildən

sonra firma ümumrusiya neft hasilatının 17,7%-ni (və ya dünya hasilatının 8,6%-ni) təmin edir və ümumrusiya ağ neft satışının 50,1%-nə nəzarət edirdi.

1900-cü ildə “Nobel qardaşları” firmasının və Rotşildin “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin” payına hasilatın 21%-i və Bakıdan neft ixracının 40%-i düşürdü. Həmin ilin əvvəllərində 6 ən iri neft emalı zavodu ağ neftin hamısının 44%-ni hasil edirdisə, təkcə “Nobel qardaşları” firmasına bunun 22%-dən çoxu məxsus idi.

Rusiyada satış bazarlarını inhisarlaşdıraraq, “Nobel qardaşları” firması neft və neft məhsullarını Avropa, Hindistan, Çin, İran və digər ölkələrə ixrac etməyə başladı. Belə ki, 1902-ci ilin avqustunda firma ilk dəfə olaraq Rusiya ağ neftinin Çardjuy stansiyalarından 200 verst aralıda yerləşən Kerka istehkamı vasitəsilə Əfqanıstana ixracını həyata keçirməyə başladı.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, fantastik gəlirlər gətirən Bakı neft istehsalına rəhbərlik etmək o qədər də asan deyildi. Formalar arasında rəqabət ümumi etimadsızlığa gətirib çıxarırdı (bəzən kobudluq və amansızlıq son həddə çatırdı). Mədənlərdə baş verən yanğınlar heç də həmişə təsadüfi olmurdu. Bəzən fəhlələrin kortəbii tətilərə çevrilən narazılığı üzündən istehsalat dayanırdı.

Qardaşlar, xüsusilə də Lüdviq məqsədyönlü şəkildə və inadla işləyirdilər. Nobel ailəsinin arxivinə çıxışı olan İsveç tarixçisi Erik Bergenqren qeyd edirdi ki, “Nobellər ailəsində” hamı yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik idi və həmişə uğur qazanmaq ümidi ilə nə işə başlamaq və başladıklarını inadla davam etdirməyə hazır idilər”.

A.Nobelin əməkdaşı və bioqrafı Renyar Şolman (və ya Raqnar Sulman) xatırlayır: “Alfred özləri və digərləri arasında məsafə saxlamağa çalışan sahibkar tipinə aid idi. O heç zaman onu fəhlələrdən ayıran sərhədləri aşmırdı. Bu daima fəhlələrin həyat şəraitinin qeydinə qalan və tamamilə haqlı olaraq, istər mühəndislər, istərsə də aşağı dərəcəli personal arasında sosial tərəqqinin pioneri hesab oluna biləcək Lüdviqin davranış xəttinin tam əksi idi”.

Lüdviqin aşağıda gətirilən sözləri özü hər şeyi aydın göstərir: “Zəhmətsiz mənim həyatım həyat deyil və mənimlə birlikdə bu işə qoşulmuş və mənə və atama xidmət etmiş insanlar hamısı mənim kimi həyatlarının sonunadək maddi cəhətdən təmin olunmayanadək mənin bu işi tərk etməyə ixtiyarım yoxdur”.

İRTC-nin 1882-ci il 15 oktyabr yığıncağında “Rusiyada neft sənayesinin vəziyyəti haqqında” məruzə ilə çıxış edərkən, Lüdviq qeyd etdi: “...mən artıq 20 ildən çoxdur ki, öz müəssisələrimdə mənimlə işləyən hər bir kəsi əldə olunan nəticələrin iştirakçısı etmək nəzəriyyəsini tətbiq edirəm ki, mənimlə əməyini bölüşən hər bir kəs mənim qazancımı da bölüşmək hüququna malik olsun”.

L.Nobelin Rusiya neft sənayesinin inkişafına verdiyi töhfə 1882-ci ildə Moskvada “Nobel qardaşları” firmasının ən yüksək mükafat – öz reklamı və lövhəsində Dövlət Gerbinin şəklini yerləşdirmək hüququnu aldığı Ümumrusiya bədii-sənaye sərgisində layiqincə qeyd olunmuşdu. (Sonralar, 1896-cı ildə Nijni Novqorodda Ümumrusiya sərgisində firma bu ali mükafatla ikinci dəfə təltif olunacaq).

1884-cü ildə Bakıda sahibkarların “Bakı sənayeçiləri şurası” xüsusi təşkilatı yaradılır və ona 1888-ci ildə ölümünədək Lüdviq Nobel rəhbərlik edir. (Bu təşkilat Rusiya və xüsusi olaraq, Azərbaycan neft işinin əlaqələndirilməsində böyük rol oynadı).

Qafqaz yubiley sərgisində (02.09.1901-ci il) neft işinin təşkili üzrə komissiyanın məsul katibi, tarixçi-publisist G.E.Starsev qeyd edirdi: “Bakı neft sənayeçiləri qurultaylarının fəaliyyətinin ən böyük nailiyyətlərindən biri onlar tərəfindən mürəkkəb və olduqca çətin bir məsələnin – fəhlələrin bədbəxt hadisələrdən sığortalanması məsələsinin həlli hesab olunmalıdır. Hazırda bizdə firmaların əksəriyyəti öz işçilərini bədbəxt hadisələrin nəticələrindən özəl sığorta cəmiyyətlərində sığorta edir. Bizdə fəhlələrin ümumi sayının təqribən 62%-i sığorta olunub. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, fəhlələrin sığortalanması daha çox neft sənayesində inkişaf edib. Rusiya sənayesinin digər sahələrində sığorta olunmuş fəhlələrin faizi 10 və 50% arasında dəyişir”.

Tanınmış Rusiya naşiri İ.A.Yefronun “Ümumdünya sərgisi və rus eksponatları” kitabında 1885-ci ildə “Nobel qardaşları” firmasının Antverpendə (Belçika) Ümumdünya sərgisində iştirakı belə təsvir olunur: “Müxtəlif forma və həcmli kolonna və piramidaların bütöv bir sırası rus mineral yağlarının nümunələri ilə doldurulub. Rusiya sənayesinin bu sahəsinin ən görkəmli firmaları başda “neft sənayesinin kraliçası” – “Nobel qardaşları” firması olmaqla göz qabağında idilər”.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsis olunduğu andan (1879-cu il) “Nobel qardaşları” firması aşağıdakı sərgilərdə iştirak edib:

1882-ci il – Moskvada Ümumrusiya sərgisi.

1884-cü il – Londonda Beynəlxalq gigiyena sərgisi – (Nobel neft məhsulları qızıl medalla təltif olunmuşdur).

1885-ci il – Antverpendə Ümumdünya sərgisi.

1888-ci il – Sankt-Peterburqda Ümumrusiya işıqlandırma və qızdırıcı əşyalar sərgisi.

1889 və 1900-cü il – Parisdə Ümumdünya sərgiləri.

1893-cü il – Çikaqoda Ümumdünya sərgisi.

1894-cü il – Antverpen və Lionda Ümumdünya sərgiləri.

1896-cı il – Nijni Novqorodda Ümumrusiya sərgisi.

1897-ci il – Stokholmda bədii-sənaye sərgisi.

1901-ci il – Qlazqoda Beynəlxalq sərgi.

Texniki və sənaye işində mühüm xidmətlərinə görə S.-Peterburq texnoloji institutu Lüdviq Nobelə mühəndis-texnoloq adı vermişdir.

Lüdviq vəfat etdikdə (31 mart 1888-ci il), onun ölümü haqqında dünyanın bütün iri qəzetləri xəbər verərək, qeyd edirdilər ki, “L.Nobel İsveç vətəndaşı idi, lakin bütün ömrünü Rusiyada keçirib və bütün qeyri-adi enerjisini və böyük əqli bacarığını ona həsr edib”.

Mədən institutunun professoru, tanınmış neft-kimyəçi Konon Lisenko Lüdviq haqqında deyirdi: “Mən Nobel tərəfindən neftin distilləsi sahəsində edilənlərin hamısını saymayacaq və yalnız ən ümdə olanını qeyd edəcəyəm: o ilk dəfə olaraq, fasiləsiz distilləni təşkil etdi, ilk olaraq açıq havada kub və qarışdırıcılar qoydu, distillyat və hazır məhsullara ciddi nəzarət tətbiq etdi, isti qalıqlarla distillə olunacaq neftin qızdırılmasını təşkil etdi, neftin qızdırılmış buxarla ağ neftə distilləsini tətbiq etdi”. (L.E.Nobel xatirəsinə. SPb, 1889, s.47).

“Standard Oil” Amerika trestinin rəhbərinin nümayəndəsi mərhum L.Nobel haqqında belə fikir bildirdi: “... çevik və rus biznesini dərk edən, yüksək əlaqələr və çar bürokratiyası ilə iş təcrübəsinə malik gözəl insan”.

Nobellərin “neft imperiyasında” 25 mindən artıq fəhlə işləyirdi və 1888-ci ildə Lüdviq Nobelin ölümünədək kapitalı qızıla 35 mln rubldan artıq qiymətləndirilirdi ki, bu da Rusiyanın neft işində xarici investisiyaların ümumi kapitalının beşdə bir hissəsini təşkil etmişdi.

1889-cu ildə S.-Peterburqda “Nobel qardaşları” firması, L.E.Nobel adına mükafat təsis edərkən, eyni zamanda Lüdviqin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün daha bir sıra tədbirlər təklif etdi və sonralar onları həyata keçirdi.

Firmanın vəsaiti hesabına (48 min rubldan artıq) S.-Peterburq Mədən və Texnoloji institutlarında, Sesareviç Nikolayın S.-Peterburq sənət məktəbində, S.-Peterburq kommersiya və Birinci realni məktəbində, həmçinin Bakı realni məktəbində L.Nobel adına təqaüdlərin təsis olunması nəzərdə tutulmuşdu. Sonuncuda Nobel qulluqçu və fəhlələrinin uşaqları üçün üç – L.Nobel, Karl Lüdviqoviç Nobel və Pyotr Bilderlinq adına təqaüd müəyyən olunmuşdu. Bundan başqa, firma “təhsil haqqından başqa, kursu keçib qurtarana qədər ayda 30 rubl olmaqla 10 nəfərədək ehtiyacı olan tələbə üçün ayrı-ayrı müavinətlər ayırır. 6000 rublluq (M.Y.Belyamin adına) daha bir xüsusi kapital var ki, ondan gələn faizlər uşaqların təhsil alması üçün müavinət şəklində ayrılır”. “Petrolia” firmasının Baltik dənizində üzən paroxodunun adı dəyişdirilərək, “Lüdviq Nobel” qoyulmuşdur.

L.Nobel Rusiyada 46 il yaşayıb və S.-Peterburqda Smolensk lüteran qəbiristanlığında oğlu Karlın yanında dəfn olunub.

“Nobel qardaşları” firmasının 25 illiyinə (1904-cü il) həsr olunmuş məruzəsində Konon Lisenko qeyd etmişdir: “Hər bir insan ömrünün sonunda istər-istəməz keçdiyi həyat yoluna və özündə sonra qoyduğu izə nəzər salmalıdır. Belə düşünməyə cürət edirəm ki, Lüdviq Emmanuiloviç həyatda boş-boşuna zəhmət çəkmədiyini və əməllərinin ondan neçə-neçə nəsillər sonra da yaşayacağını tam dərk edərək həyatdan köçdü”. Qocaman alimin bu sözlərini tam haqlı olaraq digər qardaşlara da aid etmək olar.

Lüdviq Nobelin Rusiyadakı (və xüsusi olaraq, Azərbaycandakı) fəaliyyəti haqqında xülasəni Q.E.Starsevin sözləri ilə bitirmək istərdim: “...Nobelin bütün fəaliyyətini belə müəyyən etmək olar: o Asiya neft sənayesi təşkilini mümkün olan qədər Avropa təşkili ilə əvəz etdi. ... Mübaliğəyə yol verməkdən qorxmayaraq, cəsarətlə demək olar ki, bizim sənayemiz hazırkı vəziyyətinə görə onun enerjisi və onun dərrakəsinə borcludur, əlbəttə ki, sənayenin uğurlarının bu və ya digər şəxsin fəaliyyətindən nə dərəcədə asılı ola bilərsə... Nobel böyük kapitalla neft səltənətinə yol göstərdi və kapital onun ardınca getdi”.

Ümumilikdə “Nobel qardaşları” firması 47 il mövcud oldu. 1888-ci ildən 1917-ci ilədək Nobel ailəsinin Rusiya neft işlərinə Lüdviqin oğlu Emmanuil rəhbərlik etdi. 1918-ci ildə o siyasi səbəblərdən vətəninə qayıtmağa məcbur oldu.

“Nobel qardaşları” firmasının başında duran 29 yaşlı Emmanuil onun gücünün artmasına hər cür imkan yaradır və eyni zamanda Rusiyada Rudolf Dizelin

mühərriklərinin yayılması ilə məşğul olmağa başlayır. (Nəticədə, “rus” dizeli bütün dünyanı ələ alacaq – bütün dizel maşınlarının 98%-i S.-Peterburqda E.Nobelin zavodları tərəfindən buraxılmışdı). 1891-ci ildə firmanın zavodları 36 mln. pud neft alıb, 17 mln. pud ağ neft və 1,5 mln. pud sürtkü yağı hasil edib [İ.A.Yefronun Ensiklopedik Lüğəti, 1897, t. 21, s. 216]. İlk dəfə olaraq, Bakı Nobel zavodlarında 1908-ci ildə Çiləkən neftindən çox yüksək keyfiyyətli təbii vazelin (həm ağ, həm də sarı) alınıb. (Süni vazelin Bakıda hələ XIX əsrin 90-cı illərində istehsal olunurdu, lakin o çox aşağı keyfiyyətə malik idi).

E.Nobelin rəhbərliyi altında dünyada ilk iri dizel gəmiləri, “Vandal” (1903-cü il) və “Sarmat” (1904-cü il) tanker-teploxdları tikilib. İlk yerli teploxod olan “Vandal”ın uzunluğu 74,5 m, yükötürmə qabiliyyəti 750 ton və hərəkət sürəti 7,4 dəniz milindən (1 dəniz mili = 1 mil/saat və ya 1,852 km/saat) çox olmayıb. Beş ildən sonra (2 oktyabr 1908-ci il) Nijni Novqoroddakı Kolomen zavodlarında “Nobel qardaşları” firmasının sifarişi ilə dəyəri 190 min rubl olan, ilk reysində 600 min pudadək (9830 tona yaxın) neft məhsulu daşımaq iqtidarında olan nəhəng “Qırğız” teploxodu tikilir.

Səciyyəvidir ki, Bakı neft sənayeçiləri Bakıda (1904-cü il), İRTC-nin Bakı şöbəsi nəzdində babası və atasının işinin layiqli davamçısı Emmanuil L.Nobel adına yeni mükafat təsis ediblər (Rusiya Nobel mükafatları haqqında daha ətraflı VI oçerkə bax).

Burada biz yalnız Rusiya Nobel mükafatları laureatlarının adlarını və onların təltif olunma illərini qeyd edəcəyik. “Lüdviq” Peterburq mükafatının sahibləri A.İ.Stepanov (1896-cı il), V.İ.Baskakov (1898-ci il) və A.N.Nikiforov (1905-ci il), “Emmanuil” Bakı mükafatının sahibləri isə V.F.Gerr (1909-cu il), A.M.Nastyukov və K.L.Malyarov (1911-ci il) və S.Q.İsaakov (1898-ci il) olub.

Qafqaz kənd təsərrüfatı və sənaye sərgisində (Tiflis, 1889-cu il) “Nobel qardaşları” firması “neft sənayesində xidmətləri və qələvi tullantıların regenerasiyası işinin praktik əsasının qoyulmasına görə” qızıl medallara layiq görülüb. Qızıl medallarla həmçinin neft emalı məhsullarının yüksək keyfiyyəti və zavod işinin düzgün qurulmasına görə “Şibayev S.M.” və “Xəzər ortaqlığı” firmaları da təltif olunub [Qafqaz təqvimi, 1890, s.71].

I Dünya müharibəsi başlayanda “Nobel qardaşları” firması ən iri birləşmiş təşkilat – konsern idi. Maraqlıdır ki, 1910-cu ildə, “Nobel qardaşları” firması və Rotşildin “Mazut” cəmiyyəti arasında sazişin növbəti müddəti sona çatanda mətbuata firmanın Amerikanın “Standart Oil” tresti ilə gözlənen birləşməsi haqqında məlumatlar sızmağa başladı. Bu firmanın idarə heyətinin üzvü, “...Nobel ortaqlığı və Amerika tresti arasında baş tutmuş saziş haqqında bütün şeyə və söz-söhbətlər əsassızdır. Amerika tresti, əvvəlki kimi, Nobel ortaqlığının güclü rəqibi olaraq qalır” deyərək qeyd etmiş E.K.Qrubenin mətbuatda açıq çıxışına gətirib çıxardı. [“Zaqafqaziya”, №193, 27.08.1910].

Lakin 10 il sonra “Standard Oil” (görünür, Sovet hakimiyyətinin azömürlü olacağını zənn edərək) “Nobel qardaşları” firmasının milliləşdirilmiş neft mədənlərinin çox sayda ləğv olunmuş səhmini əldə edir. Bu barədə Paris qəzetləri xəbər verərək, “Standard Oil”un bəyanatını dərc edirlər: “Müharibədən bilavasitə sonra “Nobel” şirkətinin və “Standard Oil of Nyu Cersi” cəmiyyətinin nümayəndələri arasında Nobel mülklərindəki

payın sonuncuya satılması ilə bağlı danışıqlar başladı. 1920-ci ilin yayının əvvəllərində satış baş tutub və “Nobel” və “Standart” rus nefti ilə bağlı Nobel mülklərinin bərabər iştirakçısı olublar” [Neft təsərrüfatı, 1926, №10, s.597].

Beləliklə, görünür, iri beynəlxalq neft maqnatları öz aralarında istər açıq, istərsə də gizli danışıqlar aparırdılar ki, onların da hamısının məqsədi Bakı neftinə sahib olmaq idi.

1914-1917-ci illərdə “Nobel qardaşları” firması 30 mln. rublluq əsas kapitalla, 13-dən artıq zavoda (o cümlədən, 6 neft emalı zavoduna) malik idi, 1916-cı ildə onun ümumi neft hasilatı isə 76 mln. pul neft təşkil etmişdir.

“Nobel qardaşları” firması Rusiyanın sahiblər və onların işçiləri arasında sivil münasibətlərin qurulduğu ilk çiçəklənən müəssisələrindən biri idi. Nobel qardaşları ilk olaraq Abşerondakı zavod və mədənlərində 10 saatlıq (14 saat əvəzinə) iş günü tətbiq ediblər. Fəhlə və texniklər üçün ailəlikül üçün mənzillərdən, subaylar üçünsə kazarma binalarından ibarət yaşayış şəhərcikləri tikilirdi. Bakıda müsəlman fəhlələrin namaz qılması üçün xüsusi binalar ayrılırdı.

Bakı idarəsinin yüksək vəzifəli qulluqçuları üçün L.Nobel Qara Şəhərin arxa hissəsində “Villa Petrolea” adı almış xüsusi qəsəbə saldırmışdı. Orada çiçəklik və oranjereyalı möhtəşəm park da salınmışdı. Parkın salınması üçün Avropanın tanınmış bağçılıq mütəxəssisi E.Bekle dəvət olunmuşdu ki, Varşavanın bir çox park və bağları onun rəhbərliyi altında yaradılırdı. Əkiləcək materialları Bekle Lənkəran, Batumidə seçir, həmçinin Rusiya və Avropanın tingliklərindən gətirdirirdi: Villanın parkında 80 minədək kol və ağac əkilmişdi ki, onların da arasında çoxlu meyvə ağacı var idi. Onların sulanması üçün tankerlər qum ballastı əvəzinə Həştərxandan suvarma suyu gətirirdilər. (Yeri gəlmişkən, firma tərəfindən yaradılmış parkın 1920-ci ildən sonra bir neçə adı olub: Lunaçarski adına, “Rote Fane”, Nizami adına və s.... Yəqin ki, parkı onun yaradıcısının – Lüdviq Nobelin adı ilə adlandırmağın vaxtı gəlib çatıb).

Abşeronun Buzovna qəsəbəsində firmanın öz bağ qəsəbəsi olub ki, onun əməkdaşları məzuniyyət vaxtı orada dincəlirdi; Sabunçu kəndində isə Nobel fəhlə qəsəbəsində indiyədək də yüzlərlə neftçi ailəsi yaşayır. “Şəhərciklərlə” bağlı həmin bu ideya digər yerlərdə də həyata keçirilmişdi (Sarisın, Saratov və s.). Bütün “şəhərciklərdə” hamamlar, yeməxanalar, çörəxanalar, xəstəxanalar, apteklər, sanitar nəzarəti xidmətləri, fəhlələrin uşaqları üçün ibtidai məktəblər tikilirdi. Nobellər öz müəssisələri üçün fəhlə kadrlarını söylə hazırlayırdılar.

Məşhur İsveç ailəsi haqqında oçerkin sonunda hələ 1996-cı ildə haqlı olaraq “Görünür, gözəl insanlar – Rusiya sənayesinin inkişafının entuziastları – Nobel ata və qardaşlarının xatirəsini layiqincə anmaq və S.-Peterburq və Bakıda onların adlarını əbədləşdirməyin vaxtı gəlib çatıb” demiş professor V.Samsonovun sözlərini gətirmək istərdim.

V OÇERK

ALFRED NOBEL – XIX ƏSRİN BÖYÜK İXTİRAÇISI

Yeni yolla gedən insanın zəkəsindən nadir heç nə yoxdur.

VOLTER

İnsan dühasının ən böyük nailiyyəti onun artıq təsəvvür edə bilmədiyi şeyləri dərk etməsindədir.

Lev LANDAU

Hər dəfə Nobel mükafatlarının təqdimatı zamanı belə bir nəticəyə gəlirik ki, ən nüfuzlu beynəlxalq mükafatın tarixi insan sivilizasiyasının güzgüsü sayılır. Ona görə ki, insan təfəkkürünün, demək olar bütün sahələrini əhatə edən Nobel mükafatları onun yüksələn xətlə inkişafını tam əks etdirir.

Məşhur mükafatın banisi İsveç ixtiraçısı, mühəndis-kimyəçi Alfred Bernhard Nobeldir – müəyyən vaxt ərzində Rusiyada yaşamış və işləmiş məşhur sahibkar İmmanuil Nobelin (1801-1872) oğlu.

Alfred Nobel 21 oktyabr 1833-cü ildə Norslanqatanda – Stokholmun mərkəzində çox çəlimsiz bir uşaq kimi dünyaya gəlmişdir. 18 yaşında avtobioqrafik poema yazacaqdı və burada bu sözləri işlədəcəkdi: “mənim beşiyim ölmüş adamın çarpayısına bənzəyirdi və uzun illər ərzində anam onun başında gözünü yummadan, kirpiyini qırpmadan keşiyimi çəkdi, anam narahat idi və qorxurdu: bu yanıb-sönən qığılcımı qoruyub-saxlamaq şansı çox az idi. Özümdə güc tapıb nəfəs alan kimi qıcolmalar boğazımdan yapışdı məni boğurdu. Mənim bədənim ölümlə vuruşurdu və qaçılmaz ölümü gözləyirdi”.

1840-cı ilin yazında ata Alfred müflis olmuş ailənin rifahını bərpa etmək üçün Sankt-Peterburqa gəlir. General Oqaryov tərəfindən qəbul ediləndə İ.Nobel ona öz ixtirasından – “metal korpusda yerləşdirilən barıt gülləsindən” danışır. Bu ixtira üzərində elə bil bütün ömrü boyu götür-qoy etmişdi.

General “faydalı” ixtiraya maraqla göstərdi və İmmanuilə öz tədqiqatlarını davam etdirməyi tövsiyə etdi. Bir qədər vaxt keçəndən sonra Nobel ixtirasının təsirini (minanın təsirini) yüksək ordu məmurlarına nümayiş etdirəndə, çoxdan yolunu gözlədiyi uğur gəldi: Rusiya isveçlini iş üçün bütün tələb edilən vasitələrlə təmin etdi.

Elə bu zaman İ.Nobel Rusiyada ilk dəfə olaraq dövr edən isti su ilə qızdırma sistemini qurdu. Səciyyəvidir ki, İmmanuilin Rusiyanın hərbi-sənaye işində fəal fəaliyyəti təsirsiz qalmadı: çar hökuməti onu “Rus sənayesinin inkişafı üçün göstərdiyi səylərə görə” qızıl medalı ilə təltif etdi. Bu mükafat bir xarici vətəndaş üçün son dərəcə əhəmiyyətli və nadir hadisə idi (zamanın göstərəcəyi kimi, uşaqlar atanın işlərini yiyə durur, onun əməllərindən pay götürür, Alfred isə bu mənada heç də istisna olmayacaqdır).

Varlanaraq Rusiyanın elm və hərbi dairələrində məşhurlaşan Nobel ailəsini İsveçdən çağırır. 1842-ci ilin oktyabrında arvadı Andrietta üç uşağı ilə – Robert, Lüdviq və Alfredlə Sankt-Peterburqa gəlir. Doqquz yaşlı Alfredin qarşısında yeni dünya açılır, səfalətsə get-gedə unudulur, yaddan çıxır, xoşagəlməz xatirəyə çevrilir...

Rusiyada olarkən atası təkə Stokholmdakı kreditorları ilə bütün hesablarını çürütmədi, həm də uşaqlara yüksək ev təhsili verə bildi. Qeyd etmək kifayətdir ki, uşaqların kimya müəllimi görkəmli rus alimi N.N.Zinin, dil və tarix müəllimi isə B.L.Santesson idi. Qardaşların xatirələrinə görə, bu iki insan onlara misilsiz təsir göstərmişlər.

Zinin Nikolay Nikolayeviç (1812-1880) – məşhur rus kimyaçısı; Kazan universitetini bitirmişdir; 1837-ci ildə Avropaya gedir, burada müxtəlif laboratoriyalarda çalışır, əsas etibarlı ilə Yustus Lübxin laboratoriyasında. Rusiyaya qayıdaraq təbiət elmləri doktoru alimlik dərəcəsi üzrə dissertasiya müdafiə edir. 1847-ci ilə qədər Kazan Universitetinin professoru işləyən Zinin elə bu ildən etibarən Sankt-Peterburqa tibbi-cərrahi akademiya kimya professoru qismində dəvət edilir. 1853-cü ildə Zinin nitroqliserinin partlayış xassələrini öyrənir, Krim müharibəsində (1853-1856) rus ordusunu bu partlayıcı maddələrlə təmin etməyə çalışır (bu barədə o, dəfələrlə istedadlı tələbəsi Alfred Nobellə söhbət etmişdi). 1856-cı ildən o İmperator Elmlər Akademiyasının akademiki olur. 10 il ərzində (1868-1878) Rus kimya Cəmiyyətinin yaradıldığı zaman bu cəmiyyətin nümayəndəsi olur. Çoxsaylı əsərləri əsasən üzvi kimya məsələlərinə həsr edilmişdi: ətirli nitrobirləşmələrin (Zinin reaksiyası) bərpa edilməsi yolu ilə ətirli aminlərin alınması metodunu kəşf etdi, ilk dəfə olaraq bu metodla anilin (1842) və digər birləşmələri sintezləşdirdi, anilrəngləyici sənayenin əsaslarını qoydu. Rusiya kimya Cəmiyyətinin nəzdində ilk rus kimyaçıları Zininin və Voskresenskinin xatirəsinə mükafat təsis edildi (Zinin N.N. 13 avqust 1812-ci ildə qədim Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşada anadan olmuşdur; sonralar Şuşa Azərbaycan Respublikasının rayon mərkəzinə çevrildi).

17 yaşında Alfred sərbəst şəkildə İsveç, rus, alman, fransız və ingilis dillərində danışdı; dünya tarixini gözəl bilirdi. Sonralar, həyatın göstərdiyi kimi Zinindən əxz etdiyi kimya elminin əsasları həyatda çox köməyinə çatdı. Alfredin ən çox sevdiyi şair ingilis Şelli Persi Biş idi (1792-1822).

Hələ uşaq ikən Alfred dünyada baş verən bütün hadisələrə böyük maraq göstərirdi, elmə həvəsi sərhəd tanımırdı. Oxuduğu hər şeyi asan dərk edirdi. Atasına zavodda kömək edirdi, daha sonra özü də mühəndis oldu. Atasının onunla fəxr edirdi və bütün məsələlərdə onu dəstəkləyirdi; az danışan və komplimentə meyli olmayan bir şəxs kimi arvadının qardaşı – L.Alselyuya yazırdı: “Bütün ailəmiz əziz Alfredimizin elmə marağandan və onun təəccüb doğuran dərəcədə əməksevərliyindən məftun olmuşdu”.

Bu sözləri fitri ağı və sonsuz əməksevərliyi sayəsində varlanmış bir şəxs deyirdi.

1851-ci ildən etibarən Alfred bir çox ölkələrə səfər edir: ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya (buna gələcəkdə oğlu ilə birlikdə kimya müəssisələrində çalışacağı arzulayan atası dəstək verirdi). Səfər üç ildən artıq çəkdi; səfərlər zamanı Alfred faktları və məlumatları topladı. Gələcəkdə aydınlaşacağı kimi, o, səfərləri zamanı əldə etdiyi biliklərindən rəşional istifadə etməyi bacarırdı – əsas niyyəti nəzərdə tutduğu istehsalı dünyanın bir çox ölkələrində tətbiq etmək idi. Parisdə, professor T.J.Peluzanın laboratoriyasında Askanio Sobrero ilə tanış olur, Alfred bu şəxsin ömrünün sonuna qədər onunla əməkdaşlıq edir.

Sobrero Askanio (1812-1888) məşhur italyan kimyaçısıdır. Turin Universitetini qurtardıqdan sonra alman kimyaçısı Y.Lübix və fransız kimyaçısı T.Peluzanın yanında çalışır. 1847-ci ildə, nitrat turşusunun üzvi birləşmələrə təsirini öyrənməklə ilk dəfə olaraq qliserinin nitrat turşulu efirini - nitroqliserini əldə etdi və bu maddə sonralar partlayıcı maddələrin – dinamitlərin istehsalında tətbiq olundu, eyni zamanda qismən detonator kimi tətbiq edilən nitrat turşulu mannitanı (nitromannit) əldə etdi. 1849-cu ildən Turində Ali texniki məktəbin professorudur. 1851-1878-ci illərdə "Texniki kimya kursu"nun dörd cildini nəşr etdirdi.

1861-ci ildə partlayıcı maddə qismində nitroqliserini tədqiq etmək üçün vasitələr axtarmaq məqsədi ilə Parisə yollanır, burada İkinci imperiya epoxasının böyük maliyyəçiləri Pereyra qardaşları ilə rastlaşır. Üç insanın maraqlarının ümumiliyi, qaynar fəaliyyəti və işgüzarlığı ona gətirib çıxardı ki, "Mülklə bağlı kreditorlar cəmiyyəti" Alfredə 100 min frank məbləğində ssuda verdi, o isə bu məbləği nitroqliserinin tədqiqatına və istehsalda tətbiqinə sərf etdi.

Alfredin 14 oktyabr 1863-cü ildə aldığı "partlayıcı maddələrin hazırlanması və onlardan istifadə patentini" məhsuldar əməyin nəticəsi oldu. Patentin mahiyyəti "Nitroqliserin əlavə etməklə barıtın partlayıcı gücünün artırılmasından" ibarət idi.

5 may 1865-ci ildə Alfred nitroqliserin istehsalının və onun partlayıcı gücünün idarə edilməsinin yeni üsulunu təklif etdi. Bundan əvvəl 50 təcrübə aparmışdı, adı çəkilən sınaqlar başa çatdıqdan sonra yeni partlayıcı növünə görə patent alır. Bu, Alfred Nobelin barıt kəşf edildikdən sonra partlayıcı maddələr haqqında biliklərdə inqilaba səbəb olan böyük əhəmiyyət daşıyan ixtirası idi.

Ancaq maye nitroqliserin saxlama, daşıma və istismar zamanı çox təhlükəli idi; bunun təsdiqi olaraq, həm laboratoriyalarda, həm də fabriklərdə onun istehsalı və saxlanması dövründə faciəvi nəticəsi olan bir sıra bədbəxt hadisələr baş vermişdi (Xolenborq, San-Fransisko, Aslinval, Sidney, Krümmel və Vintervinken).

Buna görə də Alfred nitroqliserinin təhlükəsiz istehsalı və tətbiqinin yollarını tapmağa çalışırdı və buna nail olur: o, dinamiti kəşf edir, buna görə əvvəl İngiltərədə (7 may 1876), bir az sonra isə İsveçdə patent alır (19 sentyabr 1876).

Konfransların birində alimlər və mütəxəssislər qarşısında çıxış edərkən Alfred dinamitin yaradılmasını belə izah etmişdi: "Mənim dinamit adlandırdığım yeni partlayıcı maddə nitroqliserinin məsaməli silisium oksidlə birləşməsindən başqa bir şey deyildir. Ona bu adı verməklə, onun təbiətini gizlətmək niyyətində olmamışam. Mən bunu yalnız ona görə etmişəm ki, diqqətinizi dəyişdiyində yeni ad tələb edən onun partlayıcı xassələrinə cəlb edə bilim".

Dinamitin əvvəlki partlayıcı maddələr üzərində üstünlüyü o dərəcədə nəzərə çarpan idi ki, ondan indiyə kimi qeyri-mümkün hesab edilən sualtı partlayışlarda istifadə edirdilər. 1867-ci ildə 11 ton dinamit istehsal edilib satılmışdısa, 7 il keçəndən sonra bu rəqəm 3120 tona çatdı. Nobelin ixtira etdiyi dinamit XIX əsrin böyük tikililərində istifadə edildi: Sən-Qotard tuneli (1872-1873)b Korinvs kanalı (1881-1893), o cümlədən Nyu-Yorka yaxın Xelqeytdə İst-Riveri əhatələyən qayaların dağıdılmasında (1876-1895).

Yorulmaz mühendislərin – ata və oğul Nobellərin əməyinin rəsmən tanınması 1868-ci ildə baş verdi, İsveç Elmlər Akademiyası onları ildə bir dəfə təqdim edilən “incəsənət, ədəbiyyat və ya elm sahəsində əldə edilən nailiyyətlərə və bəşəriyyətə fayda gətirən mühüm ixtiralara görə” mükafatla təltif etdi. İmmanuil Nobelə “Nitroqliserindən partlayıcı maddə kimi geniş istifadəyə görə”, Alfredə isə “dinamitin kəşf edilməsinə görə” mükafatlar verildi.

Alfredin qaynar fəaliyyəti davam etdi; digər mühəndislərlə əməkdaşlıq edərək o, dünyanın müxtəlif şəhərlərində 15-dən artıq zavod inşa etdi: Engen (Norveç), Krümmel və Şlezbuş (Almaniya), San-Fransisko (ABŞ), Xanko (Finlandiya), o cümlədən Şotlandiyada, İspaniyada, Portuqaliya və Macarıstanda. Bu, xüsusən Almaniya rəqabətin güclənməsinə gətirib çıxardı, burada 1860-cı ildən başlayaraq Kölnə, Drezdendə və Hamburqda yerləşən zavodlar Nobelin müəssisələri üçün təhlükə törədirdi. Buna görə də 1886-cı ildə Alfred bu zavodların həm İngiltərə, həm də Almaniya yerləşən öz müəssisələri ilə birləşməsi məqsədi ilə konsern yaratmağı qərara aldı.

Konsern yaratmaqla əlaqədar olan çoxsaylı maneə və çətinlikləri dəf etdikdən sonra infostorları işə cəlb edə və Böyük Britaniya böyük “British Dynamite Co Ltd” zavodunu yarada bildi. Erşirdə (Şotlandiya) A.Lidbekin layihəsi üzrə inşa edilmiş bu zavod A.Nobelin ən böyük zavodlarından biri sayılırdı. 420 ha ərazidə 45 bina inşa edilmişdi, burada bir neçə yüz insan çalışırdı. Zavodun gücü 1000 ton dinamit və 1400 tondan çox nitroqliserin təşkil edirdi; kizelquru Almaniya, şoranı Çilidən gətirirdilər.

Böyük Şotland şirkətlərinin inşa etdikləri dəmir yol sistemi ilə əlaqəli olan liman da zavoda məxsus idi. Sonralar, məxsusi donanmaya ehtiyac yarandıqda, onun tərkibinə daxil olan bütün yük gəmiləri dinamit və nitroqliserinin daşınması üçün texniki təhlükəsizlik qaydalarını nəzərə almaqla inşa edilmişdilər.

A.Nobelin zavodlarında fəhlələrdən mütləq şəkildə texniki təhlükəsizlik tələblərinə və normalarına əməl etməyi tələb edən ciddi nizam-intizam hökm sürürdü. Rəqiblər onu nizam-intizamı ilə seçilən qoşun başçısı ilə müqayisə edirdilər.

1868-ci ildə Alfred “Barb, ata və oğul” adlı fransız firması ilə birlikdə Liverdendə bir sıra metallurjiya zavodlarının daxil olduğu assosiasiya təşkil etdilər.

1876-cı ildə o, yeni plastik dinamitə görə patent aldı, bu növ dinamiti əldə etmək üçün assistenti Georq Ferenbaxla bərabər 250 laboratoriya sınağını keçirməli oldu. Yeni dinamit nitroqliserindən daha effektiv və daha ucuz idi, zərbəyə davamlı olmaqla sualtı partlayışlar üçün münasib idi. Bu dinamitlərin ticarət adları müxtəlif idi və tərkibindən və tətbiq məqsədindən asılı olaraq dəyişirdi: “Dinamit Ekstra”, “Dinamit Ekspres”, “Dinamit jelatin”, “Saksonit” və “Helenit”.

Sonralar dinamit partlayıcı maddələr arasında ən geniş yayılan maddəyə çevrildi, özündən əvvəlkilərlə müqayisədə nəzərəcarpacaq şəkildə fərqləndi. Nobellərin ən güclü opponenti, məşhur kimyaçı, partlayıcı maddələr üzrə mütəxəssis, Alfredin zarafatla “piroksilin şöhretli vəkili” adlandırdığı F.A.Abel açıq şəkildə bəyan edirdi ki, yeni dinamit “bütün nöqtəyi-nəzərlərdən bütün məlum olanlar arasında ən mükəmməlidir”.

80-ci illərdə alim-kimyəçilər arasında ən aktual problemlərdən biri tüstüsüz barıtın yaradılması idi. Güclü tüstü verən qara barıtdan istifadə edərkən artilleriya düşmən qarşısında dayana bilmirdi, belə ki, barıtın özü haradan atıldığını dərhal müəyyənləşdirirdi. Alfred, Q.Ferenbaxla birlikdə bir sıra təcrübələri aparmaqla bu problem üzərində intensiv şəkildə çalışdı və bunun nəticəsində 1887-ci ildə daha sonralar “partlayıcı Nobel barıtı” adını almış ballistit ixtira edildi (tüstüsüz barıt C-89).

Onun tərkibi əsasən plastik dinamitdə olduğu kimi idi: 10% kamfora əlavə etməklə, nitroqliserin və nitrosellülozun bərabər proporsiyası. İlk dəfə olaraq ballistitin istehsalına Onflerdə (Norveç) yerləşən Nobel zavodunda başlanmışdı.

1892-ci ildə A.Nobel pasifizm tərəfdarlarının Berndə keçirilən beynəlxalq qurultayında iştirak etdi və “müvazinət qorxuya əsaslanmalıdır” mülahizəsini təsdiq edərək öz prinsiplərinə sadıq qaldı. Qurultayda o, qeyd edirdi: “Mənim barıt zavodlarım sizin qurultayınızla müqayisədə müharibəni daha çox gözdən salır”. Güman ki, bu fikir əksəriyyəti tərkisilah olunmanı ölkələrin dinc yolla inkişafının yeganə yolu hesab etdiyi qurultay iştirakçıları rəğbətlə qarşılamadı.

1893-cü ildə San-Remoda (İtaliya) Alfred o dövrdə Stokholm texnoloji institutu bitirən və Çikaqoda nitroqliserin və dinamit istehsal edən fabrikdə işləyən Renar Şolman və ya Raqnar Sulmanla tanış olur. Nobel gənc kimyaçını öz laboratoriyasına assistent vəzifəsinə dəvət etdi. Sonralar, Şolman (Sulman) tapşırılan işin öhdəsindən tam və qüsursuz gələrək onun ən bacarıqlı iş yoldaşı və dostu olur, A.Nobelin ölümündən sonra isə – məşhur sahibinin bioqraflarından biri olur. Onun Q.Şükkoyla birlikdə qələmə aldığı “Alfred Nobelin həyatı” kitabı 1929-cu ildə Londonda işıq üzünə gördü və böyük uğur gətirdi.

Raqner Sulman ilk dəfə Qafqaza gəlişini və Alfred Nobelin yanında işə düzəlməsini belə təsvir edir: “...Stokholm texnoloji institutunun tələbəsi kimi mən yaranmış fürsətdən istifadə etdim və neft məhsullarını daşıyan İsveç tankerində Xəzər dənizi reysi ilə yola düşdüm. Bu reyslərin marşrutu Ladoqa gölündən, daha sonra Svir və Marin kanalından keçməklə Volqa çayına daxil olur və Xəzər dənizində – Bakıda başa çatırdı. Bakıda Nobelə məxsus olan zavodlara və qazma qüllələrinə baxmağa getdim və “Petrolia” villasında oğlanlarından biri ilə məktəbdən tanış olduğum Robert Nobellə tanış oldum. Bakıdan Qafqaza uzun müddətli səfərim başladı. ... məndən tez-tez haradan olduğumu soruşurdular və bunun izah etmək mənə çətinlik yaradırdı, çünki “şved” sözü yerli sakinlərə heç nə bildirmirdi. Ancaq deyəndə ki, mən də Nobelin ölkəsindənəm, cavabında eyni bir söz eşidirdim: “O! Demək, sən də Nobellərdənsən?!” Həyatı mürəkkəbləşdirməmək üçün mən, hətta ömrümün sonuna qədər bəxtimə “nobel” kimi qalmaq yazılsa belə, nəhayət bu titulu qəbul etməli oldum.... 1893-cü ilin sentyabrında, hələ Çikaqoda olarkən Alfred Nobelin şəxsi katibi yerinin mənə təklif olunması xəbərini çatdıran telegram aldığım zaman təəccüb və sevincimi görən lazım idi, üstəlik kontrakt dərhal qüvvəyə minmişdi”.

San-Remoda Nobel növbəti, “tədricən partlayan tüstüsüz barıt” ixtirasının sınaqdan keçirilməsi işinə girir, bu ixtirasına görə o, sonradan İsveçdə 1896-cı ildə 7552 saylı

patenti alır. Yəni Alfred əvvəlki kimi partlayıcı maddələrlə və odlu silahlarla maraqlanır. Ancaq onu məsələnin yalnız nəzəri tərəfi maraqlandırmırdı. Nobel deyirdi: “Mənə gəlicə bütün bu silahlara və onlarla bağlı olan hər şeyə tüpürərdim. Cəhənnəm onların saxlanması və yeni zamanda onların sınaqlarının keçirilməsi üçün ən münasib yerdir”.

Silah istehsalı ilə məşğul olan böyük sənayeçi Henri Şneyder (1840-1898) sonralar Nobeldən aşağıdakı sözləri eşidəndə sözün əsl mənasında təəccüblənmişdi: “Sülhə nail olmaq üçün silahın gücünü artıran təkmilləşdirmələr kifayət etmir. Partlayıcı maddələrin məhdudluğu elə buna sübutdur. Elə etmək lazımdır ki, ölüm cəbhədəki əsgər kimi adi insan üçün də realdan real olsun. Bu Damokl qılıncını hər bir kəsin başının üstündən asın, onda görəcəksiniz ki, möcüzə baş verdi: bütün müharibələr dərhal sona yetəcək, bu zaman bakterioloji müharibə başlayacaqdır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nobelin yaradıcı həyatında “italyan dövrü” daha məhsuldar olmuşdur: onun San-Remoda həyata keçirdiyi ixtiraların və təkmilləşdirmələrin sayı kəmiyyət və keyfiyyəti ilə təəccüb doğurur. O, bir çox məişət cihazlarını modernləşdirir, silahlar üçün səs batırıcıların, o cümlədən metalın bərkidilməsinin yeni metodunu işləyib hazırladı. Geniş dünyagörüşünə və dərin ağıla malik olan Alfred optika, biologiya, fiziologiya ilə məşğul olur, kauçukun tətbiqi və nitrosellüloz əsasında lakların hazırlanması sahələrinin müəyyənləşdirilməsi üzrə bir çox təcrübələr aparır.

Səciyyəvidir ki, hazırda istifadə edilən laklar və boyalar əsasən Nobelin ixtiralarını təkrarlayır.

O, eyni zamanda 1896-cı ildə S.A.Andrenin şimal qütbünə səfərinə sponsorluq etməklə telefon, teleqraf və aeronaftika ilə maraqlanır. Alfred hesab edirdi ki, “Andre qarşısına qoyduğu məqsədə nail olarsa, bu, yolun ancaq yarısını başa vurmaq demək olacaqdır. Əsl güc onda bilinəcək ki, bu səfər təxəyyülü işlətsin və bununla da yeni ideya və ixtiralara yol açsın. Bu sahədə mən də sülh işinə kömək etmək istərdim; istənilən ixtira və kəşf insanların şüurunda silinməz iz qoyur, bu işə əmin olmağa imkan verir ki, bizdən sonra gələn nəsillərdə mədəniyyəti dəyişə bilən, onu daha yaxşı hala sala bilən insanların sayı daha da çoxalacaqdır”.

Ölümündən qabaq dörd ay ərzində Şolmana yazırdı: “paraşütlü kamerası və saat mexanizmi ilə təchiz edilmiş kiçik bir hava balonun buraxmaq istəyirəm. Kamera müəyyən hündürlükdə avtomatik olaraq yerdən aralanmalıdır. Beləliklə mən yerin təsvirinin alınmasına nail ola bilərəm”.

Nobel çoxsaylı ideya və maraqlarının mahiyyətini belə izah edirdi: “Bir il ərzində beynimdə yaranan minlərlə ideyalar arasında heç olmazsa biri yaxşıdırsa, tam məmnun olardım”.

Nobelin İtaliyada həyatı təkcə onun sağlamlığına və elmi-fəlsəfi düşüncələrinin məhsuldarlığına deyil, həm də onun intellektual fəaliyyətinə müsbət təsir göstərdi.

Alfred Nobelin fransız tədqiqatçılarından biri Orlando de Rudder onun haqqında xasiyyətnaməsində yazırdı: “... Nobelin aqlının çeviklik və itilik qabiliyyətini, şəxsiyyətinin universallığını azaltmaq lazım deyildir. Ölümündən sonra qeydləri və qaralama eskizləri meydana çıxdı... Bu qaralamalar ya şeir, ya da tədqiqat planları, yaxud üzərində düşünməyi planlaşdırdığı fəlsəfi problemlər idi. Bu qeydlərdən bəzi

nümunələr: atomların qarşılıqlı təsiri; beynin funksiyası; iqtisadiyyat və vergi tutulması məsələləri; kimyəvi notasiyanın yeni sistemi; partlayıcı maddələr sahəsində tədqiqatlar; makrokosmos və mikrokosmos. Düzgün və münasib sistem daxilində birləşməsi tələb edilən bu müxtəlif səciyyəli ideyalar güman ki, Nobelin beynində onun özü üçün aydın idi. Ancaq təəssüf ki, bu fikri tam əminliklə təsdiq edə bilmərik. Çünki həqiqətə daha yaxın olan başqa bir təəssürat yaranır ki, təqdim edilən siyahıda verilənlər Nobelin bizə- gələcək nəsillərə vəsiyyəti idi”.

Həyatının sonunda, 1890-cı ildə Nobel vətənə-İsveçə qayıtmaq haqqında düşünsə də, sağlamlığına görə orada yalnız ilin isti vaxtlarında yaşamaq olar. Bekborn, Varmlandda o, köhnə metallurgiya zavodu “AB Bofors Gullspång” a sahiblənir və onun ərazisində laboratoriyanı təşkil edir. Nobel bu zavodu köklü şəkildə yenidən təşkil edir və modernləşdirir: ona qədər bu zavodda 160 mm kalibrli silah istehsal edilirdisə, artıq 1897-ci ildə (A.Nobelin ölümündən bir il sonra) Stokholmda təşkil edilən sənaye sərgisində çəkisi 30 ton olan 250mm kalibrli top sərgilənmişdi.

İsveç kralı II Oskar (Napoleonun marşalı Bernadottun nəvəsi) Nobelin Bofor zavoduna baş çəkərək Alfredin və bütün Nobel ailəsinin şərəfinə nitq söyləyir.

Nobel metallurgiyadan başqa su enerjisindən maksimal istifadə haqqında düşünür, bu məqsədlə Karas şlaləsinin yanında kiçik elektrik stansiyası inşa edir.

Ömrünün sonuna qədər coşqun enerji ilə işləyib-yaratdı. Vəfat etdiyi il, 1896-cı ilin yayında və payızında Alfred Şolmanla birlikdə Bekborn zavodunda çalışır, səhhəti o qədər ağırlaşır ki, həkimlər işlərini qaydaya salıb istirahət etməyi məsləhət bilirlər. Nobelsə məşhur vəsiyyətini yazmaqla bunu ən gözlənilməz şəkildə həll edir.

R.Şolman bununla əlaqədar olaraq yazmışdı: “Ömrünün son illərində ana vətəniylə möhkəm əlaqələr yaratması, o cümlədən vəziyyətinin gələcək taleyi haqqında qərar qəbul etməsi, xəstəliyinin tez-tez və daha şiddətli tutmalarına baxmayaraq ona ruhi baxımdan sakitləşdirirdi. Elə bil ki, həyatında bütün diqqətinə hakim kəsilən yeni bir məqsəd yaranmışdı. Onun düşüncələri.... Son illər ərzində onunla ünsiyyətim zamanı bir dəfə də olsun depressiya əlamətini sezmədim, halbuki hələ San-Remoda olarkən bu hal te-tez baş verərdi”.

Vəsiyyətini başa çatdırdıqdan sonra Alfred San-Remoya qayıtdı, burada süni dəri yaratmaqla bağlı təcrübələrini davam etdirdi.

Ölümünə yaxın Alfred Nobel Avropanın ən varlı insanlarından biri idi: çoxsaylı və aramsız səfərlərinə görə (bir qayda olaraq işgüzar xarakterli) Viktor Hüqo onu “Avropanın ən varlı sərsərisi” adlandırmışdı.

Onun əmlakının dəyəri 33 milyon İsveç kronundan artıq məbləğdə qiymətləndirilmişdi; Alfredin kapitalı çox idi və buraya mükafat fondunun 12%-ni təşkil edən Bakı neft yataqlarından gəlirlərini də əlavə etmək lazımdır, bütün bunlar dünyada ən nüfuzlu beynəlxalq mükafatın təsis edilməsini sürətləndirəcəkdi (İsveç tarixçisi Erik Berqenqrenin təsdiqi).

İndi isə istedadlı ixtiraçının həyatının bəzi “neft səhifələri” haqqında bir neçə kəlmə söyləyək. Məlum olduğuna görə, qardaşlarının (Robert və Lüdviq) Bakıdakı zavodlarına baş çəkməklə bağlı çoxsaylı və təkidli xahişlərinə baxmayaraq Alfred Nobel heç zaman Bakıda olmayıb, bununla belə firmanın fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün

işlərdən xəbərdar idi (bax: oçrek IV). Demək olar ki, Alfred böyük qardaşlarının bəzi hərəkətlərinə irad tutub onları tənzimləyirdi də. Məsələn, əldə edilən kifayət qədər gəlirə baxmayaraq, fəaliyyətin ilk illərində firmaların mövcudluğu heç də sabit deyildi, belə ki, Lüdviq əldə edilmiş bütün vəsaitləri dərhal istehsal ehtiyaclarına yönəldirdi. Birbaşa sərəncamda olan likvid dəyərlər çatışmırdı, buna görə də firmanın rəhbərliyi istiqraz vərəqələrini buraxmaq qərarına gəldi, bu isə son dərəcə təhlükəli idi (firma üzərində nəzarəti tam itirə bilərdilər).

Belə bir mürəkkəb dövrdə Alfred Lüdviqə dəstək oldu (dəstək həm mənəvi, həm də maddi cəhətdən göstərilirdi ; qardaşına yazdığı məktubda qeyd edirdi: “Səninlə razılaşmadığım yeganə məsələ odur ki, sən əvvəlcə nəyisə inşa edir, sonra pul axtarırsan, mən isə əks ardıcılığı üstün tuturam. Bu çox *cüzi* fərqi nəzərə almasaq istehsalın inkişafı ilə bağlı bütün məsələlərdə düşüncələrimiz demək olar ki, eynidir”(Alfred firma üçün 4 milyon frank ayırmışdı, eyni zamanda dividendlərin aşağı salınması üzərində ətkid edirdi).

Alfred Nobel 10 dekabr 1896-cı ildə San-Remoda vəfat etdi; 29 dekabrda onu Stokholmda, Şimal qəbiristanlığında valideynlərinin və qardaşı Emilin (1864-cü ildə Helenborqda yerləşən fabrikdə baş verən partlayış zamanı həlak olmuşdu) külünün qonşuluğunda dəfn etdilər.

1897-ci ildə onun vəsiyyəti açıldı, vəsiyyətin mükafatın təsis edilməsinə aid bəndləri təkcə elmi ictimaiyyəti təəccübləndirmədi...

Xüsusi olaraq vəsiyyətdə qeyd edilmişdi: *“...qəyyumların tərəfindən təminatlı dəyəərə çevrilmiş kapital faizləri hər il mükafat formasında bəşəriyyətə yüksək xidmətlər göstərmiş şəxslərə verilən fondan ibarətdir. Bu məbləğ beş bərabər hissəyə bölünmüşdü və aşağıdakı qaydada bölüşdürülmüşdü: hissələrdən biri fizika sahəsində çox mühüm kəşf və ya ixtira etmiş şəxsə; digəri kimya sahəsində kəşf və ya mühüm təkmilləşdirmə işini görmüş şəxslərə, üçüncüsü fiziologiya və tibb sahəsində çox mühüm kəşf etmiş şəxslərə, dördüncüsü idealizm ruhunda ən yaxşı bədii əsərləri təqdim edən şəxsə, beşincisi isə xalqların birləşməsi işində, daimi orduların ləğvi və ya azaldılması, o cümlədən sülh kongreslərinin təşkili və təbliğ edilməsi uğurunda çalışan bütün şəxslərə veriləcəkdir... Mənim iradəm budur ki, mükafatın bölüşdürülməsində millətlər arasında fərq, ayrı – seçkilik salınmasın, yəni mükafatlar skandinaviyalı, yaxud başqa yerdən olması nəzərə alınmadan ən layiqli insanlara verilsin”* (29.06.1900-cü ildə Stokholmda nəşr edilmiş Nobel mükafatının təsis nizamnaməsi, Spb., 1902, s. 31).

1901-ci ildə Nobel mükafatı hər il fizika, kimya, fiziologiya (və ya tibb), ədəbiyyat və sülh sahəsində verilir.

Burada riyaziyyat sahəsində mükafatın verilməməyi faktını izah etməyə çalışaq. Nobel hesab edirdi ki, “riyaziyyat sözün ciddi mənasında elm deyildir, belə ki, o, kəmiyyət, qayda və ölçü ilə məşğul olan fənni bildirir. Riyaziyyat hansısa empirik elmdən çox fəlsəfəyə aidliyi olan fikirlərin formasını canlandırmağa can atır və təcrübədə az tətbiq edilir”. Şübhəsiz, riyaziyyatın dili digər elmlərdə tətbiq edilir ancaq Alfred hesab edirdi ki, “kimyəvi tənlik heç də riyazi tənlik demək deyildir”. Daha sonra, O. de Rudderin fikrincə,

A.Nobelin zamanında fiziklər, tibb mütəxəssisləri və digər alimlər bizi dövrümüzdə olduğu qədər öz tədqiqatlarında riyazi metodları bir o qədər tətbiq etmədilər. Buna görə də riyaziyyat Nobeli maraqlandıra bilməzdi. Onun fikrincə, “riyaziyyatçılar müharibələrin aradan qaldırılmasında iştirak edə bilməzdilər, belə ki, silahı məhz kimyaçılar və fiziklər icad edirdilər, o cümlədən bəşəriyyətin ruhunun təkmilləşdirilməsində incəsənət mövcuddur”. Yəni, riyaziyyat sahəsində mükafatın təsis edilməsi üçün Alfredin səbəbi yox idi. Bu vaxta qədər bəzi insanlar belə bir cəfəng xülyaya inanırlar ki, guya Alfred bu sahədə mükafat ona görə təsis etməyib ki, arvadı ona xəyanət etmiş və riyaziyyatçıya könül vermişdi. Ancaq Alfred Nobel ömründə evlənməmişdi! Nobelin 15 il birlikdə yaşadığı Sofi Hess (1856-1919) ona xəyanət edərək təkə riyaziyyatçılarla əylənmirdi... 1891-ci ildə bu qadın macar zabitindən qız uşağı dünyaya gətirdi, Alfred rəfiqəsindən qalmaqalsız ayrıldı, ona 300 min macar markası məbləğində maaş kəsdi (Sofinin adı onun zamanətində varis kimi keçir).

Hər bir mükafat üzərində təsisçinin təsviri və müvafiq yazı olan qızıl medaldan, medalın diplomundan və müəyyən pul məbləğini göstərən çekdən ibarət idi; bu pulun məbləği Nobel fondunun gəlirlərindən birbaşa asılıdır (2003-cü ildə bu mükafatın məbləği 10 milyon İsveç kronu və ya 1,3 milyon ABŞ dolları idi).

A.Nobelin vəsiyyətinə uyğun olaraq Nobel mükafatlarının verilməsi Stokholmda Kral Elmlər Akademiyası tərəfindən həyata keçirilir (fizika, kimya, iqtisadiyyat üzrə xatirə mükafatı); mükafat eyni zamanda Karolin tibbi-cərrahi institut (Stokholm) (fiziologiya və ya tibb) və Stokholmda İsveç EA tərəfindən verilir (ədəbiyyat üzrə). Norveçdə Norveç parlamentinin Nobel komitəsi (storting) sülhün möhkəmləndirilməsinə görə mükafat verir.

Hazırda Nobel fondunda Nobel mükafatları üzrə (hər mükafat üzrə üç) inzibati şurayı təyin edən 15 inzibatçı mövcuddur. İsveçin kralı bu şuranın şuranın prezidentini və vitse-prezidenti təyin edir, bu iki şəxs icraçı inzibatçı ilə birlikdə mükafatların təqdimat mərasimini təşkil edirlər. Uzun müddət Nobel Fondunun başında duran icraçı inzibatçı R.Şolman (Raqnar Sulman) olmuşdur.

Maraqlı bir fakt: Raqnar Sulmanın oğlu – Rolf uzun müddət İsveçin SSRİ-də səfiri vəzifəsində çalışıb Səfirin oğlu – Mixail Sulman 110 sayılı Moskva məktəbində təhsil alıb. 1992-ci ilin may ayından Stokholmda Nobel fondunun başında duran icraçı administrator olmuşdur.

İki dəfə Nobel mükafatını alan şəxslərin adlarını xatırlayaq:

Fransadan Mariya Sklodovskaya-Küri (1903 – fizika üzrə, 1911 – kimya üzrə) və amerikalılar — Laynus Polinq (1954 – kimya üzrə, 1962 – sülh mükafatı), Con Bardin (1956 və 1972q. – hər ikisi fizika üzrə), o cümlədən F. Seqner (1958 və 1980 – hər ikisi kimya üzrə).

Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi üç dəfə Nobel mükafatını qazanmışdır (1917, 1944 və 1963).

1962-ci ildə fizika üzrə Nobel mükafatı görkəmli alim, XX əsr nəzəriyyəçisi, Bakıda anadan olmuş Lev Davidoviç Landauya verildi.

David və Lübovi Landaunun oğlu – Lyova 22 yanvar 1908-ci ildə Balaxanıda anadan olmuşdur; böyük neft sənayeçisi və Qafqazın mesenatı H.Z.Tağıyevin və Rotşild qardaşlarının bütün Bakı neft mədənlərinin müdiri David Landaunun (gələcək laureatın atası) himayə etdiyi Bakı gimnaziyasını bitirmişdir. Vaxtından əvvəl Azərbaycan dövlət universitetinin fizika fakültəsinə daxil olan Lev 1924-cü ildə Leningrad dövlət universitetinə keçirilir və oranı 1927-ci ildə bitirir. 1929-cu ildə Almaniyada (Leypsiq) və Danimarkada (Kopenhagen) işləyir, burada 1922-ci ildə Nobel mükafatını almış alim-fizik Nils Borla əməkdaşlıq edir. Onların tədqiqat sahəsi – aşağı temperaturlu atom və nüvə fizikası, plazma fizikası və Kavant elektrodinamikası idi. L.D. Landau – nəzəri fizikanın klassik kursunun müəllifidir (Lifşiçlə birlikdə).

Oturmuş ənənəyə görə, hər ilin 10 dekabr günü A.Nobelin ölüm günüdür (İsveçdə – bu dövlət bayrağının rəsmi qaldırılması günüdür), kral qızıl medalları Stokholmda laureatlara təqdim edir, Norveç kralı isə Oslodakı mərasimdə iştirak edir. Nobel fondunun nizamnaməsinə görə, seçilmiş namizəd mükafatı aldıqdan sonra yarım il ərzində Stokholm və ya Osloda Nobel mühazirəsi ilə çıxış etməlidir (işinin mövzusu üzrə).

Oçerki məşhur alim-təbiətşünas Vladimir Vernadskinin bizim fikrimizcə Alfred Nobel üçün səciyyəvi olan sözləri ilə bitirmək istərdik: “düşünən və işləyən insan hər şeyin etalonudur. O, böyük planet hadisəsidir”.

VI OÇERK

MƏLUM VƏ NAMƏLUM NOBEL MÜKAFATLARI

Nəyinsə keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün bu keyfiyyətdən heç olmasa bir zərrə insanın özündə olmalıdır.

Vilyam ŞEKSPİR

Məlumdur ki, Nobel mükafatları bütün dünyada çox nüfuzlu mükafatlardır. Burada təkcə onların məbləği deyil (digər daha böyük məbləgdə pul mükafatları da mövcuddur, məsələn, almanların Karpın mükafatı və ya Ford Motors Co. Şirkətinin təsis etdiyi amerikan mükafatı), həm də sanbalı nəzərə alınır. Bu mükafatlar dünyada ən parlaq şəxsiyyətləri aşkara çıxarır və laureatların elmi, o cümlədən ədəbi-ictimai-siyasi nailiyyətlərinin bəşəriyyətə böyük fayda gətirməsi ilə nəticələnir. Onlar mümkün namizədləri nəticə etibarını ilə ümumdünya elmi təkamülə stimül yaradan unikal işlər görməyə ruhlandır.

Nobel mükafatlarının 100 ildən çox olan təqdimat tarixi, ümumən bizim üçün keçən illərdə elmin misilsiz inkişaf “xülasəsi” kimi qiymətlidir. Bu məqamda fransız yazıçısı Andre Moruanın sözlərini misal çəkmək yerinə düşərdi: “Nəsillərin yığdığı bilik və təcrübələrin məcmusu – əslində bizim sivilisasiyanın özü deməkdir. Bu sivilisasiyanın vətəndaşı olmaq üçün sadəcə bizə qədər yaşamış nəsillərin düşüncələri ilə tanış olmaq lazımdır”.

Bu məqalədə söhbət Nobel ailəsinin mükafatlarından gedəcək, yəni Nobel qardaşlarının kiçiyi olan Alfredin (1833-1896) təsis etdiyi məşhur beynəlxalq mükafatlardan deyil, həm də Rusiyada Lüdviq Nobelin (1831-1888) və onun oğlu Emmanuil Nobelin (1859-1888) şərəfinə təsis edilmiş kifayət qədər az öyrənilmiş mükafatlardan da bəhs olunacaqdır.

Beynəlxalq Nobel mükafatları

Onun banisi istedadlı ixtiraçı və sahibkar Alfred Nobel məşhur vəsiyyətini üç dəfə tərtib etsə də (1889, 1893 və 1895), yalnız sonuncusunu (27 noyabr 1895-ci il tarixli) "Enskilda Banken" Stokholm bankına təqdim etmişdi. O, fizika, kimya, fiziologiya və ya təbabət, ədəbiyyat sahəsində çalışan və sülhün möhkəmləndirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən insanlara bu mükafatların verilməsini vəsiyyət etmişdir; o, vəsiyyətində mükafatların milliyyətindən və dini əqidəsindən asılı olmayaraq ən layiqli insanlara verilməsini aydın şəkildə yazmışdır ("skandinaviyalı və ya başqa yerdən olmasına baxmayaraq").

Bu məqamda Alfred Nobelin özünün (bütün həyatını çox güclü dağıdıcı vasitələrin kəşfinə sərf etmiş bir insanın) əldə etdiyi vəsaitin müəyyən hissəsinin sülh mükafatlarına verilməsini vəsiyyət etməsi ilə bağlı çox maraqlı faktı misal gətirmək yerinə düşərdi: "Mən istənilən müharibənin başlanmasını mümkünsüzləşdirən böyük dağıdıcı gücə malik olan vasitə və ya maşın ixtira etmək istərdim".

1892-ci ildə pasifistlərin Berndə keçirilən qurultayında Alfred Nobel bəyan etmişdi: "...tarazlıq qorxuya əsaslanmalıdır. Mənim barıt zavodlarım müharibə lüzumunu sizin bütün qurultaylarınızdan daha tez aradan qaldıracaq".

A.Nobelin qardaşı oğlu Emmanuilə yazdığı məktubda "Aftonbladet" adlı böyük İsveç qəzetini əldə etmək arzusunun belə izah etmişdi: "Mən bu qəzetin redaktoru olsaydım, mövqeyim aşağıdakı kimi olardı: bütün silahlanmalara qarşı gücümü əsirgəmədən... mən silah istehsalı ilə məşğul olan zavodların silah ticarəti ilə məşğul olmamaları və bu silahları yalnız bizim ordumuzun silahlanması üçün istifadə olunması təklifi ilə çıxış edərdim. Çünki hərbi sənayenin mövcudluğunun yeganə doğrultusu elə xalqın təhlükəsizliyidir". "Sülh apostolu" *hərbi ağılsızlığın bütün variantlarını beləcə hesablayırdı.*

A.Nobel Avropanın ən varlı şəxslərindən biri idi: Viktor Hüqo zarafatla onu "Avropanın ən varlı səfili" adlandırmışdı. Həqiqətən də, doqquz yaşlı uşaq ikən İsveçdən Rusiyaya gəldiyi andan heç bir yerdə rəsmən bu yerlərin daimi sakini kimi qeydiyyatda düşməmişdi.

Sahibi olduğu əmlakın dəyəri 33 milyon İsveç kronundan artıq idi (o dövrün qiymətləri ilə 9 milyon ABŞ dolları). Kapitalın böyük bir hissəsi Bakıdakı neft yataqlarından əldə etmişdi. Nobel ailəsinin arxivinə girişi olan İsveç tarixçisi Erik Berqenqrenin mülahizəsinə görə, Alfredin öz kapital payını mükafat fondunun 12%-ni təşkil edən Bakı neft yataqlarından götürməsi haqqında qərarı beynəlxalq mükafatın tezliklə təsis edilməsi ilə nəticələndi. Bu faktı Nobel fondunun uzun müddət ərzində direktorlarından biri olmuş N.Stole də təsdiqləmişdir.

Belə bir fakt səciyyəvidir ki, “Alfredin vəsiyyəti” açılarda və Nobel komitəsi işinə başlayanda, “Nobel qardaşları” neft firması Alman banklarında saxlanılan Rusiyadakı qiymətli kağızları hesaba almadan (1,69 milyon İsveç kronu) A.Nobelin Rusiyadakı əmlakının qiymətləndirildiyi ümumi məbləği komitənin ünvanına köçürdü (5,23 milyon İsveç kronu). Bu, Alfred Nobel haqqında yazılmış məqalənin adını “Nobel mükafatları neft fontanı ilə doldu” qoymaq üçün əsas oldu.

Nobel fondunun əsasının qoyulmasının rəsmi tarixi kimi 29 iyun 1900-cü il götürülür, yəni fond İsveç kralının onu tanıması tarixində təsis edilmiş hesab edilir; əslində fond daha əvvəllər – 10 dekabr 1896-cı ildə meydana gəlmişdi. Fondun işlərini vəzifələrinə inzibati şüaranın investisiya siyasətinə rəhbərlik etməyin və mükafatların təqdim edilməsi mərasiminin təşkilinin daxil olduğu inzibati administrator aparır. Uzun illər ərzində belə bir şərəfli missiyanı Alfredin sadıq silahdaşı və həmfikiri Raqnar Sulman (və ya Ranyar Şolman), onun ölümündən sonra isə qəyyumu və bioqraflarından biri yerinə yetirmişdir.

Onun ölümündən sonra İsveçdə nəşr edilən (1950) “Ett Testamente” adlı kitabı böyük uğur gətirdi, belə ki, bu, A.Nobeli çox yaxından tanıyan bioqraf tərəfindən qələmə alınmış bir tam əsər idi. Kitabda Alfredin real həyatı təsvir edilmiş və vəsiyyətin yazılma tarixi ilə bağlı şərait açıqlanmışdır.

Mükafatların təqdimat mərasimi hər il Alfredin ölüm günündə (10 dekabr) Stokholmda konsert Evində keçirilir, bu zaman İsveç kralı ənənəyə uyğun olaraq diplomları və qızıl medalları laureatlara təqdim edir. Sülhün möhkəmləndirilməsinə görə mükafatlar isə Norveçdə, Osloda şəhər bələdiyyəsində verilir. Yeni laureatların siyahısı isə bir qayda olaraq Alfred Nobelın doğum günündə – 21 oktyabrda dərc edilir.

İlk Nobel mükafatçılarının adlarını qeyd edək (1901): fizika sahəsində – Almaniya Vilhelm K. Rentgen, kimya sahəsində – Hollandiyadan Yakob X.Vant-Qoff, ədəbiyyat sahəsində – Fransadan Röne Sülli-Prüdom və sülhün möhkəmləndirilməsi sahəsində – İsveçrədən – Anri J.Dünan.

Belə ki, Nobel fondunun kapitalı daim dövriyyədədir, Nobel laureatlarına ödənişlərin həcmi hər il artır: 1901 –ci ildə mükafatın həcmi 150,8 isveç kronu idisə, 1994-cü ildə Nobel mükafatının məbləği 7 milyon isveç kronuna bərabər oldu (təxminən 1 milyon ABŞ dolları), artıq 2003-cü ildə isə – 10 milyon isveç kronu (təxminən 1,3 milyon ABŞ dolları).

Lüdviq Nobel adına Rusiya Nobel mükafatları

Alfred Nobelın böyük qardaşları – Robert və Lüdviq Rusiyanın neft sənayesi ilə sıx əlaqələri olan insanlar olub. Rəsmən Sankt-Peterburqda 1879-cu ilin may ayında təsis edilən “Nobel qardaşlarının neft istehsalı şirkəti” (məqalədə bundan sonra qısa şəkildə “Nobel qardaşları” firması adlanacaqdır) ən güclü dövrünü ortancıl qardış Lüdviqin, daha sonra isə onun oğlu Emmanuilin vaxtında yaşadı.

“Nobel qardaşları” firmasının ilkin kapitalı 1879-cu ildə 3 milyon qızıl rubl təşkil edirdi, firmanın başçısı Lüdviq Nobelın ölümü ərəfəsində isə (31 mart 1888) firmanın kapitalı 35 milyon qızıl rubldan artıq qiymətləndirilirdi. Emmanuil Nobel firmanın

işlərini 1917-ci ilə qədər uğurla davam etdirdi, o, 1918-ci ildə siyasi hadisələrə görə İsveçə köçdü.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “Nobel qardaşları” firması Rusiya neftinin 98%-nə nəzarət edirdi; 1901-ci ildə isə Bakı dünyada neft hasilatının 50%-dən çoxunu istehsal edirdi. Bu dövrdə “Nobel qardaşları” firması təkcə Rusiyada deyil, dünyanın bütün neft sənayesində görkəmli yer tuturdu: 1899-cu ildə firma 93,2 milyon pud neft hasil etmişdi, bu da ümumrusiya neftinin 17,7%-ni, dünya neft istehsalının 8,6%-ni təşkil edirdi.

1888-ci ilin iyul ayında “Nobel qardaşları” firması, İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti (RİTC, 1866-cı ildə Sankt-Peterburşda yaradılmışdır, Rusiyadakı bütün qabaqcıl elmi-texniki ideyaları birləşdirən bir təşkilat idi, məqsədi imperiyada elm və texnikanın sürətli inkişafına stimül yaratmaqdan ibarət idi) üçün 6000 rubl məbləğində kapital ayırmaqla Lüdviq Nobel adına mükafatın və qızıl medalın təsis edilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

“Nobel qardaşları” firmasının payçı və səhmdarların IX növbəti ümumi yığıncağı qarşısında hesabatında qeyd edilirdi: “bu ilin 31 martında Kannada uzun sürən ağır xəstəlikdən sonra bizim şirkətin təsisçisi və İdarə Heyətinin sədri Lüdviq Emmanuiloviç Nobel vəfat etmişdir. Şirkəti təsis etməklə, Lüdviq Emmanuiloviç mövcud olduğu dövr ərzində istehsalın həcmi on dəfə artıran bütün Rusiya neft sənayesinin sürətli inkişafının əsasını qoydu: 1876-cı ildə Bakıdan 4264 min pud ağ neft daşınmışdı, 1887-ci ildə isə – 39826 min pud; işıqlandırma məqsədi ilə istifadə edilən yağın qiyməti 4 dəfə ucuzlaşdı, Rusiya bazarından gətirilmə malları sıxışdırıb çıxartdı və Avropa bazarında Amerika ağ nefti ilə uğurla rəqabətə girdi. Təkcə bu cəhəti milli sənayenin inkişafı tarixinə Lüdviq Emmanuil Nobelin adının yazılması üçün kifayətdir...”.

Burada RİTC-nin L.Nobel xatirəsinin əbədiləşdirilməsində oynadığı rolunu qeyd etmək lazımdır. Artıq Lüdviqin ölümündən 1 il sonra RİTC-də onun xatirəsinə təntənəli yığıncaq keçirildi (31.03.1889). Çıxış edən mühəndis və alimlər (İ.A.Snessarov, P.A.Bilderlinq, K.İ.Lisenko, A.A.Zarubin və başqaları) Lüdviqin Rusiyanın, xüsusən də Bakının neft işinə misilsiz töhfəsini yüksək qiymətləndirdilər. Mühəndis-texnoloq, RİTC yanında texniki təhsil üzrə daimi komissiyanın üzvü M.N.Tripolitovun çıxışı bu sözlərlə qurtardı: “L.Nobel rus olmasa da, biz onunla fəxr edirik”.

Bu yığıncaqda “metallurgiya və ya neft sənayesi üzrə ən yaxşı əsərə və ya tədqiqata, yaxud Rusiya sənayesinin inkişafında oynadıqları rolunu nəzərə almaqla ən görkəmli ixtira və ya təkmilləşdirməyə” görə L.Nobel adına mükafatın və onun yandan görünüşünün həkk edildiyi qızıl medalın təsis edilməsi haqqında bəyanat verildi.

18 yanvar 1891-ci ildə RİTC Şurası mükafatlar haqqında əsasnaməni qəbul etdi. “RİTC Neft istehsalı Nobel qardaşları Şirkətinin nəzdində təsis edilmiş Lüdviq Nobel adına mükafatlar və medallar haqqında Əsasnamə” adlı 8 sayılı sənəddə göstərilirdi:

- Mükafatların verilməsi RİTC Şurasına tapşırıqlı;
- Mükafatların yekun təqdimatının keçirildiyi iclas həmişə konkret ilin 31 mart tarixinə təyin edilir, bu iclasda göstərilən tarixdə vəfat etmiş Lüdviq Nobelın şərəfinə mükafatlar verilir...

- L.E.Nobel mükafatlarının verilməsi üçün seçilən müddət haqqında xəbər ildə ən azı bir dəfə “RİTC-in Xəbərlərində” və çox yayılan paytaxt qəzetlərində, o cümlədən “Bakı quberniya xəbərlərində” dərc edilməlidir.

Birinci müsabiqəni 1895-ci ildə keçirmək planlaşdırılmışdı, müsabiqə komissiyasının tərkibinə görkəmli kimyaçılar – D.İ.Mendeleyev, F.F.Beylşteyn və N.S. Kurnakov daxil edilmişdi. Cəmi üç mükafat verilmişdi, onlardan ikisi beynəlxalq xarakterli idi (“Alfred”). Mükafatın RİTC tərəfindən müəyyənləşdirilən məbləği təqribən 1200 rubl təşkil edirdi.

Beylşteyn Fyodor Fyodoroviç (1838-1906) – böyük üzvi kimyaçı, İmperator Elmlər Akademiyasının akademiki. Çox mükəmməl kimya təhsili almışdı: Heydelberqdə Robert Benzinin, Münhendə isə professor Filipp Jollinin yanında təhsil almışdı. 1858-ci ildə Qettingendə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsinə almışdı və 1858-ci ildən etibarən Parisdə Adolf Vürsanın yanında işləmişdi. 1965-ci ildə Peterburq Texnologiya institutunda kafedraya başçılıq etmişdir; Moskva Universitetinin fəxri kimya doktoru seçilmişdi. Beylşteynin əsas elmi əsərləri karbonlu birləşmələrin kimyasına həsr edilmişdi; ən mühüm əsərləri ətirli birləşmələrin quruluşu haqqında Kekule fərziyyəsini işləyib-hazırladığı ətirli sıraya aiddir. O eyni zamanda Qafqaz və Abşeron neftini tədqiq etmişdi, onların amerikan neftindən fərqləndiyini göstərmişdi: o, Bakı neftində bromla birbaşa birləşmə əlaqəsinə girən naften karbohidrogenlərinin üstünlük təşkil etdiyini yazmışdı. Beylşteyn eyni zamanda kimyəvi analizin həm ümumi üsulları, həm də elektrolitlərlə məşğul olmuşdu. Beylşteynin böyük əsəri olan, o dövrdə bütün məlum üzvi birləşmələr haqqında məlumatın yer aldığı “Handbuch der organischen Chemie”də bir neçə dəfə nəşr edilməklə o dövrün üzvi kimya üzrə unikal lüğəti sayılırdı. 1945-ci ildən sonra lüğət-sorğu kitabı AFR-də Beylşteyn İnstitutu tərəfindən nəşr edilir (Frankfurt-Mayn şəhəri). Lüğətdən başqa Beylşteynin “Keyfiyyətin təhlilinə giriş” kitabçası kimyaçı-analitiklər arasında böyük şöhrət qazanır”.

Kurnakov Nikolay Semyonoviç (1860-1941) – böyük alim fizik-kimyaçı, Peterburq mədən və politexnik institutlarının professoru və akademiki. Ərindilər sahəsində müxtəlif tanınmış tədqiqatlarına və fiziki kimya sahəsində qələmə aldığı digər əsərləri ilə məşhurdur. Kurnakov metal və ərintilərin öyrənilməsinin fiziki-kimyəvi metodlarının banisidir. Ərimə qabiliyyəti metodu üzrə termik təhlilin yaradılması onun adı ilə bağlıdır.

İlk Rusiya Nobel mükafatını 1896-cı ilin mart ayında mühəndis-texnoloq A.İ.Stepanova (1896-1937) “Lampa nəzəriyyəsinin əsaslarına” görə verdilər.

Mükafatın ikinci təltifi 1898-ci ilin mart ayında həyata keçirildi; bu mükafatı doktor V.İ. Baskakov “Yaşayış evlərinin forsunkasız neftlə isidilməsi” işinə görə aldı, bu əsərdə o, fişqırtmadan istifadə etmədən tam yanma problemini həll etmişdi.

1905-ci ilin may ayında L.Nobel adına mükafatın sonuncu dəfə mühəndis-texnoloq A.N.Nikiforova “Rus neftindən benzol və onun homoloqlarının alınması üsulu” əsərinə görə verilməsi mərasimi keçirildi.

Emmanuil Nobel adına Rusiya Nobel mükafatı.

Bakı neft firmaları (kaptalı 15 min rubla bərabər olan Rotşildin “Mazut” firması və “Şibayev S.M.” firması) 1904-cü ildə RİTC-in Bakı şöbəsinin nəzdində, babasının və atasının Rusiyada fəaliyyətinin layiqli davamçısı olan Emmanuil Nobel adına (Lüdviq Nobelin oğlu) yeni mükafat təsis etdilər (RİTC BŞ 24 mart 1879-cu ildə Bakıda yaradılmışdır). Atasının ölümündən sonra “Nobel qardaşları” firmasının başçısı olan Emmanuil Nobel firmanın gücünün bütün vasitələrlə artırılmasına çalışırdı və eyni zamanda... Rudolf Dizelin mühərriklərinin Rusiyada yayılması ilə məşğul olurdu. Səciyyəvi məlumatlar: 1900-cü ildə Nobellərin Sankt-Peterburqdakı zavodu 7 dizelli, 1904-cü ildə isə 50 dizelli mühərrik buraxdı.

Emmanuil Lüdviqoviç Nobel (1859-1932) – Sankt-Peterburqda doğulmuşdur, müqəddəs Anna məktəbində təhsil almışdır, mexaniki zavodda işləmişdir. Onun rəhbərliyi altında Sankt-Peterburqda geniş sosial proqramlar həyata keçirilmişdir: “Lüdviq Nobel” mexaniki zavodunun fəhlə və işçiləri üçün yaşayış evlərindən ibarət şəhərcik və məktəb inşa edilmişdir; zavod fəhlələrinin pulsuz tibbi xidməti təşkil edildi və sair və ilaxır. 1889-cu ildə Emmanuil Nobel Rusiya təbəəliyini qəbul etdi; onun təşəbbüsü ilə Bakıda, Buzovnada fəhlə şəhərciyi, məktəblər, kitabxanalar, fəhlələr üçün texniki təhsil üzrə axşam kursları təşkil edildi. O, vəba epidemiyası zamanı (1892) Eksperimental Təbabət İnstitutunun yaradılmasına böyük vəsait ayırdı; daha sonra o, bir neçə dəfə bu müəssisənin təsis edilməsinə və ümumən tibb məqsədlərinə böyük məbləğlər sərif etdi. 1890-cı ildə Gənclərin mənəvi, aqli və fiziki inkişafı Cəmiyyətinin xəzinədarı oldu.

Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, bir çox şəxslərin (o cümlədən İsveç kralı II Oskar) onun əmisinin – Alfred Nobelin vəsiyyətinə qarşı şikayət verməyə çalışdıqları zaman Emmanuil vəsiyyətin həyata keçirilməsi üzərində təkid edirdi və bunu yerinə yetirə bildi. İsveç kralı, Napoleon ordusunun marşalı Bernadottanın nəvəsi A.Nobelin vəsaitləri hesabına mükafat təsis etməyə qarşı qəti şəkildə çıxış etdi (xüsusən sülhün möhkəmləndirilməsinə görə mükafatların təsis edilməsi). Emanueli saraya dəvət edərək, aşağı sözləri deyərək onu vəsiyyətin yerinə yetirilməsinə mane olmağa çağırırdı: “bu fikri əminin başına sülh fanatikləri salıblar, xüsusən də bu Avstriyalı qadın!” (Berta Kinski, ərə gedəndən sonra isə fon Eutner nəzərdə tutulurdu). Qardaş oğlu kralın fikirlərinin əleyhinə çıxış etməkdən çəkinmirdi: “Cənab, mən gələcək nəsillər qarşısında vəzifəmin icrasına xor baxmaq və elmə vəsait sərif etməkdən yayınmaq istəməzdim”.

1897-ci ildə E.L.Nobelın tələbi ilə Alfredin bütün yatırımları xüsusi Nobel fondunun yaratmaq üçün sənaye istehsal sahələrindən götürüldü (o zaman təxminən 2 milyon funt sterlinq) və sonralar Nobel mükafatlarının maliyyə əsasına çevrildi. 10 iyun 1909-cu ildə anadan olmasının 50 illik yubileyi münasibəti ilə Rusiya imperatoru II Nikolay ona elm və xalq təhsilinin xeyrinə müstəsna ianələrinə görə həqiqi mülki müşavir adını verdi.

Emmanuil Nobel, “Nobel qardaşları” firmasının idarə heyətinə daxil olaraq, özünün dizel mühərriklərinə qarşısızalmaz şövqünü belə izah edirdi: “Biz anlayırdıq ki, dizel

mühərriki yanacağı təbii sərvət olduğu Rusiya üçün sərfəli və münasib olacaqdır. Belə ki, yeni məhsula tələbat fasiləsiz olaraq sürətlə artacaqdır”.

Səciyyəvidir ki, Lüdviqin rəhbərliyi altında “Zərdüş” adlı tutumu 15 min pud olan, neft işində əslində yeni era açan dünyada ilk neftdaşıyan paroxod inşa edilmişdisə (1877), onun oğlu Emmanuilin rəhbərliyi altında hər ikisinin tutumu 50 min pud olan dünyada ilk tanker-teploxodlar – “Vandal” (1903) və “Sarmat” (1904) inşa edilmişdi; beləliklə, Rusiya donanmasının tarixində yeni səhifə açmaqla, 1903-cü ildən etibarən Sormovo zavodunda inşa edilmiş, daxilində daimi cərəyan generatorları işə saldığı qeyri-reversiv üç silindrlı dizelin quraşdırıldığı üç vallı “Vandal” teploxodu Xəzər dənizinin sularında üzməyə başladı.

Emmanuil Nobelin dövründə Rusiyada neftdaşıyan donanma üçün dizel mühərriklərinin kütləvi istehsalı təşkil edildi, Rusiya isə dünyada ilk “dizel” dövlətinə çevrildi. Məsələn: 2 oktyabr 1908-ci ildə Nijniy Novqorodda “Nobel qardaşları” firmasının sifarişi əsasında 600 min puda qədər maye yükü daşımaq gücünə malik olan “Qırğız” tanker-teploxodunu inşa etdilər. İki ildən sonra isə 4 tanker-teploxod (onlardan üçü “Nobel qardaşları” – “Emmanuil Nobel”, “Robert Nobel” və “Karl Xaqelinə, 1-i – Merkuri qardaşlarına” (“Delo”) məxsus idi” - onlar il ərzində 4000 reys etmişdilər).

Dünyada teploxodların ümumi sayı 1913-cü ildə 80 idi, onlardan 70-i Rusiyanın mülkiyyəti idi. Bu işdə şübhəsiz ki, Emmanuil Lüdviqoviç Nobelin də payı var idi.

Emmanuil Nobel adına mükafatının hər il neft işi sahəsində ən yaxşı əsərlərə və ya ixtiralara verilməsi planlaşdırılırdı. RİTC BŞ-nin müəyyənləşdirdiyi illik mükafatların həcmi 1000 rubl məbləğində kapitaldan ibarət idi. Əsas müddəalar:

Mükafata iddiaçılar həm rus, həm də xarici ölkə vətəndaşları ola bilərdilər;

İddiaçılar öz əsərlərini rus dilində mükafatın verilməsindən qabaq ən gec üç ay ərzində, yəni müvafiq ilin 25 fevral tarixinə qədər təqdim etməliydilər;

Nəticələr hər il 25 may tarixində, yəni “Nobel qardaşları” firmasının təsis edildiyi tarixdə elan edilirdi;

Müsabiqəyə təqdim edilmiş əsərlər şüarla müşayiət olunmalıydılar, üstəlik müəllifin bağlı və möhürlənmiş zərfin içində yazılmış adı əsərə əlavə edilirdi və yalnız mükafatların təqdim edilməsindən sonra bəlli olurdu;

Müsabiqənin nəticələri haqqında məlumatlar həm “Nobel qardaşları” firmasına, həm də bu fondun yaranmasında iştirak edən digər firmalara çatdırılırdı.

E.L.Nobel adına mükafat üç dəfə verilmişdi: (1909, 1911 və 1914):

“Emmanuilin” mükafatının ilk laureatı RİTC BŞ-nin kimya laboratoriyasının müdiri, “RİTC BŞ-nin əsərləri” jurnalının məsul redaktoru bakılı neft-kimyəçi V.F.Qerr (1875-1940) 1909-cu ildə “Nitrat turşusunun dar neft fraksiyalarının oksidləşməsi vasitəsi ilə iki əsaslı turşunun (adipin, qlutar, sirkə turşusu və kəhrəba) alınması” əsərinə görə almışdı.

İkinci “Emmanuil” mükafatları 1911-ci ildə Moskva universitetinin professoru A.M.Nastyukova və onun assistenti K.L.Malyarova “Formalinli doymamış neft karbohidrogenlərinin maye kondensasiya məhsullarının alınması və xüsusiyyətləri haqqında” işinə görə verilmişdi.

Üçüncü, sonuncu “Emmanuil” mükafatı 1914-cü ildə bakılı mədəni mühəndisi S.Q.İsaakova müstəsna olaraq əllə idarə edilən tartal barabanı” işinə görə verildi.

İndi isə Nobel mükafatları arasında əlaqəni tapmağa çalışaq:

İxtiraçı, dünya çapında tanınan sənayeçi, dilçi və filosof Alfred Nobel fikrimizcə Rusiyada gəncliyinin keçdiyi şəhərdə – Sankt-Peterburqda təsis edilmiş, qardaşının adını daşıyan mükafat haqqında məlumata malik olmaya bilməzdi. Rəsmi olaraq, geniş kütlə üçün (yuxarıda məlumat verdiyimiz kimi), 31 mart 1889-cu ildə Lüdviq Nobelin adına mükafatların təsis edilməsi haqqında elan verildi.

Artıq “dinamit kralına” çevrilmiş Alfred qardaşları Robert və Lüdviqin xahişi ilə onlara firmaların (bunlardan birinin rəhbəri idi) neft işində həm mənəvi, həm də maddi kömək etmək üçün Sankt-Reterburqa gəldi. Məsələn, o, “Nobel qardaşları” firmasının maddi bazasını genişləndirmək məqsədi ilə güclü qərb banklarının kapitalını Bakının neft sənayesinə cəlb etməyə çalışırdı. Alfred isə Bakıda deyildi, halbuki böyük qardaşlar onu bir neçə dəfə və təkidlə neft zavodlarına baş çəkməyə dəvət etmişdilər.

Daha sonra, Lüdviq Parisdə Alfredə yazırdı: “...Sən bizə misilsiz yardım göstərirsən və mən ümid edirəm ki, nə vaxtsa insanlar “Nobel qardaşları şirkətinin” əslində Lüdviq Nobel olmasını təsdiq etməyəcəklər”.

Beləliklə, ola bilər ki, “Lüdviq” mükafatlarının (bir sıra digər obyektiv və subyektiv səbəblərlə bərabər) mövcudluğu Alfredin mükafatlara aid olan unikal mətninə təsir göstərirdi; istənilən halda “Lüdviq mükafatı” məşhur “Alfred” mükafatlarından qabaq təsis edilmiş və verilirdi.

Belə bir fakt da xarakterikdir ki, Nobel ailəsinin bütün mükafatları (“Alfred”, “Lüdoviq” və “Emmanuil”) dünya elminin bəşəriyyətin xeyrinə böyük işlər gözlədiyi sahələr üzrə verilirdi və bütün bunlar (xüsusən iki sonuncusu) Bakı neft işindən əldə edilmiş kapital əsasında həyata keçirilirdi...

Nəticə kimi, bir daha qeyd etmək istərdik ki, çox güman ki, 1888-1891-ci illərdə Rusiyada Nobel-“Lüdoviq” mükafatlarının yaradılması və təsis edilməsi faktının özü Alfredi 1895-ci ildə qeyri-adi vəsiyyətini yazmağa sövq etmişdi. Bu vəsiyyət elmin inkişafına mübahisəsiz böyük təkan verməklə, Nobel soyadını bütün dünyada əbədləşdirdi... İsveç, Norveç, o cümlədən bütövlükdə Skandinaviya mədəniyyətini daha yaxşı anlamağa kömək etdi.

VII OÇERK

ROTSİLD QARDAŞLARININ BAKI NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

... Müşahidə qabiliyyəti böyük vergidir.

Con LEBOK

Parisdə Bank evinin həmsahibləri olan Rotşild qardaşları XIX əsrin 70-ci illərinin sonundan etibarən Rusiya neft mədənləri ilə maraqlanırdılar. Ancaq yalnız 16 may 1883-cü ildə iflasa uğramış Batumi neft sənayesi və ticarət cəmiyyətinin bazasında Bakıda yeni firmanın – “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti” (bundan sonra qısa şəkildə “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” adlanacaqdır). İrəli qaçaraq, qeyd edək ki, Rotşild qardaşları fəaliyyət sahəsi kimi əsasən xarici bazarı seçmiş və artıq 80-ci illərin sonunda Rusiya ağ neftinin ixracı sahəsində birinci yerə çıxmışdılar.

Firma təsis edildiyi tarixdən etibarən, 135 kiçik və orta müəssisədən Rusiyanın içərilərinə və xarici ölkələrə göndərmək üçün ağ neft alaraq fəaliyyətini sürətlə inkişaf etdirirdi. Üstəlik, Rotşildlər ağ neftin komisiyon satışı ilə bağlı müqavilələri müəyyən müəssisələrlə güzəştli əsaslarla bağlayırdı, bu da nəticə etibararı ilə aşağıdakılara gətirib çıxarırdı: 1884-cü ildə firma tərəfindən Bakıdan xaricə daşınmış məhsulun miqdarı 2,4 milyon pud idisə, 5 ildən sonra bu rəqəm təxminən 30 milyon puda çatmışdı. Rotşildlərin şöhrətlənməsi üçün Bakıdan Antverpenə ağ neft daşıyan “Fərqüsson” neft daşıyan paroxod məhək daşı rolunu oynadı; daha sonralar ağ neft hətta Londona tədarük edilirdi (“Fərqüsson” gəmisi İsveçdəki Motala şəhərində zavodda inşa edilmişdi; əvvəllər bu zavodda Nobellərin “Zərdüşt” gəmisi inşa edilmişdi).

Qeyd etmək lazımdır ki, Rotşildlər Rusiya seyflərində 6 milyon qızıl pula və 25 milyon frank ilkin kapitalla malik olmaqla özlərinə məxsus fəallıqla işə başladılar.

“Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” əldə etdiyi uğura görə Rotşildlərin (əvvəllər Nobellərin) Rusiyanın yuxarı hakimiyyət dairələrində malik olduqları əlaqələrə minnətdar olmalıydı. “Nobel qardaşları” firması ilə bərabər Rotşildlərin “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” 80-ci illərin sonunda Rusiyanın neft işində liderlik edən neft firmalarından birinə çevrildi.

Bakıda Rotşildlərin neft-mədən təsərrüfatının baş mühəndisi uzun müddət ərzində 1962-ci ildə fizika üzrə gələcək Nobel mükafatı laureatı Lev Landaunun atası (L.D.Landau 22 yanvar 1908-ci ildə Balaxanı kəndində anadan olmuşdur) David Landau olmuşdur. İdarə başçılarından biri isə İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Şöbəsinin (İRTC BŞ) üzvü məşhur kimyaçı Adolf Quxman (1866-1914) olmuşdur.

“Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti”nin banisi, 1868-ci ildən Paris bank evinə rəhbərlik edən baron Alfons Rotşild (1827-1905) Parisdə məşhur olan bankir Ceyms Rotşildin (1792-1868) oğludur. Səciyyəvi detal: dövlət qarşısında xidmətlərinə görə, Fransa kralı Lui Filipp Ceyms Rotşildə fəxri legionun zabiti rütbəsi vermişdi. Atasının ölümündən sonra Alfons Parisdəki bütün bank işlərini aparmağı öz üzərinə götürdü. O, dünya siyasətində mühüm rol oynayan ən böyük maliyyə kapitalı maqnatına çevrilir. XIX əsrin sonlarında Alfons Rotşild sənaye müəssisələrinin, dəmir yollarının və sığorta şirkətlərinin böyük bir hissəsinə nəzarəti əlinə alır; nazirliklərlə müəyyən əlaqələrə malik olmaqla dövlət siyasətinə təsir göstərirdi. Qeyd etmək kifayətdir ki, məhz A.Rotşild Fransanın 1871-ci

ildə Fransa-Prussiya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra onun təzminatlarının ödənilməsinə təşkil etmişdi, bununla da fransız dövlətinin başçısı Adolf Tyeri hakimiyyətdə saxlamağa müəssər olmuşdu. Fəxri legion ordenli Alfons Rotşild İncəsənət Akademiyasının üzvü seçilir (onun ölümündən sonra Akademiyada A.Rotşild adına mükafat təsis edilir); Fransa Milli Bankının idarə heyətinin tərkibinə daxil edilir.

A.Rotşildin vasitəsi ilə çar hökuməti bir sıra istiqrazları Fransaya buraxdı. Belə ki, Bakı ilə Batumini birləşdirən Zaqafqaziya dəmir yollarının inşası A.Rotşildin verdiyi istiqrazlar sayəsində 1883-cü ildə başa çatdırılmışdı. Bunun nəticəsində o, Bakı neft müəssisələrinə güzəştli sahiblənmə hüququ qazanmışdı. Təkcə 1884-cü ildə təxminən 5,6 milyon pud müxtəlif neft məhsulları Rusiya nefti üçün qərbə qapı açan Zaqafqaziya dəmir yolu vasitəsi ilə daşınmışdı və bu da dünya neft bazarları uğrunda uzun sürən (təxminən 30 il) amansız mübarizənin başlanğıcını qoymuşdur.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, Rotşildlərin “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti”, Zaqafqaziya dəmir yollarında mövcud sayı (600 ədəd) açıq-aşkar tələb edilən daşıma vasitələrinə tələbi ödəmək üçün kiyayət etməyən məxsusi vaqon-sisternləri yerləşdirmək icazəsi almaqla 1887-ci ildə 300 vaqon-sistern yerləşdirmişdi; o cümlədən ildə 6% ödəməklə 5 illik müddətə götürülən borcun ödənilməsi şərti ilə 1500-dən artıq vaqon-sisternin quraşdırılması üçün bir çox zavod sahiblərinə kredit buraxmışdı (2 milyon rubl). Bu, onunla nəticələdi ki, artıq 1888-ci ilin dekabrında Bakıya göndərilən ağ neft doldurulmuş 3932 vaqondan Rotşildlərin firması 1800-ü qəbul etdi.

XIX əsrin sonunda Rusiyanın Zaqafqaziya, Qryaz-Çaritsın və digər yollarında vaqon-sisternlərin böyük əksəriyyəti böyük neft firmalarına məxsus idi: Nobel qardaşları, Rotşildlər, Mantaşev, Şibayev və Unanov.

Alfons vəfat etdikdən sonra onun kiçik qardaşı – baron Edmond birbaşa Rusiya neft işi ilə məşğul olmağa başladı. Neft biznesində əsas fiqurlardan biri “Rotşild qardaşları”nın Paris Evinin baş mühəndisi, yerdə neft müəssisələrini, neftin və neft məhsullarının daşınması və satışını idarə edən Jorj Aron idi.

2 dekabr 1898-ci ildə J.Aron Bakıdan Beynəlxalq Kommersiya Bankının Sankt-Peterburqda yeləşən direktoruna yazırdı: “...artıq bir həftədir ki, fəaliyyət sahəmin mərkəzidəyəm... Bakıdayam..., əvvəlki gəlişimdən etibarən neft sənayesi, yəni dörd illik müddət ərzində sürətli inkişaf etmişdir və mən düşünürəm ki, Volqa ilə əlaqəsi olan Rusiya rayonlarında maye yanacaq istehlakına artan tələbatına görə gələcəkdə daha da güclənəcəyik”.

“Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti” firmasının idarə heyəti üç direktordan – Moris Efrusi (A.Rotşildin yeznəsi), knyaz A.Q.Qruzinskiy və Arnold Feyql. Sonuncusu firmanın bütün hazırlıq işlərinə rəhbərlik edirdi.

Kommersiya müşaviri A.M.Feyql nüfuzlu şəxsiyyət idi: o, bir neçə il ərzində Bakı neft sənayeçilərinin qurultay Şurasının ictimai əsaslarla sədri kimi fəaliyyət göstərmişdi. O, Bakıda Rotşild cəmiyyətinin vəkalətnaməsinə malik olan yeganə şəxs idi. Belə ki, 19 dekabr 1901-ci ildə Dəmiryolları Departamentinin nəzdində Zaqafqaziya dəmiryolları üzrə solyar yağının daşınma tarifi məsələləri komitəsinin iclasında neft sənayeçiləri

arasından qurultay Şurasına namizədlər kimi Rusiya neft biznesinin ən parlaq şəxsiyyətləri – Arnold Feyql (Rotşildlərin “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti”ndən) və Karl Xaqelin (“Nobel qardaşları” firmasından) seçilmişdilər.

Səciyyəvidir ki, Rusiya ixrac ticarətinin birləşdirilməsi işində əsas rolu 1887-ci ildən başlayaraq yerli mallarla bərabər digər 40-50 Bakı neft sənayeçilərinin (“Kaspiy”, 1888, № 260) ağ neftinin komisiyon satışı ilə A.Rotşildin firması oynadı. Biznes fəaliyyətinin dəqiq təşkil edilməsi nəticəsində 1888-ci ildə Rotşildlərin firması vasitəsi ilə ağ neftin xaricə daşınması 16 milyon pud təşkil edirdi ki, bu da Rusiyanın bütün ixracının 58%-ni təşkil edirdi. Üstəlik, Rotşildin öz şirkətlərində bütünlüklə 2,5 milyon pud məhsul hasil edilmişdi Yəni, “Rusiyadan ağ neft ixracının yarıdan çoxunu özümdə cəmləyən bir sindikat yarandı”.

XIX əsrin sonunda Rusiyanın neft işində istehsalın konsentrasiyası prosesi güclənir, bu, aşağıdakı rəqəmlərlə də təsdiq edilir: imperiyanın bütün zavodlarının 10%-ni təşkil edən 7 böyük zavod ağneft istehsalının 68%-ni verirdi (22,5 milyon pud). “Nobel qardaşları” fiomasının bu zavodları 10,7 milyon; Xəzər Cəmiyyətinin zavodları 3,5 milyon pud; H.Z.Tağıyevin zavodları 2,4 milyon; Bakı neft cəmiyyətinin zavodları – 1,7 milyon; A.Rotşildin zavodları 1,5 milyon; M.Nağıyevin zavodları – 1,5 milyon və Ş.Əsədullayevin zavodları – 1,2 milyon pud istehsal etmişdilər (1885-ci ildə Rusiya mədən-zavod istehsalı, c. II, SPb., 1888, s. 112-117).

1890-cı ildə yalnız 13 zavod (zavodların ümumi sayının 9%-i) işıqlandırma məqsədi daşıyan yağın ümumi kütləsinin ? hissəsini istehsal etdilər (51 milyon pud), bundan 17,9 milyon pudu “Nobel qardaşları” firmasının payına, 4,7 miyon pudu isə Rotşildlərin zavodunun payına (1891 –ci ildə Bakı Neft sənayesi haqqında icmal, Bakı, 1892) düşürdü.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Rusiyada 1872-ci ilin sonunda otkup sisteminin ləğv edilməsi neft ayırma zavodlarının sayının gözlənilməz şəkildə artmasına səbəb oldu. Belə ki, 1893-cü ildə yalnız Bakı neft rayonunda 69 zavod var idi ki, onlardan 13-ü 30-dan 300-ə qədər, 3 zavod isə 100-dən artıq işçiyə malik idilər. Bu zavodlarda – Sidor Şibayevin (580 işçi), Alfons Rotşildin (227 işçi) və Hacı Zeynəlabdin Tağıyevin (126 işçi) işçi fəaliyyət göstərirdi.

1890-cı ildə yalnız 13 zavod (zavodların ümumi sayının 9%-i) işıqlandırma üçün istifadə edilən yağın ? hissəsini (51 milyon pud) təşkil edirdi, bundan 17,9 milyon pudu “Nobel qardaşları” firmasının payına, 4,7 milyon pudu Rotşildin zavodunun payına düşürdü (1891-ci ildə Bakı neft sənayesinin icmalı, Bakı, 1892).

A.Rotşild daxili zavodu ələ almağa cəhd göstərərək Volqayanı şəhərlərdə: Nijni Novqorod, Samara, Çariçsin, Astraxanda, o cümlədən Baltikyanı, Belarusiya və Polşada “Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyətinin” kontorlarını açdı. Neft məhsullarının bu regionlara tədarükü 1898-ci ildə A.Rotşildin təsis etdiyi “Mazut” ticarət-nəqliyyat cəmiyyəti vasitəsi ilə dənizlə həyata keçirilirdi.

Nəticə etibarını ilə “Mazut” təkcə Xəzər dənizində 13 tankerə malik olan böyük neft ixrac edən birliyə çevrildi (Həcmi göstərməklə Xəzər maye daşıyan donanma

gəmilərinin siyahısı. Bakı neft sənayeçilərinin qurultay şurasının nəşriyyatı. Bakı, 1912).

“Neft işi” qəzet-jurnalının məlumatlarına görə, Xəzər neft donanmasının 1915-ci ilin iyun ayı ərzində işi aşağıda göstərilən şəkildə idi: neft yüklərinin daşınmasında 64 buxar şxunu iştirak edirdi, onlardan 11-i “Nobel qardaşları” firmasına aid idi (84 reys həyata keçirmişdi), 9 – Rotşildlərin “Mazut” firmasına (54 reys) və 3-ü Ş.Əsədullayevin firmasına aid idi (24 reys).

Belə ki, Zaqafqaziya dəmir yolu neft və neft məhsullarının bütün həcmnin daşınmasının öhdəsindən tam gələ bilmirdi, burada əsas rol Xəzər dənizi vasitəsi ilə daşıma tuturdu, burada neft daşıyan gəmilər gəmi sahiblərinin kateqoriyaları üzrə çeşidlənirdi. Xəzər donanmasının neft daşıyan gəmilərinin təmiri işini gəmi təmiri müəssisələrinin böyük əksəriyyətinin yerləşdiyi Bakı və Astraxanda həyata keçirilirdi. Belə ki, 1900-cü ildə təkcə Astraxani quberniyasında təxminən 30 gəmi təmiri müəssisəsi var idi, onların ən böyükləri aşağıda göstərilən kimiydi: “Qafqaz və Merkuri” cəmiyyəti (müəssisədə 237 fəhlə), Rotşildlərin “Mazut” firması (195 fəhlə), Şərq cəmiyyəti (176 işçi) və “Nobel qardaşları” firması (170 işçi) (Rusiya fabrik və zavodlarının siyahısı. Sankt-Peterburq, 1910, s. 262).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, 1883-cü ildə Zaqafqaziya dəmir yollarının açılışından və Xəzər dənizi və Volqa çayı ilə birbaşa əlaqələrin yaradılmasından sonra Bakı-Batumi boru kəmərinin inşa edilməsi ideyası yarandı.

Amerikalı Herbert Tvedl həm Abşeronda, həm də Qafqazda özünü təsdiq məqsədi ilə ilk dəfə olaraq Xəzər-Qara dəniz boru kəmərinin real inşası üçün cəhd göstərdi.

1863-cü ildən iqtisadiyyatı və Rusiyanın neft işinin vəziyyətini öyrənməyə başlayan D.İ.Mendeleyev gəmilərə doldurmaq məqsədi ilə zavodlardan körpülərə boru kəmərlərinin çəkilməsi zərurəti haqqında yazmışdı.

Boru kəmərlərinin inşa edilməsi ideyasını ilk dəstəkləyən sənayeçilər arasında A.D.Rotşild, H.Z.Tağıyev, İ.P.İlimov, S.İ.Bağırov və başqaları var idi.

Bakı-Batumi ağ neft kəməri 1907-ci ilin iyun ayında işə salınmış, imperiyanın “neft” həyatında unikal hadisəyə çevrilmişdi. Bu o zaman üçün ən uzun (885 km) və mükəmməl ağ neft kəməri idi, onun illik daşıma qabiliyyəti 60 milyon pud idi.

1900-1901-ci illərdə neft məhsullarının satışına nəzarət etmək məqsədi ilə xarici bazarlarda ticarət siyasətlərini razılaşdırmaq üçün “Nobel qardaşları” firması ilə “Mazut” müəssisəsi arasında kartel müqaviləsi bağlandı. Yəni Emmanuil Nobel (Lüdoviq Nobelin oğlu) və Alfons Nobel Rusiya ağ neftinin xarici bazara ixrac edilməsində cəhdlərini birləşdirdilər. Artıq 1901-ci ilin sonunda “Nobmazut” karteli 43% mazutun, 57% ağ neftin və Bakı neftindən ayrılan 67% texnik yağın daşınmasını həyata keçirdilər.

Əlaqələndirilmiş iqtisadi siyətə yeridən “Nobmazut” bütün gücü ilə Qafqaz və Abşeronun neft bazarlarına girmək istəyən Amerikan sindikası olan “Standart Oyl”a qarşı uğurla müqavimət göstərirdi.

Maraqlıdır ki, “Standart Oyl” bütün vasitələrdən istifadə edərək Rotşildlərin “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti” ilə əlaqə yaratmağa can atırdılar, ancaq Rusiyanın maraqlarına

zidd olan heç bir sbvdələşmə baş tutmadı. Rusiyanın kütləvi informasiya vasitələrində Rotşildin amerikan Rokfellerlə əlaqələri haqqında məlumatlar peyda oldu.

Belə ki, "Astraxanskiy spravoçny list" qəzeti 28.08.1888-ci il tarixli sayında yazırdı ki, Rotşildin firması "...Standart şirkəti ilə razılaşmada iştirak etdiyini, eləcə də xam neftin xaricilər üçün əlverişli şərtlər daxilində daşınması məsələsini heç olmazsa dolayısı ilə inkar edən məlumat daxil olmadı". Qəzet daha sonra hadisələrin xülasəsini verirdi: "Beləliklə, Rusiya neft işini əngəlləmə faktının mövcudluğu şübhəsizdir. Bu cəhdlərin baş tutub-tutmaması bizə belə gəlir ki, müstəsna olaraq onu qəsb etmək istəyənlərə müqavimət göstərmək istəyən şəxsin enerjisindən asılı olacaqdır. Müqavimət enerjisi isə bu işin zəruriliyinə inamdan, yəni gözlənilən ziyanın dərəcəsiindən asılıdır".

Alfons Rotşild bununla bağlı olaraq 1891-ci ildə Rusiya Maliyyə Nazirliyində dəmir yolları İdarəsinin o zamankı direktoru S.Y.Vitveyə yazırdı: "Hər şeydən qabaq, artıq müəyyən müddət ərzində bizim firma ilə "Standart Oyl" arasında bağlanmış razılaşma haqqında şaiələrin heç bir əsasının olmamasını sizə bildirmək istərdik".

"Nobmazut"un yaranması Nobel-Rotşild razılaşması müqabilində 1901-ci ildə ingilislərin himayəsi altında "Tokamp" firmasını yaratmış bir sıra rəqib firmalarda müqavimət hissi doğurdu. E.Nobelın ingilis sənayeçilərindən Almaniyada ağ neft satışı haqqında əldə etdiyi razılıq olmasaydı, "Tokamp" firması "Nobmazut" karteli üçün güclü rəqib ola bilərdi.

Daha sonra, bir neçə böyük və orta neft sənayesi firmaları qrupu (onların ümumi illik hasilatı 150 milyon pud idi) məqsədi neftin və neft məhsullarının tədarükü işində "Nobmazut" kartelinin vasitəçiliyindən və həm Bakı, həm də xarici bazarlarda qiymətlərin nizamlanmasında bu iki firmanın göstərdiyi təsirdən qurtulmaq olan birlik yaratdı.

1970-ci illərin əvvəlində Nobel-Rotşild karteli Rusiya imperiyasının müxtəlif regionlarında yerləşən anbarların sahibi idi. Təbii ki, neft məhsullarının anbarlanması əsas, ən geniş yayılmış sistemi Bakıda yaradıldı: 1900-cü ildə burada ümumi tutumu 276,5 milyon pud olan 2000-ə qədər müxtəlif saxlanma yerləri var idi. Ancaq anbarların əksəriyyəti Volqayanı şəhərlərdə də yerləşirdi; məsələn, 1900-cü ildə Astraxanda ümumi tutumu 35 milyon pud olan neft anbarları mövcud idi; Saratovda isə 46 dəmir yolu çənləri və "Nobel qardaşları", Rotşildlərin "Mazut", Şərq cəmiyyətinə və Ryazan-Ural dəmir yollarına məxsus olan ümumi tutumu 20 milyon pud olan neft məhsullarının saxlanması üçün topaq quyuları var idi.

Daha sonra, neft yanacağıın ehtiyatlarının əksəriyyəti Nobel qardaşlarına və Rotşildə məxsus idi: belə ki, 1989-cü ilin aprel ayında Nijni Novqorod anbarlarında neft qalıqlarının 8,9 milyon pudunun 2,96 pudu "Nobel qardaşlarına", Rotşildlərin "Mazut" birliyinə isə 2,90 milyon pudu, başqa sözlə 65%-dən çox hissəsi məxsus olmuşdur.

Neft istehsalını inhisara almaqla, "Nobmazut" ağ neft istehsalını inhisara almağa başlayır; 1907-ci ilin sonunda kartel öz əlində Rusiya imperiyasının daxili bazarlarında ağ neft satışının 75%-ni toplamışdı. E.Nobel və E.Rotşildin ağıllı operativ hərəkətləri nəticəsində 1909-cü ildə "Nobmazut" kartelinin payı Bakıda emal edilən bütün yağın topdan satışının 90%, digər firmaların payı isə cəmi 10% düşürdü. "Nobmazut" karteli

güclü neft donanmasına malik idi; məsələn, 1913-cü ildə Volqada 160 dəmir yolu neft daşıyan 160 barjasının 72-si ona məxsus idi, bunlardan 46 barja “Nobel qardaşlarına”, 26 – “Mazut” cəmiyyətinə məxsus idi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, 1900-cü ilin avqustunda təsis edilmiş, nizamnamə kapitalı 500 min funt sterlinq olan və Amerika neft firmaları ilə rəqabət aparan “Consolidated Petroleum Co.” London neft səhmdar cəmiyyəti “Nobmazutun” ümumi nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi. Beynəlxalq bazarlarda “Nobmazut” ingilis şirkətlərinin yeganə nümayəndəsi idi.

Maraqlıdır ki, Rusiyanın ABŞ-ı neft hasilatında ötüb keçdiyi zaman, 1901-ci ilin iyun ayında neft hasilatının firmalar üzrə bölüşdürülməsi (“Neft işi” qəzet-jurnalının məlumatlarına görə) aşağıdakı kimi idi: “Nobel qardaşları” - 5,7 milyon pud; “Xəzər-Qaradəniz Cəmiyyəti” - 3,9 milyon pud və “Bakı neft Cəmiyyəti” - 3,4 milyon pud.

A.Rotşildin təsis etdiyi firmaların uğuru bir çox səbəblərə görə onun əlində olan dəqiq məlumatlarla izah edilə bilər. Bakıdan və Parisdən K.Rotşildə iqtisadi və texniki hesablaşmalarla müşayiət edilən dəqiq məlumatlar verirdi. Neft işi haqqında dəqiq məlumatlar, Rusiya neft istehsalında baş verən bütün dəyişiklikləri izləmək və onlara reaksiya vermək bacarığı Rotşildlərə təkcə Abşeronda deyil, o cümlədən Qafqazda (Qroznı, Maykop) və Türkmənistanda (Çeleken) möhkəmlənməyə imkan verirdi.

Məsələn, Rotşildin himayəsində olan nisbətən zəif müəssisələr - “Rusiya standartı” və “Moskva neft-sənayesi cəmiyyəti” 1902-ci ildən Qroznı, Kuban vilayəti və Maykopda neft yataqlarının kəşfiyyatını aparırdılar. Nəticə etibarilə, bu vaxta qədər yalnız kənd təsərrüfatı ölkəsi olan Şimali Qafqaz vilayətində böyük şirkətlərin, xüsusən A.Rotşild, E.Nobel və İ. Haqverdiyevin firmalarının fəaliyyətləri sayəsində neft-sənaye regionuna çevrildi.

Bakı sahibkarı İ.A. Haqverdiyev, maddən mühəndisləri – A.M.Konşinin və L.İ.Baskakovun geoloji tədqiqatları əsasında 1893-cü ilin iyun ayında Qroznının Yermolov sahəsində ilk quyunun əsasını qoydu, bu quyuyu həmin ilin 6 oktyabr tarixində 132 m dərinlikdə güclü fontan vurdu, quyuyu sutkada 500 min pud neft verməklə 5 ay müddətində fəaliyyət göstərdi. Bu gün Qroznı neft yataqlarının sənaye baxımından işlənilməyə hazırlanmasının başlanğıcı hesab edilir. Haqverdiyevə əsl uğuru 1895-ci ilin may ayında qazılmış yeddinci quyusu gətirdi: həmin ilin 27 avqustunda 141 m dərinlikdə gündəlik debiti 1 milyon pud olmaqla fontan vurdu. 1895-ci ildə Haqverdiyev ağ neft istehsalı üzrə böyük neftayırma zavodunu işə saldı, sonralar bu zavod Qroznı neft emalı kombinatının əsasını təşkil edir. Alim-neft kimyaçıları İ.Q.Fuks və B.A.Matişev ədalətli olaraq bakılı neft sənayeçisi Haqverdiyevi Qroznıda böyük həcmdə neft istehsalının banisi hesab edir.

1907-ci ildə Rotşildlər “Rus-Asiya bankı” vasitəsi ilə aşağıda adları çəkilən bir sıra böyük neft firmalarına əvvəlcə pul buraxdı, sonra isə onlara nəzarət edir: bankın səhmlərinin 40 faizinə sahib olan “Abşeron neft cəmiyyəti”; “Şıxov”, “Məlikov”; “Rus neft Cəmiyyəti” və sair.

1910-1911-ci illərdə E.Rotşild "Neft" ortaqlığının və "Q.M.Lianozov və ailəsi" yoldaşlığının təxminən 2 milyon rubl həcmində əsas payını əldə edir; bu ortaqlıqların səhmləri Paris birjasında yüksək qiymətləndirilirdi. Nəticə etibarilə, 1917-ci il Oktyabr inqilabı ərəfəsində Rotşildlər Rusiyanın neft sənayesinin 15 böyük müəssisələrinin nizamnamə kapitalının ümumi həcmnin 35%-dən çoxuna malik idilər.

"Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti" və "Mazut" birliyinin Bakı kommunasının 2 iyun 1918-ci il tarixli dekreti ilə milliləşdirilməsi artıq Rotşildlərə aid bir məsələ deyildi, belə ki, 1912-ci ildə onlar Rus neft müəssisələrini ingilis-holland trestinə "Royal Datç Şell" (Amerika sindikatu "Stadart Oylun" əsas rəqibi) satın əvəzində 27,5 milyon rubl, o cümlədən Parislə "Şell" trestinin səhmlərinin 20%-ni əldə etdilər. Artıq 1913-cü ildə ingilis sahibkarları Rusiya neft işində liderliyi ələ almışdılar.

Yəni, qorumaqda olan birinci dünya müharibəsi haqqında səhih məlumatla malik olmaqla, Rusiyada Oktyabr İnqilabından bir neçə il qabaq Rotşildlər sahibi olduqları neft işini ingilislərə təhvil verdilər. Beləliklə, inqilabi Rusiyada bu qardaşların itkisi (Nobel qardaşlarından fərqli olaraq) minimum həddə idi. Təsədüfi deyildir ki, E.Rotşild "Avropada ən təmkinli insan hesab edilirdi" (Bank işində Alfonsun varisi), artıq 1911-ci ildə çar hökumətinə kredit verməyi dayandırmışdı.

Aydındır ki, böyük firmaların inhisar meylləri artın keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəlində məqsədi istehsalı inhisara almaq olan razılaşma və kartel birlikləri formasında baş qaldırmışdı. Məsələn, neft xammalını güclü anbarlama sisteminə, o cümlədən neftin Xəzər dənizi, Volqa və dəmir yolları ilə əsas daşınma vasitələrinə malik olan Nobel və Rotşildlər XIX əsrin sonunda Rusiyanın bütün neft ticarətinin 70 faizə qədər payına nəzarət edirdilər.

1905-ci ildə alman tarixçisi və iqtisadçısı Eydel özünün Leypsiqdə nəşr edilmiş "Alman böyük banklarının sənayeyə, xüsusən metallurjiyaya münasibəti" kitabında qeyd edirdi: "dünyanın ağ neft bazarı... iki böyük maliyyə qrupu arasında bölüşdürülmüşdü: Rokfellerin amerikalı "Ağ neft trest" (Standart Oyl) və Rus Bakı neftinin sahibləri olan Rotşild və Nobellərin qrupu. Hər iki qrup güclü qarşılıqlı əlaqələrə malik idilər...". Yəni XX əsrin əvvəlində dünya bazarları faktiki olaraq neft maqnatları arasında bölünmüşdü; Amerikanlarla bərabər böyük Rusi neft sənayeçilərinin təsir dairəsinin bölüşdürülməsində iştirakı kapitalın Bakı neft işində güclü mərkəzləşməsinin və koensentrasiyasının nəticəsi idi.

Sonda qeyd edək ki, Rotşildlər, Nobel qardaşları kimi Rusiyada xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər: belə ki, yalnız Bakıda onlar Ağ şəhərdə və Bayılda məktəblərin inşasına böyük məbləğdə pul ayırmışdılar, onların hesabına gözəl binalar inşa edilmişdi. Hazırda onlardan biri - Azərbaycan İncəsənət Muzeyidir (sonradan Çkalov, indi isə Niyazi adlanan Sadovaya küçəsi, ev 9-da yerləşən de Burun mülkü; 1891 -ci ildə mühəndis N.A.fon der Nonne tərəfindən tikilmişdir). Başqa bir bina - Respublika Prokurorluğu (sonralar Sarat-Yefimov, indi Nigar Rəfibəyli adlanan küçəsi, ev 31-də yerləşən "Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti"nin baş ofisi) 1899-cu ildə mülki mühəndis K.B. Skureviç tərəfindən inşa edilmişdir.

İ.N. Qluşkovun "RİTC BŞ-nin əsərlərində" çap edilmiş "RİTC BŞ-nin fəaliyyəti haqqında tarixi oçerkində" (may-avqust 1904) xüsusi olaraq qeyd edilirdi ki, Rotşildlərin "Xəzər-Qara Dəniz Cəmiyyəti" ("Nobel qardaşları" firması, Aleksandr Benkendorf və K.Y. Zubalovun firmaları ilə bərabər) illik ödəmələrlə RİTC BŞ-nin fəaliyyətini maliyyələşdirirdilər.

Rotşildlərin müəssisələrində işçilərin məcburi sığortası həyata keçirilmişdi, əllillik halında və ya işçilər xəstələndikdə kifayət qədər böyük məbləğdə maddi yardım alırdılar. Belə ki, "Mazut" *birliyinin hesabatlarında 1908-ci il üzrə qeyd edilirdi ki, səhmdarların ümumi qərarı əsasında gəlirdən sığorta kapitalına 100 min rubl ayrılmışdı.*

Rotşild müəssisələrinin rəhbərləri şəhər gimnaziya və kommersiya məktəblərinin himayədarları kimi çıxış edir, Rusiyada yevrey icmalarına səxavətlə yardım edirdilər. Məsələn, Bakıda Kaspiyski küçəsi, ev № 12 ünvanında yerləşən sinoqoqda (sonradan L.Şmidt, 1991-ci ildən isə Rəşid Behbudov küçəsi) dörd illik kurslardan ibarət pulsuz kişi texniki məktəbi və qadın peşə məktəbləri, o cümlədən şəndə sinifləri var idi. (Hazırda bu binada Rəşid Behbudov adına mahnı teatri yerləşir).

VIII OÇERK

İMPERATOR RUS TEXNİKİ CƏMİYYƏTİNİN BAKI NEFT SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Necə müstəsna istedadla malik olsan belə, elmdə təkbaşına böyük kəşflər edə bilməzsən. Əksinə, sənin, kollektivin bir hissəsi kimi, digərləri tərəfindən irəli sürülmüş ideyaların gücləndiricisi, rezonatoru olduğun kimi, bu kollektiv də həmişə bir növ sənin ideyalarının rezonatoru, gücləndiricisi olacaq.

Nikolay ZELİNSKİ

1866-cı ildə S.-Peterburqda yaradılmış İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti (İRTC) Rusiyanın bütün qabaqcıl elmi-texniki təfəkkürünü birləşdirən təşkilat idi. Cəmiyyətin məqsədi imperiyada texnika və sənayenin inkişafına yardım göstərməkdən ibarət idi.

İmperiyanın müxtəlif universitet və institutlarının alimlərini birləşdirərək, İRTC 1971-ci ilədək Rusiyada demək olar ki, bütün elmi fəaliyyəti əlaqələndirirdi. Rusiya neft işinin təşəkkülündə İRTC-nin rolunu qiymətləndirmək üçün qeyd edək ki, İRTC ölkənin neft sahəsində inkişafına böyük təsiri aşağıdakı kanallarla, İRTC Şurası və İRTC-nin S.-Peterburqda 1-ci şöbəsi (1866-cı ildə yaradılıblar), İRTC-nin Qafqaz şöbəsi (1868-ci ildə yaradılıb) və İRTC-nin Bakı şöbəsi (BŞ) (1879-cu il 24 mart tarixində yaradılıb) vasitəsilə yayırdı.

İRTC Qafqaz və Abşeron neftlərinin tərkib və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, həmçinin onların səmərəli istifadəsi metodlarının işlənib hazırlanmasında mühüm rol oynayıb.

Xüsusilə bilavasitə Abşeron neftlərinin öyrənilməsi ilə bağlı İRTC BŞ-nin rolunu qeyd etmək lazımdır, çünki Rusiya neft sənayesi 1910-cu ilədək demək olar ki, Bakıdan ibarət idi (digər yataqların hasilat faizi nisbətən kiçik idi). Rusiya neft işi tarixində ilk dəfə olaraq İRTC BŞ alim, mühəndis və neft sənayeçilərinin səylərini birləşdirdi.

İRTC BŞ-nin üzvlərinin ilk yığınağı 1879-cu il 13 may tarixində baş tutub ki, burada da Şöbənin ən yaxın vəzifəsi müəyyən olunub: “neft sənayesi və istehsalatlarının düzgün inkişafına yardım göstərilməsi, həmçinin Bakı quberniyası və ona bitişik vilayətlərdə yerləşən digər təbii sərvətlərin tədqiqi...”. Yaradılmasının artıq birinci ilində İRTC BŞ özünün növbəti iclaslarından birində (sentyabrda) lampa ağ neftinin xüsusiyyətlərinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin təşkili üçün mədən mühəndisi Pavel Semyannikovun rəhbərliyi altında komissiya yaradır.

BŞ-nin fəaliyyəti və onun buraxdığı əsərlər Azərbaycanda neftçixarma və neft-kimyanın inkişafına böyük təsir göstərdi. İRTC BŞ-nin birinci sədri digər tanınmış mühəndis və kimyaçılarla (S.Kvitko, A.Doroşenko, A.Bulqakov, N.Lebedev, V.Abramoviç, İ.Səfərov, A.Manço, V.Delov, A.Quxman, V.Gerr, A.Muat, K.Xariçkov, D.Landau, R.Ostreyko, F.Rüstəmbəyov, A.Adiyaseviç və s.) birlikdə Azərbaycanda neft işinin təşəkkül tapmasına böyük töhfə vermiş P.Semyannikov idi. Sonralar, bu vəzifəni uzun müddət tanınmış neft sənayeçisi A.M.Benkendorf tutub. (1900-cü ildə Bakıda əsas kapitalı 4 mln. rubl olan “Aleksandr Benkendorf” neft firması təsis olunub).

Bakıda 1886-cı ildən çıxan “İRTC BŞ-nin işləri” jurnalı Rusiya (Bakı) neft işinin problemlərini geniş işıqlandıran ilk yerli dövrü nəşr idi. Jurnalın yubiley nəşrində (1904-cü ilin may-avqust ayları) İ.N.Qluşkovun Şöbənin yaranmasının ilk ilində həll etdiyi vəzifələrin qeyd olunduğu “İRTC BŞ-nin fəaliyyətinin tarixi oçerki” məqaləsi dərc olunmuşdu.

Belə ki, şöbənin 1879-cu ildə məşğul olduğu başlıca məsələlərin (ağ neft istehsalının yaxşılaşdırılması vasitələri haqqında; ağ neftin alışımasına mütləq sınağın tətbiqi haqqında; neft mədənlərində bədbəxt hadisələrin qarşısının alınması tədbirləri haqqında; Bakıda hisin məhv olunması tədbirləri haqqında; asfalt körpülərin yararlılığı haqqında və s.) siyahısı onun fəaliyyətinin nə dərəcədə müxtəlif yönlü və məhsuldar olduğunu göstərir.

İRTC BŞ-nin fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün professorlar D.İ.Mendeleyev, K.İ.Lisenko, akademik F.F.Beylşteynin və başqalarının, həmçinin öz illik haqları ilə Şöbəyə yardım edən iri Bakı neft firmalarının (Nobel qardaşları, Rotşild qardaşları, A.Benkendorf, K.Zubalov və digərlərinin firmaları) köməyi böyük əhəmiyyət kəsb edib. İndiyədək də Bakıda (Nizami küçəsi, ev 115) İRTC BŞ-nin 1899-cu ildə mülki mühəndis İ.V.Qoslavskinin layihəsi ilə tikilmiş gözəl bina saxlanıb. İRTC BŞ-nin binasında axşamlar fəhlələr üçün xüsusi texniki kurslar keçirilirdi.

İRTC BŞ Azərbaycanda neft kimya elminin sürətli inkişafına hər cür yardım göstərirdi; onun üzvləri arasında Rusiya və Avropada təhsil almış azərbaycanlı alimlər: M.Xanlarov, F.Rüstəmbəyov, M.Hacinski, A.Mirzəyev, İ.Rzayev və digərləri var idi. Burada Bakı neft işində parlaq iz qoymuş ilk iki azərbaycanlı alimi xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Mövsümbəy Məhəmməd oğlu Xanlarov (1857-1921-ci illər), 1883-cü ildə Almaniyanın Strasburq Universitetində dissertasiya müdafiə etmiş ilk azərbaycanlı kimya elmləri doktoru. 1884-cü ildə Almaniya Azərbaycana qayıdır və Rusiya elmi dairələrində tanınmış bir şəxsə çevrilir; həmin ilin 13 sentyabrında D.İ.Mendeleyevin, N.A.Menşutkinin və D.P.Konovalovun tövsiyəsi ilə İRTC BŞ-yə qəbul olunur. Bakıda Xanlarov geniş elmi fəaliyyət göstərir: zavod laboratoriyaları, neftçıxarma üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün məktəb təşkil edir, neft və neft məhsullarının keyfiyyətinin yoxlanılması qaydalarına dair elmi məruzələr təqdim edir. 1920-ci ildə Xanlarov Azərbaycan SSR Ali Soveti yanında Xalq təsərrüfatı şöbəsində mühəndis-texnoloq vəzifəsinə təyin olunur; milli kadrların neft və neft emalı sənayesində işə cəlb olunması üçün onun tərəfindən çox işlər görülüb.

Menşutkin Nikolay Aleksandroviç (1842-1907-ci illər) – görkəmli kimyaçı alim. 1862-ci ildə Peterburq universitetinin professor Nikolay Sokolovun (ilk rus kimya jurnalının təsisçisi) yanında kimya ilə məşğul olduğu fizika-riyaziyyat fakültəsini bitirir. 1863-cü ildə Almaniya da olur və professorlar Adolf Ştreker, Adolf Vürs, German Kolbe və digərlərinin mühazirələrini dinləyir. 1867-ci ildə Peterburq universitetinin dosenti seçilir, 1869-cu ildə isə, “Ureidlərin sintez və xüsusiyyətləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdikdən sonra kimya üzrə ekstra-ordinar professor təyin olunur. 1891-ci ildə əməkdar professor adı alır. 1902-ci ildə universitetdən çıxır və Peterburq politexnik institutunun metallurjiya şöbəsinin dekanı təyin olunur. Menşutkinin müəllimlik fəaliyyəti təkcə analitik və üzvi kimya üzrə mühazirələrin oxunması deyil, həm də 1867-ci ildən Peterburq universitetinin tələbələri üçün analitik kimya üzrə məcburi praktik məşğələlərin tətbiqi və təkcə Rusiya deyil, 1877-ci ildən Avropada da dərc olunmuş (kitab 9 dəfə çap olunub) “Analitik kimya” kitabının nəşri ilə ifadə olunurdu. 70-ci illərin əvvəllərindən o fiziki kimya sahəsində fəaliyyət göstərərək, kimyəvi mexanika üzrə müxtəlif məsələlər üzərində işləyir (spirt və turşuların izomeriyasının mürəkkəb efirlərin əmələ gəlməsinə təsiri haqqında işə görə Menşutkin prof. N.N.Sokolov adına Rus fizika-kimya cəmiyyətinin mükafatını alıb). 1868-ci ildə Rus kimya cəmiyyətinin yarandığı andan düz 1891-ci ilədək Menşutkin onun kargüzarı və bu cəmiyyətin jurnalının redaktoru olub.

Konovalov Dmitri Petroviç (1856-1929-cu illər) – tanınmış kimyaçı; təhsilini Peterburq mədəniyyət institutunda alıb; Peterburq universitetində Aleksandr Butlerov və Strasburq universitetində Avqust Kundtun yanında işləyib. 1884-cü ildən privat-dosentdir, 1886-cı ildə Peterburq universitetində kimya professoru kimi təsdiq olunub. Konovalovun əsas əsərləri kontakt proseslərinin, mayelər nəzəriyyəsi və məhlulların elektrik keçiriciliyinin öyrənilməsinə həsr olunub.

Fətullabəy Əsər oğlu Rüstəmbəyov (1867-1946-cı illər), tanınmış mühəndis-texnoloqdur. 1893-cü ildə S.-Peterburq texnoloji institutunu bitirib. 1906-cı ildən 1919-cu ilədək 1887-ci ildə yaradılmış “Nağıyev Musa” firmasının baş idarəçisi işləyib. 1923-1930-cu illərdə ən iri sovet birliyi “Azneft”in texniki direktoru vəzifəsini tutur (1923-cü ildə onun rəhbərliyi altında “Azneft”də

M.Kapelyuşnikov tərəfindən ixtira olunmuş turboburun sınağı uğurla keçirilir). 1925-ci ilin mayında F.A.Rüstəmbəyov Rusiya (sovet) neft işinin inkişafına çox qiymətli töhfəsinə görə SSRİ Əmək Qızıl Bayraq ordeni ilə təltif olunur; Kalinin ona şəxsi təşəkkürünü bildirir. 1929-cu ildə ABŞ-a ezam olunur. 1934-1937-ci illərdə "Azneftlayihə" trestinin baş mühəndisi işləyir. "Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalında məqalələr və oçerklər silsiləsi dərc etdirərək, yerli və xarici təcrübənin öyrənilməsi əsasında ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının, Xəzər dənizində qazma işlərinin təşkili və neft quyularının qazılmasının nəzəri və praktik əsaslarını izah edir. Onun Azərbaycan neft işinə əsas töhfəsi aşağıdakı yeniliklərlə müəyyən olunur: qazmanın zərbəli üsulundan elektrik ötürücüsündən istifadə etməklə burma üsuluna keçid, dərin quyuların çəkilməsi zamanı qapaq kolonnalarının yerinə vintli obsad borularının istifadə olunması, dartaylama neftçixarma üsulunun quyunaşos üsulu ilə əvəz olunması, qazliftin tətbiqi və taxta buruqların metal buruqlarla əvəz edilməsi.

İRTC BŞ-nin kimya laboratoriyasında neft məhsullarının təmizlənməsi və analizi metodlarının öyrənilməsi üzrə iş təşkil olunub və ilk dəfə olaraq onların tədqiq üsulları standartlaşdırılıb. Məsələn, Bakı neftini tədqiq edərkən Mendeleyev pentan və heksanı ayırıb; Beylşteyn aşağı temperaturda qaynayan distillyat fraksiyalarının tərkibini öyrənərkən, onlarda parafinlərin xüsusiyyətlərinə malik maddələrin olmasını aşkarlayıb.

Sonradan, Bakı şöbəsinin bütün laboratoriyası (o zamanlar üçün texniki cəhətdən əla təchiz olunmuş) yeni yaradılmış M.Əzizbəyov adına Bakı texniki institutuna (hazırkı Azərbaycan dövlət neft akademiyası) verilib. Ali məktəbin təsis olunması haqqında dekret 14 noyabr 1920-ci ildə Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən imzalanıb.

Dəfələrlə Bakıda olmuş V.V.Markovnikov 1870-ci ildən 10 ildən artıq bir müddət ərzində Qafqaz və Abşeron neftlərinin tədqiqi ilə uğurla məşğul olub və buna görə ona prof. P.A.İlyenkov adına mükafatla təltif olunur.

Markovnikov Vladimir Vasilyeviç (1837/8 – 1904-cü illər) – tanınmış üzvi kimyaçı, professor, elmi məktəbin yaradıcısı. Kazan universitetində hüquq fakültəsinin kameral şöbəsinə oxuyub və eyni zamanda texnologiya ilə məşğul olub. Universiteti bitirdikdən sonra A.M.Butlerovun yanında laborant kimi işə başlayır. 1865-1867-ci illərdə Berlində, Münhendə və Leypsiqdə ezamiyyətdə olur və A.Bayer, E.Erlenmeyer və Q.Kolbenin laboratoriyalarında işləyir. Kimya üzrə magistr dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə edərək, Kazanda kimya kafedrası üzrə dosentura alır. 1874-cü ildə Moskva universitetində kimya kafedrasını tutaraq, elmi tədqiqatlar üçün kimya laboratoriyası təşkil edir. Onun magistr dissertasiyası "Üzvi birləşmələrin izomeriyası haqqında", doktorluq dissertasiyası isə "Kimyəvi birləşmələrdə atomların qarşılıqlı təsiri məsələsinə dair materiallar" adlanır. Bir sıra qanunauyğunluqlar, o cümlədən, onun adı ilə adlandırılmış qayda (1869-cu il) müəyyən edib. Markovnikov 1868-ci ildə Rus kimya cəmiyyətinin təşkilatçılarından biridir. 1870-ci ildən Qafqaz və Abşeron neftlərinin tədqiqi ilə məşğul olub: naftenləri kəşf edib. Onun Moskva universitetinin kimya

laboratoriyasında apardığı tədqiqatlar Abşeron neftlərinin öyrənilməsində əsas mərhələ olub və nəticədə, neft kimyasında müstəqil elmi istiqamət kimi alisiklik karbohidrogenlər kimyasının yaranmasına gətirib çıxarıb. Kimya və neft kimyası üzrə əsas işləri “Rus Kimya Cəmiyyətinin Jurnalı”, “Liebig’s Annalen”, “Zeitschrift für Chemie”, “Bulletin Soc. chim. de Paris”, “Journal für practisch. Chemie”, “Mədən jurnalı” və sair dərgilərdə dərc olunub.

İlyenkov Pavel Antonoviç (1819-1877-ci illər) – kimyaçı-texnoloq, təhsilini SPb universitetində alıb; 1847-ci ildə texnologiya magistri dərəcəsinə aldıqdan sonra oradaca kameral fakültənin tələbələrinə texnologiya üzrə mühazirələr oxumağa başlayıb. 1849-cu ildə İlyenkovun səyləri sayəsində və qismən onun vəsaiti hesabına fakültədə texniki laboratoriya yaradılır. 1865-ci ildə İlyenkov texnologiya doktoru dərəcəsinə alıb. Ayırı-ayrı elmi işlərdən başqa, İlyenkov, 10 ildən sonra əlavələrlə birlikdə ikinci nəşrlə çıxan, öz dövrü üçün ən yaxşı əsər olan “Kimya texnologiyası kursu”nu tərtib edib (1851-ci il).

1900-cü ildə Beynəlxalq neft konqresi Vladimir Markovnikovu Qafqaz və Abşeron neftlərinin tədqiqinə görə qızıl medalla təltif edir. Parisdə, Birinci beynəlxalq neft konqresində o Rusiya neftləri haqqında Bakı, Qroznı, Qalisiya, Pensilvaniya neftlərinin kimyəvi tərkiblərinin təqdim olunduğu və onların xarakterik fərqlərinin qeyd olunduğu məruzə ilə çıxış edir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Bakı neftlərinin tədqiqində başlıca işlər əməkdaşlarının firmanın S.-Peterburq və Bakıda yerləşən kimya laboratoriyalarında Bakı, Qafqaz və Çiləkən neftlərinin kompleks tədqiqini həyata keçirdiyi “Nobel qardaşları” firmasına məxsus idi.

Belə ki, 1901-ci ildə Almaniyada, “Vieweg und Sohn. Braunschweig” nəşriyyatında bakılı mühəndis, “Nobel qardaşları” firmasının parafin bölməsinin müdiri R.A. Vişinin naftenlər üzrə ilk tam sistemləşdirilmiş elmi əsər olaraq, bu qrup üzvi birləşmələr üzrə əvəzsiz soraq kitabçası olan “Naftenlər (siklik neft polimetilenləri) və digər hidrogenləşdirilmiş siklik karbohidrogenlər sırasında onların yeri” kitabı çıxır.

K.İ.Lisenkonun 1876-cı ildə dərc olunmuş hesabatında qüvvədə olan 1872-ci il Aksiz qaydaları üzündən Bakı ağ neft zavodlarında texniki tərəqqiyə nail olmağın qeyri-mümkünlüyünü göstərən faktlar verilib. İRTC yanında yaradılmış neft işinin inkişafına maneələrin aradan qaldırılması üzrə xüsusi komissiya neft sənayesinin minimum 10 il müddətinə istənilən vergidən azad olunması haqqında yekun nəticəyə gəldi. Yalnız 1877-ci ilin sentyabrında Dövlət Şurasının Qərarı ilə 1872-ci il Aksiz qaydaları ləğv olunur.

Sənədlər göstərir ki, bu işdə yaxın gələcəkdə böyük gəlirlərin alınması üçün vergi siyasətində köklü dəyişikliklərin aparılması zərurətini izah edən progressiv alim və neft sənayeçilərinin (D.İ.Mendeleyev, K.İ.Lisenko, L.Ə.Nobel, H.Z.Tağıyev, V.İ.Raqozin və başqaları) çıxış etdiyi İRTC komissiyalarının işinin də müəyyən payı var.

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində neft problemlərinə dair ilk tədqiqatlar çapdan çıxır: D.İ.Mendeleyevin “Şimali Amerikanın Pensilvaniya ştatı və Qafqazda neft sənayesi” (1877-ci il), “Neft zavodlarını harada tikməli?” (1881-ci il), “1886-cı ildə

Bakı neft işi”, K.İ.Lisenkonun “Neft istehsalatı” (1878-ci il), V.V.Markovnikov və V.N.Oqloblinin “Qafqaz neftinin tədqiqatları” (1883-cü il), V.Q.Şuxovun “Neft sənayesinin mexaniki qurğuları” (1883-cü il), “Neft kəmərləri” (1884-cü il), “Boru kəmərləri və onların neft sənayesində tətbiqi” (1895-ci il), V.İ.Raqozinin “Neft və neft sənayesi” (1884-cü il), D.P.Konovalovun “Şimali Amerika Birləşmiş Ştatlarının sənayesi və kimya texnologiyasının müasir üsulları” (1894-cü il), Q.E.Starsevin “Bakı neft sənayesi. Tarixi-statistik очерк” (1901-ci il), K.V.Xariçkovun “Rus yataqlarının neftlərinin tərkibi və texniki xüsusiyyətləri haqqında” (1902-ci il), “Neftin soyuq fraksiyalaşdırılması” (1903-cü il), İ.N.Qluşkovun “Quyuların qazılması üzrə təlimat” (1904-cü il), “Buruq quyularının istismarı. Maye yeraltı sərvətlərinin: neft və şor suların çıxarılması” (1913-cü il), V.F.Simonoviç “Rusiyada neft və neft sənayesi. Tarixi-statistik очерк” (1909-cu il), Q.N.Kijner “Neftin mənşəyi haqqında” (1915-ci il), M.İ.Ginzburq (Neft və Bakı neft sənayesi) (1915-ci il), S.A.Vışetrevskinin “Abşeron yarımadasının gələcəyi ilə bağlı Rusiya neft təsərrüfatı haqqında” (1915-ci il) və s.

Maraqlıdır ki, bütün bu işlər əvvəlcə İRTC-nin (əsasən, BŞ-nin) yığıncaqlarında məruzə olunur, daha sonra isə ayrı-ayrı monoqrafiyalar şəklində çıxdılar. İRTC üzvləri neftin mühüm kəşfiyyat, qazıma və istismar məsələlərinə dair məqalələrini “İRTC BŞ-nin işləri” jurnalında və Bakıda 1899-cu ildən nəşr olunan “Neft işi” qəzet-jurnalının səhifələrində dərc etdirirdilər. (1920-ci ilin may ayında bu nəşrin adı dəyişdirilərək, indiyədək də çıxan “Azərbaycan neft təsərrüfatı” jurnalı adlandırılacaq).

İRTC BŞ-nin ümumi yığıncaqlarında neft işi ilə bağlı demək olar ki, bütün ixtiralar müzakirə olunur və müəyyən qərarlar qəbul olunurdu. Məsələn, 1886-cı il 12 aprel tarixində mühəndis A.A.Bulqakov “Yanacaq qazları hərəkətverici qüvvə mənbəyi kimi” məruzəsi ilə çıxış edir; 1892-ci ildə kimyaçı K.V.Xariçkov kimyəvi analizin yeni metodları haqqında məruzə edir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, D.İ.Mendeleyevin tələbəsi Konstantin Xariçkov öz müəlliminin təsiri altında 1892-ci ildə Bakıya köçür və burada onun neft-kimyaçı alim istedadı aşkara çıxır. İki kitabdən başda (hər ikisi Bakıda 1902-1903-cü illərdə dərc olunub) o kimya və neft emalı üzrə 100-dən çox elmi iş yazıb. Abşeron və Qroznı neftlərinin kimyəvi xüsusiyyətlərini ətraflı tədqiq edərək, Xariçkov 1899-cu ildə qeyd edirdi ki, “...Qroznı nefti və xüsusilə də, onun aşağı temperaturda qaynayan hissələri ona görə çoxlu nitrobirləşmələr verir ki, Bakı neftində beşhədli nüvəsi olan naftenlərin üstünlük təşkil etdiyi halda, onlar əsasən altı karbohidratlı skeletə malik naftenlərdən ibarətdir”.

Kimyaçı-mühəndis F.A.İnçik 1898-ci ildə “Neft işıqverici və sürtkü yağlarının təmizlənməsi prosesində təkmilləşdirmənin” ixtira olunmasına 6577 saylı mühafizə şəhadətnaməsi alıb. 1906-cı ildə neft kimyaçısı, İRTC BŞ-nin kimya laboratoriyasının müdiri və “İRTC BŞ-nin işləri” jurnalının məsul redaktoru V.A.Gerr Suraxanı, Bibi-Heybət və Balaxanı neftlərinin tərkibini tədqiq edərək göstərmiş ki, onlar əsasən naften və aromatik karbohidrogenlərdən ibarətdirlər.

1912-ci ildə S.K.Kvitkoya “Mazutun təzyiq altında və təzyiqsiz yüksək temperaturlu parçalanması ilə benzin alınması” ixtirasına 21963 saylı patent verilib (o bu ixtirasını amerikalı Bartondan bir il əvvəl patentləşdirib). Lakin krekinq prosesi üçün sınaq

qurğularını yalnız 1925-ci ildə quraşdırmağa başladılar. S.K.Kvitkonun ixtirasını hələ müharibəyədək (1914-cü ildə) Dəniz nazirliyi dövlət sahələrindən hissəvi neftin emal olunması məqsədi ilə istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Artıq qismən xaricdə aparatura sifariş olunmuşdu, lakin başlamış I Dünya müharibəsi nəzərdə tutulmuş planın həyata keçirilməsinə mane oldu [Azərbaycan neft təsərrüfatı, 1925, №5, s.9].

İRTC üzvləri tərəfindən Rusiyanın iri neft sənayeçiləri (L.E.Nobel, H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, V.İ.Raqozin, O.Hacinski və s.) ilə birlikdə neft işinin ən cari məsələləri üzrə məruzə və müzakirələr aparılırdı. Məsələn, İRTC Bakı və Qafqaz şöbələrinin iclaslarında ilk dəfə olaraq sənayedə və nəqliyyatda qızdırılma üçün neft qalıqlarının tətbiqinin tez bir zamanda genişləndirilməsi haqqında qeyd olunmuşdu.

Zavod və gəmilərdə yanğın və partlayışlardan yayınmaq üçün İRTC BŞ-nin üzvləri 1881-ci ildə neft qalıqları üçün 70°C-dən aşağı olmayaraq məcburi alışma temperaturunun (Talşm) gözlənməsinin lehinə fikir bildirdilər. Lakin zəruri Talşm. (70°C) gözlənməsi üzrə 1882-ci ildə işlənib hazırlanmış qaydaların zavodlarının texniki səbəblərdən bu həcmdə istilik hasil edə bilmədiyi orta neft sənayeçilərinin müqaviməti üzündən qanuniləşdirilməsi mümkün olmadı. Bu problem XIX əsrin 80-ci illəri ərzində həllini tapmadı.

Sonralar, məcburi Talşm. normasının təyin olunması məsələsi yenidən iri firmaların (Nobel qardaşları, Rotşild qardaşları, H.Z.Tağıyev, S.M.Şibayev və s.) tələbi ilə qaldırıldı. 1898-ci ildə İRTC BŞ-də V.M.Latkinin “Neft qalıqları üçün normal alışma temperaturunun müəyyən olunması məsələsinə dair” məruzəsi müzakirə olunur. Bu məruzədə o Rusiya bazarlarında 60°C-dək Talşm. malik Qroznı mazutunun da istifadə olunması üçün 60°C-ə bərabər Talşm. müəyyən etməyi təklif edib. Məruzəyə dair müzakirələrdən sonra Rusiyaya ixrac olunmaq üçün yalnız 70°C-dən yüksək Talşm. malik neft qalıqlarını yararlı hesab etmiş xüsusi komissiya yaradıldı, yəni komissiya iri firmaların tərəfini saxladı.

1902-ci ildə İRTC yanında neft anbarlarında (zirzəmilərdə) yanğınlar məsələsi üzrə K.İ.Lisenkonun sədrliyi altında xüsusi komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın tərkibinə tanınmış kimyaçı və mühəndislər – N.S.Kurnakov, Y.Q.Krussel, N.İ.Pantyuxov, A.İ.Odivsov, A.İ.Stepanov (I “Lüdviq” Nobel mükafatı laureatı) və P.İ.Sokolov daxil idi. İRTC BŞ-yə göndərilmiş qərarla komissiya anbarların ölçülərinin tutum pudları ilə deyil, tutduqları sahə ilə tənzimlənməsini arzu olunan hesab etmişdir.

1882-ci ilin 23 avqustundan 14 sentyabrınadək mərkəzi və Bakı mətbuatında Moskvada İRTC-nin, iclaslarında geniş məsələlər çevrəsi, o cümlədən neft işin üzrə məsələlərin baxıldığı: Rusiyanın neft təsərrüfatında “Nobel qardaşları” firmasının rolunun müzakirə olunduğu birinci qurultayının işi təfəsilatı ilə işıqlandırılıb. Problemin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, firma, neft sənayeçilərinin asan olmayan vəziyyətindən istifadə edərək, 1882-ci ilin yayında bütün digər zavod sahiblərinə onlar tərəfindən hazırlanan təmizlənməmiş ağ nefti nağd hesablaşma ilə ona təhvil verməyi təklif etmişdir. Yəni Rusiyada bütün ağ neft ticarətinə nəzarət etmək cəhdi edilmişdir.

“Nobel qardaşları” firmasının bu təklifini İRTC BŞ-nin bəzi üzvləri tənqid etdilər: belə ki, V.B.Abramoviç öz məruzəsində Rusiyada yeni “daşıma” inhisarının

yarınmasına və onunla rəqabətin tamamilə mümkün olmadığına işarə edib. O açıq-aşkar “dəmir yollarının özünün hər bir istehlakçının istifadə edə biləcəyi mayedaşyan vaqonlar əldə etməsinin” zəruriliyini bəyan edib.

İRTC-nin S.-Peterburq şöbəsinin iclasında L.E.Nobel bu cür ittihamlara qarşı “Rusiyanın neft sənayesi haqqında” geniş məruzə ilə çıxış edərək, firmanın Rusiya (o cümlədən, Bakı) neft işinin inkişafındakı, xüsusilə də Amerika ağ neftinin rus bazarından sıxışdırılıb çıxarılmasındakı xidmətlərini sadaladı.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, “Nobel qardaşları” firması təkcə Rusiya deyil, həm də dünya neft sənayesində mühüm yer tuturdu. 1899-cu ildə firma (artıq Lüdviqin oğlu Emmanuil Nobel tərəfindən idarə olunan) 93,9 mln. pud neft çıxarıb ki, bu da ümumrusiya neftçıxarmasının 17,7%-i və dünya neftçıxarmasının 8,6%-ni təşkil etmişdir. “Nobel qardaşları” firması bu dövrdə dünyada çox yüksək inteqrasiya səviyyəsinə malik ilk şaquli inteqrasiya olunmuş neft şirkəti idi. Firmanın fəaliyyətindən Rusiya xəzinəsi çox böyük gəlirlər (aksiz formasında) əldə edirdi. Firmanın Rusiya (Bakı) neft işində lider mövqeyi, bizim fikrimizcə, ilk növbədə, Lüdviq, Alfred və Emmanuilin mühəndis-texniki və idarəetmə istedadı ilə izah olunurdu.

Həmin dövrdə (90-cı illərdə) ən iri neft firmalarından biri “H.Z.Tağıyev” xarici bazarlara neft ixrac edən Ümumrusiya sindikatının yaradılması haqqında xüsusi nizamnamə hazırladı. 1886-cı ilin 11 yanvar tarixində Hacı Zeynalabdin Tağıyev İRTC BŞ-nin iclasında “Neft sənayesi böhranından necə çıxmalı?” məruzəsi ilə çıxış etdi. Məruzə əsasən ağ neftin ixracının təşkilinə həsr olunmuşdu. İş burasındadır ki, neft sənayesinin böhranı şəraitində, daxili bazarın artıq hasil olunan neft məhsulları ilə tam dolu olduğu bir halda Bakı sahibkarları xarici bazarlara çıxmaq qərarına gəldilər.

Tağıyev hesab edirdi ki, daxili bazarda rəqabəti tamamilə məhv edəcək və xarici bazarların ələ alınmasını sürətləndirəcək Ağ neft zavodu sahibləri İttifaqında birləşməyin zəruri olduğunu hesab edirdi. O güman edirdi ki, İttifaqda birləşmə gələcəkdə Bakı ağ neft zavodlarının istehsalının ən azı 50 mln. pud (1885-ci ildə Bakıda 30 mln. pud ağ neft hasil olunmuşdu) artacağına və ixrac bazarında qiymətlərin düşməsinə gətirib çıxaracaq.

“Bu tədbir o vaxtadək mövcud ola bilər ki, biz istehsalımızın qalıqları üçün bizə lazım olan sayda bazarı amerikalıların əlindən alaq, lakin biz müəyyən ehtimalla düşünürük ki, amerikalılar bizimlə razılaşma əldə etmək üçün ləngiməyəcəklər və biz qarşılıqlı rəqabətə son qoymaq üçün bazarları bölüşdürəcəyik” – Tağıyev mətbuatda izah edirdi [Kaspi, 18.02.1886]. (“Kaspi” – gündəlik siyasi-ədəbi qəzet, Bakıda 1881-ci ildən Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimləri H.Z.Tağıyev və A.M.Topçubaşov tərəfindən nəşr olunurdu).

1886-cı ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən təklif olunmuş dünya bazarına çıxmaqla sonradan nüfuz sahələrini bölüşdürmək ideyasını üç ildən sonra V.İ.Raqozin təkrar etdi [Kaspi, 22.01.1889]. Həm də hər iki sahibkar hesab edirdi ki, amerikalılarla bazarların paylaşdırılması haqqında müqavilə yalnız vahid Bakı ağ zavod sahibləri ittifaqının yaradılacağı halda qazanıla biləcək rəqabət mübarizəsində uğur qazanılacağı halda

mümkündür. Tağıyevin ağ neft ticarəti haqqında məruzəsi o dövrdə elə aktual idi ki, onu çap edərək, bütün İRTC BŞ üyrləri və neft sənayeçilərinə göndərildilər.

Sonralar, 1893-cü ildə Tağıyevin ideyası həyata keçirildi: S.-Peterburqda neft sənayeçilərinin iclasında inhisarçı sindikat olmaqla, istər daxili, istərsə də xarici bazarlarda neft məhsullarının satışına nəzarət edən "Bakı ağ zavod sahibləri ittifaqı" yaradıldı. Neft emalının 95%-dən çoxu "Nobel qardaşları" firması, Rotşildin "Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti", həmçinin "Bakı standartı"nda birləşmiş xırda və orta neft sənayeçiləri qrupunun daxil olduğu "İttifaq"da birləşən neft sənayeçilərinin payına düşürdü.

Unikal Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin inşası məsələsi də həmçinin İRTC-nin çoxsaylı iclaslarında qızğın şəkildə və dəfələrlə müzakirə olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu boru kəmərinin Rusiya imperiyası üçün xeyri və zərurəti haqqında ilk dəfə D.İ.Mendeleyev, İ.P.İlimov, H.Z.Tağıyev, Rotşild və Nobel qardaşları fikir bildirmişdilər.

Belə ki, artıq 1889-cu ildə, atasının ölümündən sonra Emmanuil Nobel Surama aşırımından keçməklə Kvirili-Mixaylovo dağlıq ərazisində Bakı-Batumi dəmir yolu boyunca 70 kilometrlik boru kəmərinin inşasını sona çatdırır (ağ neftin Batumiyə dəmir yolu ilə ixracında dağ maneəsinin tezliklə aradan qaldırılması üçün).

Özünün "1886-cı ildə Bakı neft işi" kitabında Mendeleyev qeyd edirdi ki, "...160 Bakı quyusu demək olar ki, Amerikada 24 min quyunun verdiyi qədər neft verirdi. Lakin Qafqazdan neft ixracı vasitələri Abşeron yarımadasının belə nəhəng sərvətlərinə tamamilə uyğun deyildi və Amerika qədər neft çıxarmasına baxmayaraq, Rusiya 6 dəfə az neft ixrac edirdi... Ölkə üçün Rusiyanın digər şəhərlərində neftə tələbatı artırmaq dəfələrlə daha sərfəli olardı ki, buna da Bakını istehlak yerləri ilə birləşdirən bir neçə dəmir yolu ilə nail olmaq olardı. Lakin ən ümdəsi – Xəzər neftinin Qara dəniz sahillərinə, oradan isə bütün Avropa ölkələrinə axacağı Zaqafqaziya Bakı-Batumi neft kəmərinə çəkmək lazımdır".

Ağ neft kəmərinin (məhsul kəmərinin) inşası ideyasını 1886-cı il 3 mart tarixində bu barədə maliyyə naziri N.X.Bunge, 1887-ci il 23 mart tarixində dövlət əmlak naziri M.N.Ostrovski və 1887-ci il 30 mart tarixində böyük knyaz Mixail Nikolayeviçə ərizə vermiş Bakı neft sənayeçiləri (H.Z.Tağıyev, S.İ.Bağirov və s.) də dəstəklədilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1885-1887-ci illərdə İRTC-nin iclaslarında Bakı-Batumi ağ neft kəməri layihəsinin müzakirəsi çox qızğın gedirdi, çünki bu məsələdə heç də bütün alim və neft sənayeçiləri həmrəy deyildi. Bu problemlə bağlı ciddi müzakirə rus sənayesi və ticarətinə yardım üçün Cəmiyyətdə də baş tutub ki (fevral, 1886-cı il), burada da D.İ.Mendeleyev, H.Z.Tağıyev, İ.P.İlimov, M.İ.Lazarev, V.İ.Raqozin, L.E.Nobel və xammal və neft məhsullarının xaricə ixracının digər tərəfdaş və əleyhdarlarının məruzələri dinlənilib.

Cəmiyyət səs çoxluğu ilə ağ neft kəmərinin inşasını dəstəkləyib və neft xammalının ixracının qadağan olunmasına qarşı fikir bildirərək, öz qərarı haqqında Rusiya Maliyyə nazirliyinə məlumat göndərüb.

Dünyada ən iri, 829 verst uzunluğa malik Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin qəbul olunması yalnız 21 iyun 1907-ci ildə sona çatdı (boru kəmərinin inşası düz 10 il davam

edib). Dəyəri 50 mln. rubla yaxın olan və Zaqafqaziya dəmir yoluna məxsus bu ağ neft kəməri sonralar Rusiyaya Amerika neft siyasəti ilə mübarizədə əvəzsiz yardım göstərərək, Bakı neftinin dünya bazarına yolunu açdı. (1932-ci ildən, yenidənqurmadan sonra neftin artmaqda olan ixracının təmin olunması üçün ağ neft kəməri neft kəmərinə çevriləcək).

İRTC-nin Rusiya və xüsusi olaraq, Azərbaycan neft sənayesi kompleksinin inkişafı işində böyük payı olan Lüdviq Nobelin (1831-1888-ci illər) xatirəsinin əbədiləşdirilməsində də xidmətləri böyükdür.

L.Nobel İRTC-nin təsisçilərindən biri və ən fəal üzvü idi. Hələ 1859-cu ildə "Səhmdarlar üçün jurnal"da dərc olunmuş məqalələrində Lüdviq alim və mühəndisləri sənayeçilərlə bir araya gətirən elmi-texniki cəmiyyətin yaradılması haqqında fikir irəli sürmüşdü. O nəinki İRTC-də məruzələrlə çıxış edir və müxtəlif komissiyaların işində iştirak edir, həm də Cəmiyyətə maddi yardım göstərirdi.

1884-cü ildən 1888-ci ilədək İRTC-nin texniki təhsil üzrə daimi komissiyasının Fəxri üzvü olaraq Lüdviq gizlicə (akademik A.V.Qadolin vasitəsilə) İRTC-yə müxtəlif texniki işləmələrin hər biri üçün 5000 rubl keçirirdi ki, bu da Cəmiyyətə çox sayda aktual elmi tədqiqatlar, o cümlədən Rusiyada metrik sistemin tətbiqi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını həyata keçirməyə imkan verirdi.

Qadolin Aksel Vilhelmoviç (1828-1892-cu illər) – alim-kristalloqraf, artilleriya generalı, Mixaylov artilleriya akademiyası və texnoloji institutunun əməkdar professoru, mineralogiya doktoru, İmperator Elmlər Akademiyasının akademiki. 1847-ci ildə Finlandiya kadet korpusunu bitirib və Mixaylov artilleriya məktəbinə daxil olur ki, buranı bitirdikdən sonra oradaca fizika müəllimi təyin olunur. 1866-cı ildə Artilleriya akademiyasına texnologiya professoru kimi təsdiq olunur; mineralogiya, texnologiya və artilleriya elmlərinin müxtəlif sahələri üzrə elmi əsərləri var. 1858-ci ildə Qadolin artilleriya texnologiyası üzrə məlumat toplamaq üçün Amerikaya ezam olunur. Artilleriya komitəsinin üzvü kimi yeni silah növlərinin işlənilib hazırlanmasında fəal iştirak edib, barıt hazırlamanın yaxşılaşdırılması, tüstüsüz barıtın tətbiqi və s. ilə məşğul olub. Qadolin istər artilleriya məktəbi, istərsə də texnoloji institut üçün bir sıra dərslərlər tərtib edib. Elmlər Akademiyasında o tətbiqi fizika kafedrasının müdiri olub, lakin onun sevimli fənləri kristalloqrafiya və mineralogiya olaraq qalıb: təbiətdə mümkün olan kristal sistemlərinin və onların bir ümumi mənbəyə malik bölmələrinin simmetriyasının 32 növü haqqında əsas nəzəri nəticə onun adı ilə bağlıdır. Qadolin bu elmi surf riyazi (deduktiv) elm kimi nəzərdən keçirən yeni kristalloqrafiya məktəbinin yaradıcılarından biri olub.

Onun ölümündən sonra "Nobel qardaşları" firması L.Nobel adına mükafat və qızıl medalın təsis olunması haqqında qərar qəbul edərək, İRTC fonduna 6000 rubl keçirib, bu mükafat haqqında Əsasnamə üçün "Başlıca əsasların siyahısı"nı tərtib edir. Lüdviqin Rusiya neft işinin inkişafında böyük xidmətlərini nəzərə alaraq, İRTC Şurası 18 yanvar 1891-ci il tarixində "başlıca əsasları" nəzərə almaqla mükafat haqqında Əsasnaməni təsdiq edir [RQİA, f.90,op.1,i.322,v.27].

L.Nobel adına “ümumilikdə metallurjiya və ya neft sənayesi üzrə ən yaxşı işlər və ya Rusiyada sənayenin inkişafında daha çox praktik tətbiqini nəzərə almaqla bu istehsalatların texnikasında hər hansı bir mühüm ixtiralar və təkmilləşdirmələrə görə” İRTC-də təxminən 1200 rubl məbləğində təsis olunmuş mükafat üç dəfə: 1896, 1898 və 1905-ci illərdə verilib.

Təltif olunmaların nəticələri “İRTC-nin məlumatları”, “Bakı quberniya xəbərləri” və ən geniş yayılmış paytaxt qəzetlərində dərc olunurdu. (“Bakı quberniya xəbərləri” – 1894-cü ildən Bakıda nəşr olunan həftəlikdir). İlk “Lüdviq” mükafatı və onun profilinin həkk olunduğu qızıl medalı 1896-cı ildə mühəndis-texnoloq Aleksey Stepanov (1866-1937-ci illər) “Lampalar nəzəriyyəsinin əsaslarının” tədqiqinə görə alıb.

Neft sənayeçiləri (15000 rubl kapital daxil etmiş Rotşild “Mazut”u və “Şibayev Sidor”) də 1904-cü ildə Bakıda neft işin sahəsində ən yaxşı işlər və ya ixtiralara görə verilən və təxminən 1000 rubl təşkil edən Emmanuil Nobel adına mükafat təsis etdilər (mükafatın məbləği hər il İRTC BŞ tərəfindən müəyyən olunurdu). Həm də mükafat almağa namizədlər istər ruslar, istərsə də xarici vətəndaşlar ola bilərdi. Səciyyəvidir ki, mükafat almaq üçün təqdim olunan işlər devizlərlə təmin olunmalı idi, müəllifin iş əlavə olunan bağlı və möhürlü zərfdə yazılmış adı isə yalnız mükafatın təqdim olunması sona çatdıqdan sonra müəyyən olunurdu. “Emmanuil” mükafatları da yalnız üç dəfə: 1909, 1911 və 1914-cü illərdə təqdim olunub.

İlk “Emmanuil” mükafatı 1909-cu ildə İRTC BŞ-nin kimya laboratoriyasının rəhbəri Viktor Gerrə (1875-1940-cı illər) “Zəif neft fraksiyalarının azot turşusu ilə oksidləşdirilməsi yolu ilə ikiasanlı turşuların alınması” işinə görə verilib.

Emmanuil Nobel (1859-1932-ci illər), babası və atasının işinin Rusiyada layiqli davamçısı. 1888-1917-ci illərdə Nobellər ailəsinin Rusiyadakı bütün müəssisələrinə rəhbərlik edib. 1918-ci ildə siyasi səbəblərdən İsveçə getməyə məcbur olub.

Yuxarıda göstərilənlərdən Bakı neft işinin inkişafında İRTC-nin və xüsusilə də İRTC BŞ-nin rolu dəqiq görünür. İRTC BŞ kollektiv tədqiqatlar aparır, mühazirələr (məsələn: professor N.D.Zelinskinin toluol haqqında və mühəndis-texnoloq S.A.Vışetravskinin neft və daş kömürdən benzol və toluolun praktik alınması haqqında 1915-ci ilin dekabrında İRTC BŞ-də keçirilmiş məruzələri), məktəblər, kurslar, sərgilər və s. təşkil edirdi. Belə ki, 1900-cü ilə İRTC BŞ Bakının işçi qəsəbələrində: Qara və Ağ şəhərdə, Balaxanı və Bibi-Heybətdə dörd pulsuz xalq oxu zalları açıb.

Zelinski Nikolay Dmitriyeviç (1861-1953-cü illər) – tanınmış üzvi neft kimyaçısı; Moskvaya təyinatına qədər Odessa universitetində mühazirələr oxuyub. Moskva universitetinin professoru kimi Abşeron neftlərinin tərkibi və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə dəfələrlə Bakıda olub. 1915-ci ildə kömür əleyhqazı yaradıb; 1929-cu ildən SSRİ EA-nın akademikidir. 1934-cü ildə SSRİ EA-nın Üzvi kimya institutunu (hazırda Zelinski adına institut) təşkil edənlərdən biridir. Üzvi kataliz və neft kimyaçısının əsasını qoyanlardan biridir; neft karbohidrogenləri kimyası və onların ali kimyəvi dəyərə malik məhsullara katalitik çevrilməsinə dair fundamental əsərlər yazıb.

Rusiya (Bakı) alimlərinin elmi işləri dünya neft sənayesinə mühüm təsir göstərib. 1918-ci ildə Markovnikovun işləri əsasında Zelinski ağır neft qalıqlarından benzin alınmasının katalitik üsulunu yaradıb. L.Q.Qurviç neft və neft məhsullarının təmizlənməsinin fiziki-kimyəvi əsasını işləyib hazırlayaraq, bununla da onların emalı metodlarını təkmilləşdirib.

Yüksək dərəcəli mütəxəssis, mühəndis-kimyəçi Qurviç Bakıda ilk zavod kimya laboratoriyasını təşkil edib. 1900-cü ilin sentyabrından 1901-ci ilin avqustunadək Vlnoda nəşr olunan həftəlik "Kimyaçı, kimya texnologiyası və laboratoriya praktikası xəbərləri" jurnalının redaktoru olub; sonralar, 1911-ci ildən 1917-ci ilədək o S.-Peterburqda "Nobel qardaşları" firmasının Baş idarəsində kimya laboratoriyasının elmi rəhbəri olur. Qurviçin neftin emalı texnologiyası üzrə tədqiqatları bu gün də öz mahiyyətini itirməyib; onun bütün dünyada məşhur olan "Neft emalının elmi əsasları" əsəri (ilk dəfə 1913-cü ildə Almaniyada alman dilində nəşr olunub, ilk rus nəşri isə 1912-ci ildə Bakıda çıxıb) indiyədək də neft kimyaçıları və texnoloqları üçün qiymətli vəsaitdir. 1920-ci ildə Lev Qurviç həm Bakı texniki institutu, həm də Azərbaycan dövlət universitetinin (1919-cu ildə təsis olunub) professoru seçilir. O neft emalı üzrə Bakı kimya-texnoloqları elmi məktəbinin yaradıcısıdır (N.İ.Çernojukov, L.A.Quxman, B.B.Kaminer, V.L.Qurviç, D.O.Qoldberq, İ.P.Lukaşeviç, S.E.Kreytn, F.İ.Səmədova, A.M.Quliyev, Y.İ.Eminbəyli və bir çox digərləri).

Qafqaz və Abşeron neftlərinin sənaye təsnifatı və onların təmizlənməsi metodu ilk dəfə olaraq K.V.Xariçkov, N.D.Zelinski, A.M.Butlerov və M.M.Xanlarov tərəfindən işlənilib hazırlanıb. 1902-ci ildə onlar müəyyən ediblər ki, siklik neft karbohidrogenləri sabit sistemlər deyil və bir sıra kimyəvi reaksiyaların köməyi ilə spirt və turşulara çevrilə bilirlər. Öz elmi təsnifatında onlar ilk dəfə olaraq nefti iki hissəyə ayırıblar: parafinli (tərkibində çoxlu parafin olan və neytrallaşdırılmış karbohidrogenlərlə zəngin) və parafinsiz (və ya naften).

A.M.Butlerovun alkenlərin polimerləşdirilməsi, N.D.Zelinskinin katalitik çevrilmələr və s. üzrə işləri neft kimyasında yeni istiqamət – neft-kimya sintezinin yaranmasına yardım edib.

Azərbaycanın Rusiya imperiyasının əsas neft bazası kimi tarixən formalaşmış rolu və yuxarıda adı çəkilən alimlər, mühəndislər, ixtiraçılar, həmçinin istedadlı sahibkarların (V.A.Kokorev, P.İ.Qubonin, H.Z.Tağıyev, L.E.Nobel, E.L.Nobel, V.İ.Raqozin, A.M.Benkendorf, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Muxtarov, İ.Hacinski, İ.Haqverdiyev və s.) xidmətləri istər Abşeronda, istərsə də bütün Rusiyada neft işinin səmərəli inkişaf yolunu müəyyən etdi.

IX OÇERK

BAKI NEFTİNİN MENDELEYEVİN ELMİ YARADICILIĞINDA ROLU

İnsanın elmi əhəmiyyəti təkcə onun özündən sonra nə qoyması ilə deyil, daha çox öz müasirlərini və onların vasitəsilə gələcək nəsilləri nəyə sövq etməsi ilə müəyyən olunur.

Henri de BARİ

Neft mövzusu D.İ.Mendeleyevi hələ XIX yüzilliyin 60-cı illərində, S.-Peterburq texnoloji universitetinin professoru olduğdan və 1863-cü ildə Qafqaza və Abşerona (Bakıya) ilk səfərini etdikdən sonra maraqlandırır.

Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, 1860-cı illərdən başlayaraq 40 ildən artıq bir müddət ərzində alim Rusiya neft sənayesinin inkişaf məsələləri ilə dərinlən və hərtərəfli məşğul olub və bir neçə dəfə (1863, 1880, 1884, 1886-cı illərdə) Bakı neft rayonunda olub.

Mendeleyev Dmitri İvanoviç (1834-1907-ci illər) – görkəmli kimyaçı alim, Sibirdə, Tobolsk şəhərində anadan olub. Gimnaziyanı bitirdikdən sonra S.-Peterburq pedaqoji institutuna daxil olur, tələbə ikən izomorfizm haqqında əsər yazır. 1856-cı ildə S.-Peterburq universitetinə privat-dosent kimi daxil olur və burada magistr dərəcəsi üzrə dissertasiya müdafiə edir. 1859-cu ildə xaricə ikiillik elmi ezamiyyətə gedir: Geydelberqdə, Robert Bunzen və Qustav Kirxqofun laboratoriyalarında çalışır. Karlsruədə Beynəlxalq kimya kongresində iştirak edir. 1863-cü ildə S.-Peterburq texnoloji institutuna professor təyin olunur; 3 ildən sonra kimya elmləri doktoru dərəcəsi üzrə dissertasiya müdafiə edir. 1866-cı ildən 1890-cı ilədək S.-Peterburq universitetinin kimya professoru, 1893-cü ildən isə Baş ölçü və çəkilər palatasının (sonralar – Mendeleyev adına metrologiya üzrə ÜETİ) müdiri olur. 1868-1870-ci illərdə “Kimyanın əsasları”nu yazaraq, ilk dəfə olaraq özünün yeni elementlər və onların birləşmələrinin kəşf olunmasına gətirib çıxarmış Dövri elementlər sisteminin prinsipini göstərir. Rusiyada 1906-cı ildə 7-ci nəşrlə çıxan bu əsər bir çox xarici dillərə tərcümə olunub. O, kimya, kimya texnologiyası, neft işi, fizika, metrologiya, təyyarəçilik elmi, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyat və xalq maarifləndirməsi üzrə fundamental tədqiqatların müəllifidir. Onun çoxsaylı əsərlərindən aşağıdakıları qeyd edək: “Xüsusiyyətlərin elementlərin atom çəkisi ilə əlaqəsi” (“Rus Kimya Cəmiyyətinin Jurnalı”, 1869, t.1); “Zur Frage uber das System der Elemente” (“Ber. d. Deutschen Chem. Ges.”, 1871, 348); “Qazların elastikliyi haqqında” (“Rus Kimya Cəmiyyətinin Jurnalı”, 1875); “Su məhlullarının xüsusi çəkisi üzrə tədqiqi” (oradaca, 1887) və s.

İlk dəfə alim Bakıya Suraxanıda ağ neft zavodunun sahibi Vasili Kokorevin xahişi ilə gəlir. Burada 1859-cu ildə Rusiya sahibkarları Vasili Kokorev və Pyotr Qubonin, həmçinin alman baronu N.E.Tornau Abşeronda ilk iri ağ neft zavodu tikdirmişdilər (sonralar, 1874-cü ildə Kokorev Bakıda “Bakı neft cəmiyyəti” adlı böyük neft sənayesi firması yaradacaq). 1863-cü ilin 6 sentyabrından 8 oktyabr tarixinədək Dmitri Mendeleyev Kokorevin yanında işləyərək, neftin təkrar distilləsi üzrə tədqiqatlar aparır və ağ neft istehsalının yaxşılaşdırılması üzrə çoxlu təkliflər verir.

Alimin bir sıra tövsiyələrini həyata keçirərək, müəssisə ağ neft istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirir. 1867-ci ildə Suraxanı zavodu artıq ildə 100 min pud ağ neft hasil edirdi ki, Moskva, S.-Peterburq, Bakı və imperiyanın digər iri şəhərləri də bununla təchiz olunurdu. Sonralar, Mendeleyevin məsləhətləri N.İ.Vitte, H.Z.Tağıyev, V.İ.Raqozin, L.E.Nobel və S.M.Şibayevin də zavodlarında nəzərə alınır.

Əldə olunanlarla kifayətlənməyərək, Mendeleyev Şimali Qafqaza, Qroznıya da səfər edərək, burada da həmçinin neft işini, xüsusilə də neftin Qroznıdan Petrovsk (Maxaçkala) limanına və daha sonra Xəzər və Volqa ilə nəqlini öyrənir.

Mendeleyev qeyd edirdi ki, Kubanda neft işinin pioneri A.N.Novosilsevidir; o bununla bağlı yazırdı: "Kubanda neft hasilatı artıq kök salıb və ümid etmək olar ki, bu iş ölməyib, əksinə canlanacaq... Novosilsev Rusiyada ilk neft fontanı (Kudakoda) əldə edib və böyük Fanaqoriya ağ neft zavodu tikdirib". Neft işində ən əsas vəzifənin neftin emalı olduğunu hesab edən alim daha sonra qeyd edir ki, "Novosilsev işin vəzifəsini yaxşı başa düşüb: Tamanda zavod təşkil edib... Kuban məmləkətinin ilk qazmaçısı, polkovnik A.N.Novosilsevin adı, yəqin ki, Rusiyada unudulmayacaq".

Qeyd etmək lazımdır ki, 1860-cı ildən Amerika neftinin Avropa vasitəsilə ixracı başlayır; Rusiyada isə 1863-cü ildən o zaman fotonafitil adlandırılan Bakı (Balaxanı) ağ nefti peyda olur, amma Balaxanı ağ nefti dəfələrlə ucuz olmasına baxmayaraq, keyfiyyətinə görə amerikan neftindən geri qalırdı.

İstər ABŞ-da, istərsə də Rusiyada neft çıxarılması və emalı ilə məşğul olan müəssisələr sürətlə artıq, lakin neftçıxarma templərinə görə 1870-ci illərdə Rusiya ABŞ-dan nəzərəcərpacaq dərəcədə geri qalırdı. Bunun səbəbi o zaman imperiyada mövcud olan otkup sistemində idi. Maliyyə nazirliyinin tapşırığı ilə 1877-ci ildə Mendeleyev Rusiyada neft işinin vəziyyəti haqqında hesabat tərtib edərək, açıq-aydın neftə otkupun ləğv olunmasının zəruriliyinə işarə edir. İmperator rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin (İRTC BŞ) iclaslarından birində alim qeyd edir ki, mükəmməl neft sənayesinin yaradılması üçün, ilk növbədə, otkup sistemini və ağ neftə aksizi ləğv etmək lazımdır ki, bu da Rusiya neft işinin kapitalistik inkişafına gətirib çıxaracaq.

Rusiya dövlət əmlakı naziri M.N.Ostrovskiyə (tanınmış dramaturq A.N.Ostrovskinin qardaşı) məktubunda o izah edir: "Bakı neft sənayesi ona bağlılanacaq azadlıq əldə edəcəyi halda, yalnız ucuzlu və müxtəlif rus neft malları kütləsinin dünya bazarına hazırda mövcud olmayan ixracı imkanı əldə olunduqdan sonra üzərinə qoyulması mümkün olan vəzifələrə cavab verə biləcək".

1874-1875-ci illərdə neft böhranı başladıqda, Rusiyada neft və neft məhsullarının (ağ neftin) qiyməti kəskin şəkildə düşdü. Bakı və S.-Peterburqda neft işinin vəziyyətinə baxmaq üçün hökumət komissiyaları yaradıldı. Belə komissiyalardan birinin üzvü olaraq, Mendeleyev qeyd edirdi: "... Bəzi digər şəxslərlə birlikdə mən də mənfi halları aradan qaldırmaq və neft işimizin gələcək inkişafına imkan yaratmaq iqtidarında olan yeganə birbaşa tədbirin neftin üzərindən istənilən aksizlərin götürülməsini hesab edirdim. Lakin məsələ mürəkkəb idi, xəzinənin aksiz şəklinə topladığı 300 min rublun itirilməsinin neft mədənlərinin inkişafı nəticəsində bir neçə milyon rublla ödəniləcəyi heç də hamına aydın deyildi..."

Alim yazırdı: “Amerikaya sərgiyə getmək niyyətində olaraq, mən Ştatlarda neft məsələsinin vəziyyətinə aydınlıq gətirəcək bəzi məlumatları toplamaq istəyirdim və bunu komissiyaya da bildirdim. Mənim istəyim komissiyanın məqsədləri və maliyyə nazirliyinin Amerikada neft mədənlərinin vəziyyəti haqqında məlumat almaq arzusu ilə üst-üstə düşdü...”.

1876-cı ildə (21 iyundan 12 iyul tarixinədək) Mendeleyev ABŞ-a, Filadelfiyada keçirilən Ümumdünya sərgisinə yollanır. Səfərin əsas məqsədi ağ neftin qiymətinin düşməsinin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və Amerikada neft işinin müasir vəziyyətinin dəqiqləşdirilməsindən ibarət idi (bu səfəri təşkil etmiş Rusiya maliyyə nazirliyi bunda olduqca maraqlı idi). Mendeleyev “Reports of a Commission appointed for a revision of the revenue system of the US”in 1865-1866-cı illər üzrə, həmçinin “Laws of the US relating to internal revenue”-nin amerikan hesabatlarını nəzərdən keçirib və təhlil edib belə bir nəticəyə gəldi ki, “...Pensilvaniya neftindən ağ neft almaq çətin deyil, çünki, neftin özü, demək olar ki, yalnız qarışıqlı ağ neftdir, kənara yalnız beşdə birdən bir qədər çox hissə gedir. Bizim Bakı ... texniklərinin distillə ilə bağlı amerikalılardan öyrənəsi bir şey yoxdur, müəyyən qədər götürülməli olan bəzi mexaniki qurğulardır, lakin onlar Amerika zavodları kimi nəhəng zavodlarda səmərə ilə tətbiq oluna və mayasını çıxara bilər”.

Amerikaya səfərindən bir il sonra onun “Şimali Amerikanın Pensilvaniya ştatı və Qafqazda neft sənayesi” adlı fundamental kitabı çıxdı ki, burada da o ABŞ-da gördüklərini yekunlaşdıraraq, yazırdı: “Amerika dərindən istifadə edərək, neftin istismarı üçün mümkün qədər çox kapital toplamaq və ya neft sənayesinin xüsusi sahələrini seçmək və şəxsi təşəbbüskarlıq enerjisini də onlara sərf etmək lazımdır...”.

Amerikada olması alimi inandırdı ki, neftdən yalnız ağ neftin alınması tamamilə düzgün deyil, bu “... keçiləsi, tarixi, ancaq məhvedici səhvdir. O Bakı nefti anlayışının Amerika nefti anlayışı ilə qarışdırılmasından irəli gəlirdi”. Bu halda, Mendeleyev hesab edirdi ki, Rusiya neft işi bütünlüklə amerikan neft işindən (Amerika ağ neftinin qiymətindən) asılı idi. Bu məsələdə Mendeleyevi 1876-cı ildə İRTC-nin iclaslarından birində öz fikrini bildirmiş digər tanınmış neft kimyaçısı Konon Lisenko da dəstəkləyirdi: “Qərbin nümunələri əsasında mühüm texniki-iqtisadi şəraitin həllinin bizi gətirib çıxardığı nəticə budur... Məsələləri Qərbin nümunəsində həll etmək cəhdləri bizə müstəqil qərar qəbul etməyi tərgitdi”.

“Amerika” mövzusunun bitirərək, alimin Amerikaya səfərindən sonra yazdığı kitabının əsas nəticələrindən birini gətirək: “Neft istehsalını məhdudlaşdıran aksiz, Amerikada olduğu kimi, bizdə də götürülməlidir... Böyük vergilər ağılasıgmazdır, çünki bu istehsalatı tamamilə öldürəcək, kiçik vergini tutmaq isə mənasızdır”.

Maraqlıdır ki, Rusiyanın o zamankı maliyyə naziri, əvvəlcə Mendeleyevin təkliflərini “professor xəyalları” hesab edən M.X.Reytern nəhayətdə alimi başa düşdü ki, bu da yekunda 1876-cı ildə aksizin ləğvinə gətirib çıxardı və Rusiya neft işi sürətlə irəliləməyə başladı. Nəticədə, 1887-ci ildə Rusiya bütünlüklə öz (Bakı) ağ neftindən istifadə etməyə başladı.

Alimin Qafqaza növbəti səfəri 1880-ci ildə baş tutdu. O Bakı, Qroznı, Vladikafkaz, Tiflis, Batumi və Novorossiyski əhatə edirdi. Əsas məqsəd Bakıda belə böyük həcmdə

neftin olmasına baxmayaraq, cəmi 7 mln. puda yaxın neft istehsal olunduğunu; onun istehsalını məhdudlaşdıran səbəbi; dənizə yaxın Bakı və Kuban neft mədənlərinin səmərəsiz istismar olunmasının səbəblərini aydınlaşdırmaq idi...

1880-ci il 29 və 30 may tarixlərində Mendeleev oğlu Vladimirlə birlikdə H.Z.Tağıyevin neft mədənlərində olur; "Vladimir Mendeleev" adlandırılmış neft fontanının açılışında iştirak edir.

Bakıdan Peterburqun "Qolos" qəzetinə göndərilmiş məktubda (1880-ci il) o yazır: "Deyiləsi ən vacib şey odur ki, buradakı neft sərvətlərinə bənzər sərvət indiyədək heç yerdə yoxdur. Mən Pensilvaniya və oradakı mənbələri görmüşəm və tam əminliklə deyirəm ki, burada, şübhəsiz ki, neft daha çoxdur və çıxarılması daha asandır... Yaxın günlərdə cənab Tağıyevin mədəninə fontanın (oğlumun şərəfinə adlandırılmış) açılışında oldum... Quyunu 50 sajn dərinlikdə buradakı ağıllı texnik, üsulları olduqca əla və yerli torpaq şəraitinə uyğunlaşdırılmış cənab Lens qazırdı. Bizim qarşımızda qazma quyusunu tamamilə təmizlədilər və o 10-15 dəqiqədən sonra elə güclü fontan verməyə başladı ki, neftlə birlikdə çölə 20-30 fut çəkisi olan daşlar da atılırdı... Neft kütləsi var. İndi bu kütləni işdə tətbiq etməyi bacarmaq, durultmaq və Rusiya, Şərq və Qərbi onunla yağlamaq lazımdır. Bunun öhdəsindən bakılılar təkbaşına gələ bilməzlər: onlar öz işlərini görüb və yaxşı görüblər. Yeni... qüvvələr və başlar, uzaqgörənlik və səriştə lazımdır...".

"Qolos" qəzetində (22.09.1880-ci il) dərc olunmuş "Bakı nefti ilə nə etməli?" məqaləsində Mendeleev neft emalı sənayesinin səmərəli yerləşdirilməsi məsələsini nəzərdən keçirərək, dəfələrlə neft zavodu sahibləri ilə münaqişəyə girərək öz müstəqil fikrində qalırdı. Alim sübut edirdi ki, neft zavodlarını çıxarılma yerlərində deyil, neft məhsullarının istehsalının təşkil olunması üçün zəruri materiallar və işçi qüvvəsinin olduğu yerdə; neftin çatdırılmasının iqtisadi baxımdan sərfəli olduğu yerdə tikmək lazımdır.

1880-ci il 21 oktyabr tarixli "Bakı nefti məsələsinə dair" məqaləsində ("Novoye vremya" qəzeti) Mendeleev onun neft emalı zavodlarının səmərəli yerləşdirilməsi ideyasına qarşı çıxış edən Lüdviq Nobel və Konon Lisenkonun ünvanına öz iradlarını bildirmişdi. Öz məqalələrində alim ilk dəfə olaraq ağ neftin ayrılmasından sonra əldə olunan neft qalıqlarını sürtkü yağlarının hazırlanması üçün istifadə etməyi təklif etmişdi. O qeyd edirdi ki, Bakı nefti 20%-dən artıq keyfiyyətə əla sürtkü yağı verir, Pensilvaniya nefti isə cəmi 7%; buna görə də, o Bakı neftindən 10% iy yağı, 23% maşın yağı və 7% vazelin, yəni neftin çəkisindən təqribən 40% sürtkü yağı almağı tövsiyə edirdi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Mendeleevin istedadlı neft sənayeçisi Viktor Raqozinlə (1833-1901-ci illər) yaranmış mürəkkəb münasibətlərinə baxmayaraq, alim onun Rusiya neft işindəki aktiv fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Qafqazdan qayıdarkən (1880-ci il) o yazırdı: "... ilk növbədə, mən tanınmış zavod sahibi cənab Raqozinlə danışmağı lazım bildim; o artıq son illərdə Bakı neftinin xüsusiyyətlərindən ondan istər Rusiya daxilində, istərsə də xaricdə baha qiymətə böyük satış bazarları tapmış əla sürtkü yağları hazırlamaq üçün istifadə edə bilib!".

Qeyd edək ki, artıq 1878-ci ildə V.İ.Raqozin Paris ümumdünya sərgisində keyfiyyətə rəqib bilməyən Rusiya yağlarının nümunələrini nümayiş etdirmişdi.

Məhz Raqozinin zavodunda (Konstantinovda) Mendeleyev özünün fasiləsiz neft distilləsi aparatını sınaqdan keçirib. 1882-ci ildə isə artıq “Nobel qardaşları” firmasının Bakı zavodunda ilk dəfə olaraq neftin Mendeleyev tərəfindən təklif olunmuş fasiləsiz sənaye distilləsi prosesi həyata keçirilib. ABŞ-da neftin fasiləsiz distilləsi yalnız 1906-cı ildə tətbiq olunub. Tezliklə “Nobel qardaşları” firmasının bütün Bakı müəssisələrində neftin fasiləsiz distilləsi tətbiq olunacaq (bu müəssisələr 106 min tondan artıq neft məhsulu hasil edib: işıqlandırıcı ağ neft, solyar, iy, maşın və silindr yağları).

Sonralar Raqozinin (Volqada); Frolov, Roys və Petuxovun (S.-Peterburqda); Nobel, Rotşild, Tağıyev, Şibayev və başqalarının (Bakıda) zavodlarında Bakı neftindən alınan rus sürtkü yağları Fransa, İngiltərə və digər Avropa ölkələrindən Amerika yağlarını uğurla sıxışdırıb çıxardı.

D.İ.Mendeleyevin İRTC BŞ-nin (1879-cu ilin 24 mart tarixində yaradılıb) genişləndirilməsində də rolu böyükdür ki, 1884-cü ildə Almaniyadan Rusiyaya gəlmiş ilk azərbaycanlı kimya elmləri doktoru Mövsümbəy Xanlarov (1857-1921-ci illər) da Mendeleyev, N.A.Menşutkin və D.P.Konovalovun tövsiyəsi ilə burada işləməyə başlayır. Sonralar M.M.Xanlarov İRTC BŞ-nin təftiş komissiyasının üzvü seçiləcək.

1886-cı il 13 may tarixində Mendeleyev yenidən Bakıya gəlir. Onun İRTC BŞ-nin 19 may 1886-cı il tarixli iclasından çıxışı Bakı neft sənayesinin gələcək inkişaf tədbirlərinə həsr olunmuşdu. 21 may tarixində isə alim Bakı mədən mühəndisi Semyon Kvitkoya məktub göndərərək, Balaxanı və Sabunçu mədənlərinin quyularında neftin səviyyəsinə nəzarət metodlarını ətraflı şəkildə şərh edir.

Sonralar, S.-Peterburqda, 8 və 15 dekabrda eyni zamanda Bakı birja cəmiyyəti və Dövlət əmlakı nazirliyinin nümayəndəsi kimi çıxış edən Mendeleyevin iştirakı ilə Rusiya Maliyyə nazirliyi yanında komissiyanın neftdən tutulan vergi məsələsinə dair 1-ci və 2-ci iclasları keçirilir. Bu icaslarda alim “Rus və amerikan neftlərinin işıqlandırma yağları” adlı geniş məruzə edir.

Özünün “1886-cı ildə Bakı neft işi” kitabında Mendeleyev 60 – 80-ci illərdə neft sənayeçiləri Vasili Kokorev və Lüdviq Nobelin xahişi ilə apardığı tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirir.

“Bakıda gördüklərim və öyrəndiklərim, - Mendeleyev öz kitabında yazırdı, - məni belə bir fikrə gətirdi ki, ...Rusiyanın mərkəzində zavodların təsis olunması haqqında ucadan və israrla danışmaq daha ən vacibidir – bunun zamanı çatıb”. Daha sonra, alimin maliyyə naziri Nikolay Bungeyə göndərdiyi məktubda (1886-cı il) neft məhsullarına verginin tətbiq olunmasının məqsədəuyğun olmadığı qeyd olunurdu. Həmin ildə “Novoye vremya” qəzetində Mendeleyevin “Neft kəməri məsələsi haqqında” məqaləsi çap olunur.

Bunge Nikolay Xristianoviç (1823-1895-ci illər) – Rusiyanın görkəmli iqtisadçısı və dövlət xadimi. 1881-1886-cı illərdə maliyyə naziri olub; 1887-1895-ci illərdə Nazirlər komitəsinin sədri. O pul islahatının hazırlanması üçün çox iş görüb (1897-ci il). N.X.Bunge həmçinin alim kimi məşhurdur: 1850-ci ildən o Kiyev universitetində siyasi

iqtisad və statistika professoru, 1890-cı ildən isə həmin universitetin siyasi iqtisad kafedrasının akademikidir. Bungenin əsas elmi əsərləri: “Siyasi iqtisadın əsasları və kredit nəzəriyyəsi” (1852-ci il); “Statistika kursu” (1865-ci il); “İqtisadi təlimlərin tarixi oçerki və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin icmalı” (1869-1871-ci illərdə buraxılıb) və iqtisadiyyat üzrə bir çox digər orijinal işlər. Öz ümumi baxışlarına görə Bunge köhnə klassik iqtisadçılar məktəbi və daha çox üstünlük verdiyi yaranmaqda olan yeni tarixi məktəbin sərhədində durmuşdu. Aydınır ki, onun maliyyə naziri kimi əsas xidmətləri onun əvvəllər formalaşmış elmi baxışlarının birbaşa nəticəsi və işdə tətbiqidir.

Ətrafında mübahisələrin uzun illər çəkdiyi Bakı-Batumi boru kəmərinin inşası problemini Mendeleyev neft sərvətlərinin səmərəli utilizasiyası məsələləri ilə əlaqələndirirdi. “Bakinskiye izvestiya” qəzeti (1884-cü il) yazırdı: “Bizim neft ixracatının bütün gələcəyi, ilk növbədə, onun nəqlinin amerikan ağ neftinin heç bir qiymət azalmasının bizim neft məhsullarını əcnəbi bazarlardan sıxışdırıb çıxara bilməyəcəyi qədər ucuzlaşmasından asılıdır”.

Lakin ağ neft kəmərinin çəkilməsi ideyasını heç də hamı dəstəkləmirdi. Misal üçün, Rusiya əkinçilik nazirliyi boru kəmərinin inşasını məqsədəuyğun sayır, lakin onun təşkili və maliyyələşdirilməsini neft sənayeçilərinin üzərinə qoyurdu. Neft sənayeçiləri isə bu məsələdə həmfikir deyildilər. Bu Mendeleyevi çox məyus edirdi; o bununla bağlı yazırdı (1888-ci il): “Əgər bu gün mən Bakı sənayesinin məsələləri ilə məşğul olmuramsa, bu, mənim şəxsi fikrimcə, Bakı-Batumi neft kəmərinə imtinanın Bakı neft işini Rusiya sənayesinin uğuru üçün arzuolunmaz istiqamətə yönəltdiyi səbəbindən baş verir”.

Və daha sonra, “Bizdə neft kəmərinə artıq beş ildir ki, söz-söhbətlə uzadırlar, işdə nə zaman həyata keçiriləcəyi isə hələ də məlum deyil”.

Hələ 1885-ci ildə İRTC-nin ağ neft kəməri və Rusiyada neft işinin inkişafı tədbirləri məsələsinə dair iclasında Mendeleyev boru kəmərinə “Bakı neftinin Qara dəniz sahillərinə ucuz çatdırılması vasitəsi, həmçinin bütün neft sənayesinin qaldırılması və canlandırılması vasitəsi kimi” nəzərdən keçirirdi. Rusiya maliyyə naziri Sergey Vitteyə göndərilmiş məruzə məktubunda (1895-ci il) alim “Bakıdan və Qroznıdan Qara dənizə, Bakıdan Fars körfəzi, Qroznıdan Volqaya və s. böyük neft kəmərlərinin çəkilməsinin” Rusiya üçün xeyrini izah edir.

Daha öncə, 1888-ci ildə o yazırdı: “İsti ölkələr, xüsusilə də Çin, ingilis və holland Hindistanı təhlükəsiz işıqlandırma yağı axtarır və tapa bilmirlər və Qara dəniz sahillərində peyda olacağı halda bakuoylun ilk istehlakçıları olacaqlar”. (Bakuoyl – Mendeleyev tərəfindən alınmış və onun tərəfindən belə adlandırılmış, 40 – 60°C alışma temperaturu, 0.82 – 0.84 xüsusi çəkiyə malik və adətən neft lampalarında istifadə olunan Bakı işıqlandırma yağı).

Vitte Sergey Yulyeviç (1849-1915-ci illər) – Rusiya imperatorları III Aleksandr və II Nikolayın görkəmli nazirlərindən biri. Öz fəaliyyətində iri bank və sənaye burjuaziyasını təmsil edirdi. Maliyyə naziri vəzifəsində (1892-1903-cü illər) maliyyə sahəsində (qızıl valyutanın, şərab monopoliyasının və s. tətbiqi), dəmiryol tikintisində (Sibir dəmir

yolunun inşasının təşəbbüsçüsü: tikilmiş Sibir magistralı sayəsində “Nobel qardaşları” firmasının neft məhsullarının Vladivostoka daşınması mümkün olub) bir sıra uğurlu tədbirlər həyata keçirib və Rusiyada kapitalizmin inkişafına səylə yardım edib. Yaponiya ilə sülhün bağlanmasına görə qraf titulu alıb. 1906-1908-ci illərdə imperiyanın Nazirlər Şurasının sədri olub. S.Y.Vittenin “Xatirələr” adlı üçcildli kitabı (ölümündən sonra Berlində nəşr olunub və SSRİ-də yenidən nəşr olunub) istər Vittenin özü, istərsə də aristokrat cəmiyyəti və son üç Romanovun imperator sarayının həyatının xarakteristikası üçün çox qiymətli material verir.

Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tanınmış neft sənayeçisi, “H.Z.Tağıyev” neft firmasının yaradıcısı Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924-cü illər) 1872-ci ildə boru kəməri məsələsində Mendeleyevi tam dəstəkləyərək, onun inşasının doğma Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün necə əhəmiyyətli olduğunu dərk edirdi. Kəmərin çəkilməsinin əleyhdarlarının əksinə olaraq, o 1886-cı ilin oktyabr ayında Qafqazda mülki hissənin baş rəisi A.M.Dondukov-Korsakova Xəzər-Qara dəniz ağ neft kəmərinin təxirə salınmadan inşa olunmasının zərurəti haqqında məktub yazır. Daha sonra, Tağıyevin təşəbbüsü ilə Bakıda başda Ağabala Quliyev (1862-1924-cü il) olmaqla yerli sahibkarlar tərəfindən bu tikintini maliyyələşdirən səhmdar cəmiyyəti yaradılır.

Öz dövrünün iki görkəmli şəxsiyyətini: böyük alim, Elementlərin dövrü sistemi, Dövrü qanununun yaradıcısı və Qafqazın ən iri sahibkarını birləşdirən dostluq haqqında da danışmaq lazımdır. Onları çox şeylər birləşdirirdi: xüsusilə də iqtisadi maraqlarını hər şeydən yüksək tutduqları Vətənlərinə məhəbbət; entuziazm və işlərində fədakarlıq.

Alim öz nüfuzu ilə istedadlı kimyaçı və neftçiləri hər cür dəstəkləyir, onlara məsləhət və işlə köməklik edirdi. Tağıyevin xeyriyyəçiliyi isə təkcə Azərbaycanda deyil, həm də Rusiyanın hüduqlarından kənarında belə məşhurdur. Tağıyevin kabinetində stolun üstündə alimin üzərində hədiyyə yazısı olan fotosu var idi.

F.A.Broqquaz və İ.A.Yefronun Ensiklopedik lüğətində (SPb., 1897, t.20, s.941) “Neft” fəslində Mendelejev Rusiya neft sənayesinin inkişafı işində Tağıyevin xidmətlərini qeyd edib.

“...Bakı neft işinin kifayət qədər mühüm yerli hərəkətvericisi böyük inadla dəniz və Bakı yaxınlığında yerləşən Bibi-Heybət adlanan yeri satın alaraq, orada qazma işlərinə başlamış; demək olar ki, hamısı fontan vurmuş çoxlu qazma quyusu açmış; düz hasilat yerinin yanında böyük zavod təşkil etmiş; öz rus və xarici ticarətini yaratmış və bütün işi həmişə Bakıda baş vermiş bir çox böhranlara sakitcə davam gətirəcək dərəcədə ehtiyatla apararaq, ağ vəsaitlə (1863-cü ildə mən cənab Tağıyevi xırda podratçı kimi tanıyırdım), lakin bütün əməliyyatlara ağılla yanaşaraq, neft işi sayəsində sürətlə vəsait yığmağın bariz nümunəsi olaraq qalan hacı Tağıyev hesab olunmalıdır”.

80-90-cı illərdə “H.Z.Tağıyev” firması öz neft emalı zavodlarının gücünə görə 4-cü yeri tuturdu (“Nobel qardaşları” firması, Rotşildin “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti” və “Xəzər ortaqlığı”ndan sonra). Məşhur ingilis səyyahı, yazıçı və jurnalisti Çarlz Marvinin (1854-1890-cı illər) 1886-cı ildə Londonda nəşr olunmuş “Bakı – Avropa nefti” kitabında göstərilir ki, Tağıyev zavodlarında Bakı neftindən yeni yanacaq – benzin alınan ilk şəxslərdən biri idi.

Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin inşasının ən qızgın tərəfdaşları Rotşild qardaşları – baronlar Alfons və Edmond idi. Boru kəmərinin inşasını sürətləndirmək üçün onlar Lion kredit cəmiyyətinin S.-Peterburq şöbəsində 4%-li daxili borc istiqrazları şəklində 1 mln. rubl girov qoymuşdular. 1897-ci ilin aprel ayında, əsas inşaat işlərinin başlanması ərafəsində Alfons Rotşild S.-Peterburqa yazırdı: “Bizim başlamaq arzusunda olduğumuz işin ona yatırılmış kapitalla mənfəət gətirəcəyinə və ölkənin sənaye və kommertiya baxımından inkişafına yardım edəcəyinə ümid etmək üçün məni bütün əsaslarım var”.

1889-cu il 16 fevral tarixində “Novoye vremya” qəzetində Mendeleyevin “Rotşild və neft kəməri” məqaləsi dərc olunur ki, burada da o Rusiyada neft işinin vəziyyətini xarakterizə edir və boru kəmərinin Rusiya neft məhsulları ilə ticarət aparmaq üçün müstəsna əhəmiyyətini göstərir.

1907-ci ildə, tikintinin başlanmasından düz 10 il sonra ağ neft kəmərinin inşası sona çatır. Dünya mətbuatı ötürmə qabiliyyəti ildə 60 mln. pud yanacağa bərabər olan dünyada ən böyük boru kəməri haqqında yazaraq, bu “dünya möcüzəsini” Eyfel qülləsi və Transsibir dəmir yolu ilə müqayisə edir.

Mendeleyevin boru kəməri ideyası əsl peyğəmbərlik oldu, çünki sonralar bu unikal ağ neft kəməri Rusiya neft siyasətinə çox böyük müsbət təsir göstərdi. Bu bütün qabaqcıl qüvvələr – layihə tərəfdarları və ilk növbədə, Mendeleyev, Tağıyev, Rotşild qardaşları və başqalarının əsl triumfu idi.

Maraqlıdır ki, Mendeleyev daima iri neft maqnatlarının novatorluq rolunu vurğulayırdı: “...Bakıda texniki uğurlar yalnız iri zavod sahibləri üçün mümkündür... Mən həmişə irilərin xırdalarla mübarizəsinin... arxasında duracaq və sonunculara qoşulacağam, çünki onlara rus sənaye işlərinin əsl tənzimləyicisi kimi baxaraq, bilirəm ki, Nobellər, Rotşildlər və onlar kimilər özləri özlərini müdafiə edəcəklər. Amma bu heç də o demək deyil ki, yalnız xırdalar qalmalıdır, iriləri sıxışdırmaq lazımdır, - xeyr, bu irilər, yəqin ki, daha lazımlı və vacibdirlər, əsl nailiyyətləri onlar edirlər. Xırdalar isə sadəcə təbii çətinliklərin öhdəsindən gələnlərə həddini aşmağa və özündən çıxmağa imkan vermirlər, xüsusilə də qiymət təyin edərkən. İş mübaliğəyə gedib çıxsas, iriləri də qızgın müdafiə edəcəyəm”.

1888-ci il 31 oktyabr tarixində Mendeleyev London kimya-texnologiya cəmiyyətinin prezidenti Lüdviq Məndun və Britaniya assosiasiyasının sədri V.İ.Andersonun adına Qafqaz neft sənayesinin müasir inkişaf vəziyyəti və perspektivləri haqqında məktub yazaraq, Bakı neft ehtiyatlarının tükənməsi haqqında şayiələri təkzib edir. Xüsusilə, alim yazırdı: “...tükənmənin başlaması haqqında şayiələrin yayılması qismən Pensilvaniyada yaxşı öyrənilmiş neft tükənməsi halları ilə tamamilə tanış olmama, qismən isə öz məqsədləri üçün şayiələr yayan intriqa oyununa əsaslanır”.

S.Y.Vittenin xahişi ilə Mendeleyev 3 yanvar 1893-cü il tarixində Amerikanın kəşfinin 409 illiyi ilə bağlı Çikaqoda keçiriləcək Ümumdünya Kolumb sərgisinin tamaşaçıları üçün nəzərdə tutulmuş “Rusiya fabrik-zavod sənayesi və ticarət” kitabı (1-ci nəşr, 1893-cü il; 2-ci nəşr, 1896-cı il) üçün müfəssəl giriş məqaləsi hazırlayır. Bu məqalə Rusiya neft işinin tam tarixi icmalı idi və iki: “Kimya sənayesi” və “Neft

sənayesi” fəslindən ibarət idi ki, burada da alim hər bir sahənin vəziyyətini analiz edir və onların perspektiv inkişaf yollarını göstərirdi.

Belə ki, “Neft sənayesi” fəslində Mendeleyev statistik məlumatlar əsasında 1870-1892-ci illər ərzində Rusiyanın neftçixarma və neft emalı sənayesinin yüksəlişini qeyd edir və onun ən mühüm problemləri, daha dəqiq desək: neftin çıxarılması və emalı; neft qalıqlarının səmərəli istifadəsi; neft və neft məhsullarının daşınması; Bakı-Batumi boru kəmərinin və kömür gətirilməsinin “Bakı neft qalıqlarının buxar qazanları altında geniş şəkildə qeyri-səmərəli yandırılmasına” son qoyması üçün Donetsk daş kömür yataqlarından Volqaya dəmir yolunun tezliklə tikilməsi məsələlərini konkretləşdirir.

11 mart 1898-ci ildə Mendeleyev Baş palatada, Komissiyanın Rusiya neft məhsullarının Fransada satışının artırılması tədbirləri məsələsinə dair iclasında sədrlik edir; komissiya tərəfindən “Neft məhsullarına Fransa gömrük tarifində arzuolunan dəyişikliklər layihəsi” işlənib hazırlanır. Komissiya tərəfindən həll olunan problemlərin aktuallığı burada ən nüfuzlu şəxslərin: Rusiya maliyyə nazirliyinin yüksək vəzifəli məmurları, ən iri Rusiya neft firması olan “Nobel qardaşları”nın 1888-ci ildən 1917-ci ilədək rəhbəri Emmanuil Nobelin (Lüdviq Nobelin oğlu), bu firmanın əməkdaşları – M.Y.Belyamin və Y.Q.Krusselin, Fransanın konsulunun və s. iştirakı ilə vurğulanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, alim tərəfindən işlənib hazırlanmış, Rusiyanın bütün neftayırma zavodlarında stolüstü kitaba çevrilmiş neft məhsullarının xüsusi çəkisi cədvəli də böyük əhəmiyyətə malik idi.

Səciyyəvidir ki, Mendeleyevin adı ilə yalnız Rusiya neft işinin inkişaf tarixi deyil, həm də Rusiyada neft və neft emalı haqqında ilk kitabların nəşrinin başlanması da bağlıdır. 1891-ci ilin iyun ayından tanınmış nəşir İ.A.Yefronun təklifi ilə Mendeleyev F.A.Brokqauz və İ.A.Yefronun Ensiklopedik lüğətinin texniki və kimya bölməsinin redaktoru olur. Qeyd etmək lazımdır ki, alimin təqribən 500 nəşrindən 70-dən çoxu Rusiya (Bakı) neft işinin inkişafına həsr olunub.

Sonda xüsusi olaraq aşağıdakı faktı vurğulamaq istərdik: öz həyatının sonlarında yaxın alim illər üzrə tərtib olunmuş bioqrafik qeydlər yazır və burada bir çox qeyri-adi hadisələrlə zəngin olan 1886-cı il ərzində yalnız iki hadisəni – ikinci nikahdan əkiz uşaqları – Mariya və Vasilinin anadan olması və Bakıya səfərini qeyd edir. “1886-cı ildə Bakıda iki dəfə olmuşam, mayda tək və avqustda Lelya ilə birlikdə...” – Mendeleyev qeyd edir.

Yuxarıda verilmiş materiallar D.İ.Mendeleyevin Rusiya neft işinin inkişafına verdiyi böyük töhfəni və Bakı neftinin alimin elmi yaradıcılığında oynadığı rolunu açıq-aydın xarakterizə edir.

X OÇERK

VLADİMİR ŞUXOV – BAKILI ALFRED NOBEL

Yaddaqalan hadisələrlə zəngin həyat əbədidir.

Vladimir Qriqoryeviç Şuxovun (1853-1939-cu illər) adı demək olar ki, öz parlaq izini qoymadığı elə bir sahəsinin qalmadığı Bakı neft işi ilə sıx bağlıdır. Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, Şuxovun həyatının bu dövrü ən uzunmüddətli və məhsuldarlarından biri olub, Şuxovun ixtira etdiyi krekinq prosesi isə neftin distilləsi işində xüsusi bir dövr təşkil etdi, çünki avto- və aviamotorlar üçün çox qiymətli yanacaq – benzinin alınmasına yardım etdi.

V.Q.Şuxov – istedadlı ixtiraçı, alim (hidravlik, hidrotexnik, istilik texnikası mütəxəssisi və neft kimyaçısı). Həllinin cəsarətliliyi, yeniliyi, praktikliyi ilə fərqlənən onlarla konstruksiya yaradıb: mazut yandırılması üçün forsunka, erlift və qazlift prosesləri, neft kəmərləri, neft anbarları, qazholderlər, neftdaşıyan barjlar, neftdaşıyan sistemlər, neftin termik krekinqi və hidrolizi üçün qurğular, buxar qazanları, inersiya porşen və qaytanlı nasoslar, körpülər, torşəkili və tağşəkili çatular, hiperboloid qüllələr (o cümlədən, Hersonda hündürlüyü 80 m və Moskvada 160 m olan) və bir çox digər qurğular. Onun bir çox ixtiraları ABŞ-da geniş tətbiqini tapıb.

V.Q.Şuxov 1853-cü ilin 26 avqustunda Kursk quberniyasının (indiki Belqorod vilayəti) Qrayvorone şəhərində anadan olub. Orta təhsilini S.-Peterburq gimnaziyalarından birində alıb və onu bitirdikdən sonra tezliklə İmperator Moskva ali texniki məktəbinə çevrilmiş Moskva sənət məktəbinin mühəndis-mexanika şöbəsinin tələbəsi olub (burada ona öz dövrünün görkəmli müəllimləri – professorlar N.Y.Jukovski və F.Y.Orlov dərs deyəcək). 1876-cı ildə Şuxov məktəbi mühəndis-mexanik ixtisası üzrə fərqlənmə ili bitirib.

Gənc mütəxəssis mühəndis biliklərinin praktik təkmilləşdirilməsi məqsədilə bir illik ABŞ-a ezam olunur. Amerikadan qayıtdıqdan sonra o Varşava dəmir yolunun mühəndisi, daha sonra isə çertyoj bürosunun rəisi işləməyə başlayıb. 80-ci illərdə Şuxov Moskvaya köçərək, burada tanınmış zavod sahibi A.V.Barinin texniki inşaat kontoruna (sonralar “Stalmost”) baş mühəndis vəzifəsinə işə düzəlir. Daha sonra, səhhəti ilə əlaqədar olaraq cənuba, həmin dövrdə neft işinin sürətlə inkişaf etdiyi (əvvəlki oçerklərdən bildiyimiz kimi) Bakıya yollanır.

Şuxov əvvəllər tanış olmadığı neft işinə nəzər yetirir və “neft xəstəliyinə tutularaq”, neftin saxlanması, nəqli, distilləsi və yandırılması ilə bağlı bir sıra mühüm texniki vəzifələrin həllinə başlayır.

Neftin quru ilə nəqli məsələsini Şuxov aşağıdakı kimi həll edir: o onu su kimi boru kəməri ilə vurmağı təklif edir. Və artıq 1878-ci ildə, o, iyirmi yaşlı mütəxəssis, A.V.Barinin rəhbərliyi altında Nobel qardaşları firması üçün Rusiyada ilk kəmə, uzunluğu 9 km və diametri 3 dm olan Balaxanı – Qara şəhər neft kəmərinə layihələndirir və inşa edir (neft Balaxanı neft mədənlərindən Bakıda, Qara şəhərdə yerləşən neftayırma zavodlarına vurulur).

Burada qeyd etmək lazımdır ki, neftin özü tərəfindən inşa edilmiş neft kəməri ilə vurulması prosesini öyrənib və öz sınaqlarına əsaslanaraq, Şuxov neftin borularla hərəkətinin hesablanması üçün empirik formul tapır. Sonralar “Şuxov formulunu” bütün dünyanın mühəndisləri istifadə edəcəklər.

Neft qalıqlarının vurulması üçün Şuxov onların Vartinqtonun birbaşa işləyən buxar nasoslarında işlənmiş buxarın istiliyindən istifadə edərək əvvəlcədən qızdırılmasına əsaslanan xüsusi metod icad edir. Metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qızdırılma nəticəsində neft qalıqlarının qatılığı əhəmiyyətli dərəcədə azalır və o su kimi vurulur. Şuxov, Bakıda inşa etdiyi ilk mazut kəmərinə apardığı çoxsaylı sınaqlar əsasında təzə layihələndirilən mazut kəmərlərinin hesablanması üçün növbəti formulunu tərtib edərək, neft məhsullarının qızdırılmaqla vurulması üsulunun ilk ixtiraçısı olur və bununla da Amerika mütəxəssislərini əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır.

1879-cu ildə uzunluğu 12 km olan ikinci Balaxanı – Qara şəhər neft kəməri istismara verilir. 1884-cü ilə isə Balaxanı mədənlərində sutkada 200 min puddan çox neft ötürmək qabiliyyətinə malik artıq 5 neft kəməri var idi; bütün bu neft kəmərləri istedadlı mühəndislər Aleksandr Bari və Vladimir Şuxovun rəhbərliyi altında inşa edilmişdi.

Növbəti, heç də az mühüm olmayan neft və neft qalıqlarının odluqlarda yandırılması problemini Şuxov neftin yandırılması üçün ilk buxar forsunkasını quraşdırmaqla həll edir. Onun tərəfindən ixtira olunmuş forsunkada (patent № 1880; 1876-cı il) o “Laval körük borusunun” ixtira olunmasından çox-çox əvvəl eyni mexaniki ideyaları tətbiq edir: dar dəlikdən çox sürətlə çıxan buxarın böyük qüvvəsindən istifadə etməklə neftin çox narın toza çevrilməsi. Şuxovun forsunkası indiyədək də sənayedə istifadə olunmaqla, dünyada ən yaxşılarından biri idi ki, onun sayəsində mazutun parovozlar, çay və dəniz paroxodları üçün yanacaq kimi istifadə olunması mümkün oldu. Maraqlıdır ki, Nobel firması ilk olaraq onu praktik istifadə etmək üçün quraşdıraraq, Amerikanın “Standard Oil” firmasını neft forsunkasının istifadəsində düz üç il qabaqladı.

Şuxov, Rusiyada ilk olaraq (Nobel qardaşlarından sonra) neftdaşıyan gəmilər (Xəzər dənizi ilə daşınma üçün şxunalar və Volqa ilə daşımaq üçün dəmir pərçimli barjlar) tikdirməyə başlayaraq, bununla da neft və neft məhsullarının nəqli problemini həll etmiş olur. Belə ki, Saratov gəmiqayırma zavodundan məhz onun çertyojları əsasında uzunluğu 150 m-ə yaxın nəhəng pərçimli dəmir barjlar quraşdırmağa başlayırlar; o zaman üçün bu texnikanın möcüzəsi idi, çünki mühəndis-texnoloqlar hələ şablonların dəqiq qurulması haqqında anlayışa belə malik deyildilər. Şuxov onun çertyojları əsasında nəhəng pərçimli dəmir konstruksiyaları necə yığmaq lazım olduğunu göstərdi.

Şuxov tərəfindən sənayedə bu günədək də istifadə olunan yuxarıda göstərilən forsunkanın icad olunması ilə mazutun parovozlar, çay və dəniz gəmiləri üçün yanacaq kimi istifadəsi mümkün oldu. Dizel mühərriklərində yanacaq kimi “Nobel qardaşları” firmasının neft emalı zavodlarında istehsal olunan solyardan istifadə olunurdu. Və bunun nəticəsi kimi, daha mükəmməl neftdaşıma donanması Nobel firmasına Rusiya (Bakı) neft məhsullarının ixracını dəfələrlə genişləndirərək, onları təkcə Avropaya (Polşa, Almaniya, Avstriyaya) deyil, həm də Asiyaya (Hindistan, Çin, Əfqanıstan və s.) tədarük etməyə imkan verdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlcədən Abşeronda neft 200 funtadək tutuma malik, neft buruğunun yaxınlığında yerləşən taxta çənlərdə saxlayırdılar, daha sonra onu 70 min funtadək tutumu olan yeraltı torpaq anbarlarında saxlamağa başladılar.

Quyuların güclü fontan verdiyi halda yeraltı anbarlar 2 saat ərzində dolurdu, amma bu zaman çoxlu neft torpağa hopur və buxarlanırdı. Belə saxlanmanın əlverişli olmadığını – böyük itkiləri nəzərə alaraq, “Nobel qardaşları” firması Rusiyada A.V.Barinin, Şuxovun (artıq bizə məlum olduğu kimi) baş mühəndis işlədiyi inşaat kontoru ilə sıx əməkdaşlıqda rezervuar xidməti yaratmağa başlayır. Neft və neft məhsullarının saxlanması məsələsi Şuxov tərəfindən böyük pərçimli dəmir rezervuarların qurulması yolu ilə müvəffəqiyyətlə həll olundu (bütün Rusiya boyu 20 mindən artıq metal rezervuar tikildi; onların konstruksiyası bu günlərdə saxlanılıb).

İş burasındadır ki, o zamanlar belə rezervuarlar üçün özülün qurulması məsələsi dəqiq müəyyən olunmamışdı və bahalı özül qurğuları düzəldilirdi. Şuxov hamar torpaq əsasın necə böyük müqavimət təşkil etdiyini başa düşüb, bahalı özüllərin atılmasını kənara ataraq, qeyd etmişdir ki, rezervuarın minimal çəkisi haqqında sadə qaydadan istifadə etməklə dəmirə (rezervuarın tikilməsi üçün tələb olunan) əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edilməsinə nail olmaq mümkündür. Beləcə o özünün daimi hündürlüklü dəmir rezervuarların tikilməsi haqqında məşhur “Şuxov” qaydasını müəyyən edir; yəni Şuxov sadə səmərəliləşdirmə yolu ilə dəmir rezervuarların hazırlanmasının dəyərinin demək olar ki, iki dəfə ucuzlaşmasına nail olur.

Beləliklə, Şuxovun istedadının da müəyyən payı sayəsində “Nobel qardaşları” firması artıq 1881-ci ildə təkcə Bakıda deyil, həm də Həştərxan, Samara, Moskva, Kazan, Rıbinsk və Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində böyük rezervuar parklarına sahib olur. Və nəticəni çox gözləmək lazım gəlmir: neft və neft məhsullarının yaxşı təşkil olunmuş saxlanma və nəqli sistemləri Nobel firmasına Bakı və bütün Rusiyanın neft işində liderlik etməyə imkan verir. Mədənlərdə, zavodlarda və çoxsaylı Nobel anbarlarında yerləşən bu rezervuarlarda praktik olaraq bütün maye neft məhsulları (ağ neft, yağlar və s.) saxlanırdı. Və hər bir rezervuarın üzərində “Nobel qardaşları ortaqlığı” yazısı var idi.

Məlum olduğu kimi, “Nobel qardaşları” firması ona məxsus zavodlarda neft məhsullarının istehsalı texnologiyasını daima yaxşılaşdırırdı; belə ki, 1883-cü ildə Bakıdakı ağ neft zavodlarından birində firma neftin fasiləsiz distilləsi üçün V.Q.Şuxov və İ.İ.Yelin tərəfindən düzəldilmiş qazanxana batareyası (“Nobel batareyası” adı altında tanınan) quraşdırır: yeni yeni klassik qazanxana batareyası yaradılır. Həmin vaxtlar firma yeni batareya ilə bağlı yazırdı ki, o öz zavodunda “...indiyədək nə Amerikada, nə də Avropada məlum olmayan ardıcıl şəkildə bir-birinə bağlanan kublarda neftin fasiləsiz distilləsi sisteminin” quraşdırılmasına nail olub [Məcmuə – “Nobel qardaşları ortaqlığı” firmasının 30 illiyi, 1909-cu il].

1888-ci ildə Şuxov verilmiş keyfiyyətli məqsədli neft məhsulları almağa imkan verən defleqmatör işləyin hazırlayır. İki ildən sonra o bu ixtiraya 9783 sayılı patent alacaq. Bakıda bu defleqmatör “Nobel qardaşları” və “Elrix” firmalarının zavodlarında quraşdırılacaq. Benzin zavodundan başqa bütün neftayırma zavodlarında əks cərəyan prinsipindən istifadə olunurdu, yağ distillyatlarının mazutdan çəkilməsi qızdırılmış su buxarı ilə aparılırdı. Şuxov defleqmatörünü sayəsində bütün Nobel zavodlarında isti yay dövründə texnoloji suyun soyudulması üçün soyuducu qurğular quraşdırmağa və istifadə etməyə başladılar.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, müasir krekinq prosesi öz aparatura tərtibatı və geniş tətbiqinə görə məhz 24 yanvar 1890-cı il tarixində Sergey Qavrilovla birlikdə rəsmi olaraq tamamilə yeni təzyiq altında fasiləsiz krekinq prosesini qanuniləşdirmiş Şuxova borcludur.

Həmin dövrdə ağ neft xam neftin distilləsi zamanı əsas məhsul idi: məsələn, 3 t Bakı neftindən 1 t ağ neft alınır, 2 t isə neft mazutları təşkil edirdi. Şuxovun metodu da neft qalıqlarından əlavə ağ neftin çıxarılması üçün nəzərdə tutulmuşdu, çünki yüksək temperatur və təzyiqin təsiri altında neft mazutunun tərkibinə daxil olan ağır (yüksək temperaturda qaynayan) fraksiyaların daha mürəkkəb molekulları ağ neft və benzinin tərkibinə daxil olan daha sadə molekullara parçalanırdı.

Şuxov və Qavrilova qədər krekinqdə bilavasitə odla qızdırılan metal kublar tətbiq olunurdu: dünyada ilk dəfə olaraq onlar bu proses üçün isti qazların təsirinə məruz qoyulan borular sistemini təklif etdilər, həm də borular istər düz, istərsə də spiral şəklində əyilmiş ola bilərdi. Vladimir Şuxov və Sergey Qavrilov öz ixtiralarına 12926 sayılı patenti (imtiyazı) 1891-ci ildə aldılar və burada qeyd olunurdu ki, “borularda koks qalıqlarının təmizlənməsi üçün təbii sirkulyasiyanın kifayət qədər olmadığı halda və həmçinin istiliyin daha yaxşı ötürülməsi üçün süni sirkulyasiya tətbiq edilir”.

Beləliklə, V.Q.Şuxov yalnız 1913-cü ildə mühəndis Vilyam Bartonun Şuxov patentindən demək olar ki, fərqlənməyən analoji patentinin peyda olduğu ABŞ-ı 20 ildən də çox qabaqlayaraq, krekinq prosesinin ilk ixtiraçısı oldu (1913-cü ildə V.Barton termik krekinq prosesi işləyib hazırlayır ki, onun da əsasında yüksək molekulyar karbohidrogenlərin aşağı molekulyarlara çevrilməsi mümkün olur). D.İ.Mendeleyev Şuxovun ixtirasını 1891-ci ildə layiqincə qiymətləndirilən ilk şəxslərdən biri oldu. Lakin o zamankı iqtisadi və texniki şəraitə görə, böyük həcmdə benzinə ehtiyac yox idi və deməli krekinq prosesinə də ehtiyac duyulmurdu. O zaman benzin lazımsız və hətta neftin distilləsi zamanı qaçılmaz olan zərərli əlavə məhsul idi, çünki hələ avtomobil nəqliyyatı yox idi, aviasiya haqqında isə bəşəriyyətin ən yaxşı beyinləri hələ xəyal edirdi.

Şuxovun öz dövrünü iyirmi beş ilk qabaqlamış dahiyənə ixtirası unudulur. Burada “Nobel qardaşları” firmasının baş kimyaçısı, krekinq prosesinin böyük əhəmiyyətini artıq o zaman başa düşmüş, lakin onun (bu prosesin) “...mürəkkəb aparatura və incə nəzarət tələb etməsi və bunun yerinə yetirilməsinin hazırda mümkün olmaması” səbəbindən praktik tətbiqini görməyən professor M.M.Tixvinskiyin fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi.

Burada xüsusilə vurğulamaq istərdik ki, Amerika neft ədəbiyyatında bəzən krekinq prosesinin onların həmyerlisi Barton tərəfindən ixtira olunduğu yazılır. Lakin, hələ 1969-cu ildə neft tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis S.M.Lisiçkinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, bu çox güclü Amerika neft monopoliyasına bu prosesdən ona hüquq əldə edilməsinə maliyyə xərci çəkmədən sənaye qaydasında istifadə etmək hüququnu bu monopoliyanın adına yazmaqda xidmət göstərmək cəhdindən başqa bir şey deyil. Buna görə də, 1924-cü ildə ABŞ-ın iki iri neft firması (“Standard Oil” və “Sinclair”-“Sinkler”) arasında krekinq prosesinin istifadə olunması hüququna dair məhkəmə işi başladığında qaçılmaz olaraq prioritet məsələsinin ortaya çıxması təsadüfi deyildi. O zaman bu

firmalardan biri mütəxəssislərdən ibarət komissiyanı SSRİ-yə, məşhur həmyerlimiz V.Q.Şuxovun yanına göndərir və o sübut edir ki, krekinq prosesinin ixtirası prioriteti Bartona məxsus deyil. Bu sübut Bartonun krekinq prosesinin Vladimir Şuxov və Sergey Qavrilovun metodundan başqa bir şey olmadığını təsdiq etmiş ABŞ Ali məhkəməsinə qane edir. Neftin unikal termik krekinq prosesinin yaradılmasının əsl tarixi belədir.

Maraqlı fakt (və ya təsadüf): Şuxovun ixtirası ilə eyni zamanda dünyada benzin motorlu ilk avtomobil də düzəldilib, yəni benzinin əsas və daimi istehlakçısı yaranıb. Praktiki əhəmiyyətini avtomobil yalnız 1885-1886-cı illərdə, alman mühəndisləri Q.Daymler və K.Bens tərəfindən Almaniyada daxili yanma mühərriki ilə təchiz olunmuş ilk avtomobil düzəldildikdə alacaq. ABŞ-da avtomobillərin istehsalı 1905-ci, Rusiyada isə yalnız 1910-cu ildə başlanıb. Milyonlarla avtomobil yalnız iyirmi beş il sonra peyda olacaq və artıq onda benzin neft emalının əsas və zəruri məhsuluna çevriləcək.

Sovet dövründə Şuxovun ixtirası praktikada istifadə olunacaq: 1929-1931-ci illərdə Bakıda "sovet krekinqi" adı altında məlum olan sistem üzrə krekinq proses üçün zavod tikilir. Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyovun layihəsi əsasında təchiz edilmiş bu zavodda SSRİ-də ilk dəfə riforminq prosesi həyata keçiriləcək.

Kapelyuşnikov Matvey Alkumoviç (1886-1959-cu illər) – görkəmli neft kimyaçı alim, SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (1939-cu il). V.Q.Şuxovla sıx işləyir və əməkdaşlıq edirdi. Turboburun ixtiraçısı (1922-ci il); əsas əsərləri neftin krekinqi və layların neft verməsinin artırılmasına aiddir.

Rüstəmbəyov Fətullabəy (1867-1946-cı illər) – görkəmli mühəndis-texnoloq. 1893-cü ildə S.-Peterburq texnoloji institutunu bitirib. 1906-cı ildən 1919-cu ilədək 1887-ci ildə təsis olunmuş "Nağıyev Musa" firmasının baş müdiri olub; 1923-1930-cu illərdə ən iri sovet birliyi olan "Azneft"-in texniki direktoru vəzifəsini tutub; 1923-cü ildə "Azneft"-də onun rəhbərliyi altında M.Kapelyuşnikov tərəfindən ixtira olunmuş turbobur uğurla sınaqdan keçir. 1929-cu ildə ABŞ-a ezam olunur. 1934-1937-ci illərdə "Azneftlayihə" trestinin baş mühəndisi işləyir. 1925-ci ildə sovet (Azərbaycan) neft işinin inkişafında əvəzsiz köməyə görə Əmək Qızıl Bayraq ordeni ilə təltif olunur; M.Kalinin ona şəxsi təşəkkürünü bildirir. Uzun müddət V.Q.Şuxovla birlikdə sonuncunun ölümünədək məhsuldar iş birliyi aparır. 1934-cü ildə "Azərbaycan neft sənayesi" jurnalında məqalələr və oçerklər silsiləsi dərc etdirərək, yerli və xarici təcrübənin öyrənilməsi əsasında dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının, Xəzərdə qazma işlərinin təşkili və neft quyularının qazılmasının nəzəri və praktik əsaslarını izah edir. Bu məqalələrdə o ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının istismarı haqqında təkliflərini verir və Xəzər dənizində 6 potensial-perspektiv şelf sahələrini sadalayır. Onun fikrinin doğruluğu 1949-cu ildə bütün dünyada məşhur olan Neft Daşları yatağının kəşfi ilə təsdiq olunur.

Zavodda alınmış aviabenzin 90-95 oktan ədədi və aşağı donma temperaturuna malik olacaq. Bir ildən sonra, 1932-ci ildə Bakıda Şuxov-Kapelyuşnikov-Rüstəmbəyov sistemli krekinq zavodunda SSRİ-də ilk dəfə olaraq yüksək temperaturlu krekinq prosesi (510°C və daha yüksək) həyata keçiriləcək ki, nəticədə də sürətləndirilmiş rejimlərdə işləyən motorlar üçün yüksək aromatizasiyalı benzinlər (52%-dək) alınacaq.

Şuxov su və neftin çəkilib vurulması probleminə xüsusi diqqət yetirirdi. Məlum olduğu kimi, Vartinqtonun amerikan nasoslarının işinin tənzimlənməsi üçün kompensator adlandırılan və maşında nazim çarx rolunu oynayan sadə cihaz istifadə olunurdu. Bu zaman bu nasosların səmərəli hesablanması üçün qaydalar mövcud deyildi. Şuxov özünün "Birbaşa hərəkətli nasoslar" işində (M., 1897-ci il) nasos-kompaundların buxar hissəsinin ölçüləri arasında optimal nisbətə müəyyən olunması məsələsinin ətraflı tədqiqini təqdim edir və belə nasosların kompensatorsuz və kompensatorla işləyən zaman hesablanmasını göstərir. Şuxov tərəfindən təklif olunmuş hesablama nəzəriyyəsi o qədər praktik olur ki, ölkənin soraq dərslər vəsaitlərinə daxil edilir.

Maraqlıdır ki, Şuxovun konstruksiyası əsasında düzəldilmiş belə nasoslar həm mazutun, həm də qızdırılmaqla ağır, çox qatı neftlərin çəkilib vurulması üçün rahat olur. Mayələrin dərin quyulardan çəkilməsi üçün Şuxov mayenin sürətlə qaçan lentlə çəkilməsinə əsaslanan "qaytanlı" deyilən nasoslar yaradıb. Bu nasoslar seriyalarla buraxılırdı, lakin 80-ci illərdə Bakı neft quyularının dərinliyinin nisbətən az olması və bu nasosların işinə müvafiq olmasına baxmayaraq, onlar geniş yayılmadılar. O dövrdə Bakı neft mədənlərində əsasən jelonka (dibində qapaq olan uzun dar vedrə) ilə dartaylama tətbiq olunurdu.

Şuxov tərəfindən təklif olunmuş və qurulmuş distillə qazanlarının qızdırıcıları, qarışdırıcı və su təmizləyicilərin orijinal konstruksiyalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məsələn, onun tərəfindən icad olunmuş su-boru qazanları ("Şuxov qazanları" kimi məşhurdur): konstruksiyasına görə sadə və orijinaldır, quraşdırılması, təmizlənməsi və təmirinin sadəliyi nəticəsində daşınması asandır; ona məxsus sistemli buxar qızdırıcısı ilə təchiz olunub. Şuxov qazanları təkcə Rusiyada deyil, həm də xaricdə geniş yayılıb: artıq bizə tanış olan amerikalı ixtiraçı Barton XX əsrin 20-ci illərində 800-dək Şuxovun buxar qazanları ideyasını təkrarlayan krekinq aparat quraşdırır, lakin artıq su üçün deyil, neft üçün.

Sonda bir daha qeyd etmək istərdik ki, Vladimir Şuxovun bütün mühüm ideya, ixtira və qurğularından (onlar isə təkcə neft işində olmayıb) ən əhəmiyyətli neftin onun tərəfindən ixtira olunmuş, Bakının və ümumilikdə bütün Rusiyanın neft işində inqilab etmiş krekinq prosesidir.

Bu dahi ixtiraçının, "Bakılı Alfred Nobel" elmi-texniki fəaliyyəti layiqli təsdiqini alıb: 1929-cu ildə V.Q.Şuxov SSRİ Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilib və Lenin mükafatı ilə təltif olunur; 1932-ci ildə ona Əmək Qəhrəmanı adı verilib.

XI OÇERK

YUSİF MƏMMƏDƏLİYEVİN ELMİ ŞÜCAƏTİ

Tarixdə olduğu kimi elmdə də müəyyən inkişaf mərhələsi öz dahisini tələb edir. Müəyyən inkişaf dövrü, müvafiq düşüncə tərzinə malik insanlar tələb edir.

Pyotr KAPİTSA

Bəşəriyyətin faşizm üzərində qələbəsinin 60 illiyi və alimin 100 illiyi münasibətilə BMT-də Y.H.Məmmədaliyevin ixtiralarının nasizmin darmadağın edilməsindəki əhəmiyyətinə həsr olunmuş xüsusi iclas keçirildi. 2005-ci il YUNESKO tərəfindən sülh və tərəqqinin müdafiəsinə əvəzsiz töhfə vermiş görkəmli kimyaçı, gözəl insan, patriot və humanist Yusif Məmmədaliyev ili elan edilib.

Görkəmli Azərbaycan kimyaçısı Yusif Heydər oğlu Məmmədaliyevin (1905-1961-ci illər) əsas elmi fəaliyyəti dəhşətli müharibə və ağır müharibədən sonrakı illərə təsadüf edib. Azərbaycanda neft elminin inkişafı Böyük vətən müharibəsi illərində də intensiv şəkildə davam edirdi; o dövrdə neft sənayesini təcili olaraq hərbi üsula uyğunlaşdırmaq lazım gəldi. Bu respublikanın neft sənayesinin bütün SSRİ-nin cəbhənin yüksək keyfiyyətli yanacaq-sürtkü materialları ilə təmin olunması üzrə mühüm bazaya çevrilməsinə gətirib çıxardı, Bakı neft maşınqayırma zavodları isə, əsasən, hərbi məhsullar buraxmağa başladılar.

Tanınmış dövlət xadimi, SSRİ-nin iri neft-qazçıxarma regionları – Azərbaycan, Volqa və Uralın (“ikinci Bakı”) və Qərbi Sibirin (“üçüncü Bakı”) istismarının təşkilatçısı N.K.Baybakov xüsusilə qeyd edirdi ki, “...Bakı ölkənin əsas neft rezervuarı, döyüşən ordunun hərbi texnikasının yanacaq təchizatının əsas mənbəyi idi. Bütün ölkə neftçıxarmasının 70-75%-i, aviasiya benzininin istehsalının 85-90%-i onun payına düşürdü; o SSRİ-nin Hərbi Dəniz Qüvvələrini sortluq yanacaq-sürtkü materialları ilə təmin edirdi”.

Həmin dəhşətli illərdə müharibədə qələbə çalmaq üçün işdə yorulmaq bilməyən həqiqi vətənpərvər alimlər üzə çıxdı və onların da arasında, ilk növbədə, yerli elmi kimya və neft və təbii qazın emalına dair işlərlə zənginləşdirmiş Məmmədaliyevi qeyd etmək lazımdır. SSRİ Elmlər Akademiyasının Prezidenti V.L.Komarov 1941-ci ilin sentyabrında yazırdı: “...alim üçün həlledici döyüşlərin getdiyi günlərdə Qızıl Ordunun döyüş gücünün möhkəmləndirilməsi üçün işləməkdən böyük şərəf ola bilməz”. Azərbaycanın kimyaçı alimlərinin qarşısında ən ümdə vəzifələr qoyulurdu: toluolun sintezi, aviabenzinlərin, aviayağların hasilatının artırılması və onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, partlayıcı və tüstü yaradan maddələrin, tank əleyhinə vasitələrin alınması və istehsalı və müxtəlif müəssisələrin kimyəvi məhsullarla təchiz olunması.

Y.H.Məmmədaliyev 1905-ci ildə Ordubad şəhərində (Naxçıvan, Azərbaycan) bağban ailəsində anadan olub. Təhsilini Ordubadın yeganə dövlət məktəbində alıb. 1929-cu ildə Moskva dövlət universitetinin (MDU) kimya fakültəsinə daxil olur ki, burada da ona öz dövrünün görkəmli müəllim və alimləri – N.D.Zelinski, A.A.Balandin, B.A.Kazanski və A.N.Nesmeyanov dərs deyir. 1931-ci ildə universiteti üzvi kataliz ixtisası üzrə bitirir. MDU-dan sonra o Moskva kimya zavodunda kimyaçı, daha sonra Gəncədə Azərbaycan kənd təsərrüfatı institutunda üzvi kimya kafedrasının müdiri işləyir, 1933-cü ilin martında

isə Məmmədaliyev V.Kuybışev adına Azərbaycan neft emalı elmi-tədqiqat institutuna (hazırda akad. Y.Məmmədaliyev adına Azərbaycan neft-kimya prosesləri institutu) işə düzəlir. Burada o ilk müstəqil işini (karbohidrogenlərin xlorlaşdırılması) yerinə yetirir.

1936-cı ildə Bakı neft nəşriyyatında Məmmədaliyev özünün ilk "Azərbaycanın təbii qazları və onların kimyəvi emalı" broşurasını nəşr etdirir ki, burada da qazların kimyəvi reaksiyası sxemini təqdim edib və ətraflı təsvir edərək, qazşəkilli karbohidrogenlərin xlorlaşdırılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirib. Üç ildən sonra Leninqradın "Tətbiqi kimya jurnalı"nda Məmmədaliyev və onun tələbəsi A.M.Quliyevin metanın xlorlaşdırılması haqqında onlar tərəfindən işlənib hazırlanmış haloidləşdirmə metodunun ətraflı təsvir olunduğu məqaləsi çıxır.

Hadisələri qabaqlayaraq qeyd edək ki, müharibəyədək Bakıda Məmmədaliyevin tədqiqatları əsasında tikilmiş metanın xlor törəmələri kompleksinin alınması üçün sınaq-sənaye qurğusu müharibə illərində cəbhəyə çox böyük yardım göstərərək, hərbi aviasiyanı ona ən zəruri olan məhsullardan biri ilə təchiz etdi.

Dördxlorlu karbohidratla bağlı uğurlu tədqiqatlardan sonra Məmmədaliyevin rəhbərlik etdiyi laboratoriya karbohidrogenlərin haloidləşdirilməsi istiqamətini davam etdirirdi. Belə ki, bromlaşdırma xlorlaşdırma üzrə tədqiqatların məntiqi davamı idi. Məmmədaliyev əməkdaşları (S.D.Mehdiyev, M.M.Hüseynov və b.) bu işdə pionerlər oldular, çünki yerli ədəbiyyatda neft qazlarının bromlaşdırılması haqqında heç bir məlumat yox idi, xarici ədəbiyyatda isə ziddiyyətli və qeyri-müəyyən məlumatlar var idi.

Azərbaycan ETİ-də müharibənin başlanmasına yaxın Məmmədaliyevin rəhbərliyi altında partlayıcı kompozisiyalarda istifadə olunan toluolun alınması üzrə mühüm tədqiqatlar dövrəsi başlayır. 1941-ci ilin iyun ayına adı çəkilən institutun tərkibində 18 zəngin təchiz olunmuş laboratoriya, sınaq stansiyası, 2 təcrübə zavodu, yardımçı emalatxanalar və xüsusi təsərrüfatı var idi. Müharibənin elə ilk günlərindən institut yerli cəbhənin tələblərinin doğurduğu yeni vəzifələrin həllinə başlayır.

Məmmədaliyevin rəhbərliyi altında neft kimyaçıları qrupu tərəfindən benzolun alkiləşdirilməsi üsulunun geniş və intensiv öyrənilməsi artıq 1942-ci ildə neft xammalından toluolun yeni sintezi prosesinin işlənib hazırlanması və istehsalatda tətbiqinə gətirib çıxardı. Bu İttifaqın müdafiə sənayesinin inkişafına mühüm töhfə idi, çünki partlayıcı maddələrin yaradılması üçün toluol resursları nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı.

Daha sonra, Məmmədaliyevin rəhbərliyi altında nisbətən qısa müddət ərzində sənaye miqyasında kumolun – aviasiya benzininin yüksəkotanlı komponentinin alınması təşkil olundu. Bu aviyanacaqlara yüksək effektiv əlavələrin yaradılması məqsədi ilə aromatik karbohidrogenlərin katalitik alkiləşdirilməsi üzrə çoxsaylı tədqiqatların nəticəsi oldu. Nəticədə Bakı zavodları Sovet İttifaqı aviasiyası üçün yüksək keyfiyyətli benzinin istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırdılar və müdafiə ehtiyacları üçün mühüm məhsulların sürətlə yaradılması perspektivi yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Məmmədaliyevə qədər mövcud olmuş aviamotor yanacaqlarının istehsalı prosesləri cəbhənin tələblərinə cavab vermirdi.

Görkəmli akademik B.A.Kazanskinin yeni proseslə bağlı rəyində qeyd olunmuşdu: “Y.H.Məmmədəliyevin və digərlərinin ərizəsi ciddi təcrübi materiala əsaslanır, motor yanacağı sənayesi üçün əhəmiyyətini şişirtməyin mümkün olmadığı mühüm məsələyə həsr olunub, onu orijinal və olduqca sadə və qənaətli vasitələrlə həll edir və buna görə də müsbət qiymətə və həyata keçirilməsinin dəstəklənməsinə layiqdir”.

Müharibə zamanı (1942-ci ildə) Məmmədəliyev doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edir və bu “İzvestiya” qəzetində qeyd olunur (03.06.1943-cü il). Tatyana Tessin qəzetdə dərc olunmuş “Bu günümüzün dissertasiyası” oçerki belə başlayırdı: “Nə vaxtsa bizim alimlərimizin dəhşətli bir dövrdə yazılmış işləri, Vətən müharibəsi günlərində müdafiə olunmuş dissertasiyaları xüsusi tədqiqat predmeti olacaq... Elə azərbaycanlı Y.Məmmədəliyevin doktorluq dissertasiyası kimi. İş müasir kimyanın mühüm problemlərindən biri, toluolun sintezi probleminə toxunur. Toluol bizə texniki trotil, tol, tolit adı altında məlum olan trinitrotoluolun sintezinin başlanğıc maddəsidir. O artilleriya mərmiləri, aviabombalar, dəniz minaları və bir çox digər qurğuların hazırlanması üçün istifadə olunur... Bu müharibə ilə sıx, qan qohumluğu ilə bağlı iş, alimin arxasında mərmilərin gurultusu, tüstü, alov, düşməyə zərbənin dayandığı işidir”. (Məmmədəliyevin dissertasiyasının adı – “Toluolun aromatik karbohidrogenlərin alkülləşdirilməsi və dealkülləşdirilməsi ilə sintezi”dir).

Doktorluq dissertasiyasının müdafiəsindən üç il sonra alim Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilir və Azərbaycan SSR EA Neft institutunun direktoru təyin olunur. Məmmədəliyev Azərbaycanda ilk kimyaçı akademik idi (1945-ci il). 1947-ci ildə alim SSRİ Neft sənayesi nazirliyinin Texniki şurasının sədri təyin olunur; elə həmin il Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti seçilir (1950-ci ilədək).

Azərbaycanın elmi həyatından maraqlı fakt: 1944-cü il 14 aprel tarixində Moskva alimləri başda V.L.Komarov olmaqla respublikanın elmi-texniki potensialı və onun alimləri ilə yerindəcə tanış olmaq üçün Bakıya gəlirlər. müsahibə üçün otağa birinci daxil olan Məmmədəliyevlə uzun və qəti söhbətdən sonra sovet Elmlər Akademiyasının rəhbəri Komarov bildirib: “Yusif Məmmədəliyev kimi yalnız bir belə alimi olan respublika öz Akademiyasına layiqdir”. (27 mart 1945-ci il tarixində SSRİ Xalq komissarları sovetinin qərarına müvafiq olaraq Azərbaycan SSR-in Elmlər Akademiyası təsis olunur).

1945-ci ildə Məmmədəliyevin, alimin katalitik alkülləşdirmə sahəsində tədqiqatının nəticələrinin toplandığı və neft qazları və aromatik karbohidrogenlər əsasında yerli xammaldan motor yanacaqlarının praktik alınması mümkünliyünün göstərildiyi “Aviasiya yanacaqları istehsalında alkülləşdirmə reaksiyası” monoqrafiyası işıq üzü görür.

Kitaba ön sözü görkəmli alimlər N.D.Zelinski və A.A.Balandin yazaraq aşağıdakıları vurğulayırlar: “Son zamanlar katalitik alkülləşdirmə reaksiyaları böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayırlar, xüsusilə də aviasiya yanacağına əlavələrin sintezi məqsədləri üçün xidmət etdikləri neft emalı sənayesində. Belə benzinlərin istehsalı ABŞ-da böyük sənaye inkişafı alıb və onun sənaye yolu ilə həyata keçirilməsi bizim İttifaqda da kifayət qədər aktualdır. İstedadlı Azərbaycan alimi, professor Y.H.Məmmədəliyevin sovet oxucusunun diqqətinə təklif olunan monoqrafiyası onun

və əməkdaşları tərəfindən Azərbaycan ETİ və Azərbaycan dövlət universitetində katalitik alkiləşdirmə sahəsində aparılmış tədqiqatlarının nəticəsindən ibarətdir...

Kitab iki hissəyə ayrılır – bir tərəfdən, aromatik karbohidrogenlərin, digər tərəfdən isə izoquruluş parafinlərinin neytrallaşdırılmamış karbohidrogenlərin köməyi ilə alkiləşdirilməsi. Müəllifin bu mərhələdə çoxsaylı mümkün katalizatorlardan məhz kükürd turşusu üzərində dayanması onun istehsalının böyük miqyasda mütəşəkkiliyi və yüksək katalitik aktivliyi ilə tam əsaslandırılır. Kitabın hər bir hissəsində ətraflı ədəbi icmal verilib. Monoqrafiyanın bu tərəfini də çox qiymətli hesab etmək lazımdır, çünki indiyədək bu qədər aktual bir məsələ üzrə məlumatlar bir yerə toplanmayıb və kimya ədəbiyyatında dağınıq şəkildə idi. Beləliklə, Y.H.Məmmədəliyevin kitabı bu baxımdan dünya monoqrafiya ədəbiyyatında mövcud olan boşluğu doldurur...”.

1945-ci ilin sonlarında Məmmədəliyev Dövlət (Stalin) mükafatının laureatı olur. Bu dövrdə “Vışka” neft qəzeti qeyd edirdi:

“Sovet aviasiyasının şöhrət qazanmış qəhrəmanı Pokrişkindən, general Dzusovun igid təyyarəçilərindən və ya general Osipenkunun qırıcılarından soruşun:

– Sizə havada hökmranlığı əldə etməyə kim kömək etdi?

Onlar cavab verəcəklər: Təyyarə düzəldənlər və neftçilər.

...Yakovlev, Mikulin və Məmmədəliyev – onlar bir iş görürdülər: sovet təyyarəçisinə hamıdan yuxarı, hamıdan uzağa uçmağa və manevr qabiliyyətli olmağa kömək edirdilər.

Yuxarı və daha yuxarı! – bu yalnız təyyarəçinin devizi deyil, bu qabaqcıl sovet aliminin də devizidir. Hazırda Y.H.Məmmədəliyev öz laboratoriya qurğusunda təyyarələr üçün yanacaqın keyfiyyətinin yeni, daha effektiv yüksəldilməsi prosesləri üzərində işləyir. O bilir ki, əməyi həm dinc sosialist işlərində, aviasiya üçün onların sayı isə Vətənin hüdudsuz torpaqlarında çoxdur, həm də bizim hərbi qüdrətimizin yüksəldilməsi üçün lazım olacaq”.

Məmmədəliyevin motor yağlarının köpüklənməsinin qarşısının alınması üzrə mühüm işlərini də xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu halla mübarizə aparmaq üçün yağlara üzvi silisium birləşmələri əsasında xüsusi aşqar növü tətbiq olunur. Belə ki, Məmmədəliyevin rəhbərlik etdiyi alimlər qrupu bu cür birləşmələri alkiləşdirmə reaksiyası vasitəsilə sintez edib. Tədqiqatlar göstərib ki, maşın yağlarına 0,5-1,0% miqdarında əlavə olunmuş bu cür aşqarlar (alkilxlorsilanlar) köpük yaranmasının qarşısını demək olar ki, bütünlüklə alırlar.

40-cı illərin sonları – 50-ci illərin əvvəllərində Məmmədəliyev bir sıra tədqiqatları ilə xarici neft kimyaçıları qabaqlayırdı: dünya elmi ədəbiyyatında ilk dəfə onun tərəfindən sikloparafinlərin kükürd turşusunun iştirakı ilə olefinlərlə alkiləşməsi təsvir olunub, həmçinin haloidbenzolların alkiləşməsi prosesi təklif olunub.

Məmmədəliyevin işləri dünya elm ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunub. 1946-cı ildə Amerikanın “Review of Petroleum Technology” (v.8, s.373) jurnalı alimin tədqiqatlarının nəzəri əhəmiyyətini belə qeyd edib: “Alkiləşdirmə reaksiyasının nəzəri aspektinin öyrənilməsi sahəsində Y.H.Məmmədəliyevin “Aviasiya yanacaqlarının istehsalında alkiləşdirmə reaksiyası” monoqrafiyası ən yüksək qiymətə layiqdir”.

Müharibə zamanı Məmmədaliyev əməkdaşları ilə birlikdə Azərbaycanın neft sənayesinin qaz təsərrüfatının layihələndirilməsi zamanı təbii və süni neft qazlarının tərkibi və xüsusiyyətlərinin tədqiqi materiallarından geniş istifadə edib. Belə ki, onun rəhbərliyi altında metan və etanın xlor törəmələrinin (dördxlorlu karbohidrat, metil xlorid və dixloretan) sintezi metodları, həmçinin neft qazları bazasında aviabenzinlər üçün yüksəkoktanlı əlavələrin alınması metodu işlənib hazırlanıb.

Maraqlı fakt: dəhşətli müharibə illərində, Sovet Ordusu Volqa və Qafqaz uğrunda döyüşlərdə qələbə çaldıqdan sonra faşistləri qərbə atarkən, Məmmədaliyevin rəhbərliyi altında Bakının Keşlə qəsəbəsi yaxınlığında quraşdırılmış kустar qurğusu min ton yüksəkoktanlı komponent hasil edib ki, bu da Bakı zavodlarına Cənub cəbhəsinin hərbi aviasiyası üçün yüksək markalı benzinin istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verib.

Azneftkombinatın o zamankı rəhbəri S.A.Vəzirov 1943-cü ilin sonlarında Məmmədaliyevə belə xarakteristika verib: "Professor – kimya elmləri doktoru yoldaş Məmmədaliyev Böyük vətən müharibəsi dövründə katalitik alkiləşdirmə - dealkiləşdirmə reaksiyasına əsaslanan üç mühüm prosesi işləyib hazırlayıb və yarımzavod miqyasında yoxlayıb... Beləliklə, gənc alim, professor – doktor Məmmədaliyevin səmərəli fədakar yaradıcı əməyi artıq Azneftkombinata Qızıl Ordunu yüksəkoktanlı aviabenzinlərlə təmin etmək işində böyük yardım göstərüb və gələcəkdə mühüm müdafiə neft məhsullarının hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması üçün perspektivlər açır". (Cəbhənin aviasiya yanacağı ilə təmin olunmasına görə professor Y.H.Məmmədaliyev 1944-cü ildə Lenin ordeni ilə təltif olunub).

Azərbaycan neftçiləri və neft kimyaçılarının rəşadətli əməyi Sovet Ordusunun döyüşən hissələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilirdi. Müharibə illərində Azərbaycan KP(b) Mərkəzi və Bakı komitələrinə dəfələrlə Sovet Ordusunun əsgər, zabit, general və admirallarından hərbi texnikanın neft, yanacaq və yağlarla vaxtlı-vaxtında təmin olunmasına görə bakılılara dərin minnətdarlıqlarını bildirdikləri məktub və teleqramlar daxil olmuşdu.

Məsələn, Qara dəniz donanmasının HHQ komandanı, general-leytenant Yermaçenko yazırdı: "Qara dəniz donanmasının HHQ-yə aviabenzinin vaxtında çatdırılmasında real yardıma görə səmimi minnətdarlığımı qəbul etmənizi xahiş edirəm, çünki bu aviasiyanın döyüş işinin pozulmasının qarşısını aldı". Qvardiya ordusu Hərbi Şurasının üzvü, tank qoşunları general-mayoru Kulinovun məktubunda isə qeyd olunurdu: "...Vətənimizin bütün Hərbi Qüvvələri, o cümlədən bizim qvardiya ordusu hər gün cəbhəyə yanacaqda dolu fasiləsiz nəqliyyat axını göndərən Bakı neftçilərinin həqiqətən də rəşadətli işini daim hiss edir və yüksək qiymətləndirir". Görkəmli sovet sərkərdəsi, marşal Q.K.Jukovun etiraf etdiyi kimi, "...Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə Vətənimizin müdafiəsi üçün, düşmən üzərində qələbə çalmaq üçün kifayət edəcək qədər yanacaq verirdilər".

Alimin çoxsaylı nəşr olunmuş tədqiqatlarından reaktiv yanacağın katalitik alınması, politexnik naftenlərin desiklizasiyası, dehidrogenləşdirilmə və hidrogenləşdirmə üzrə işlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Məmmədaliyevin tədqiqat işlərinin elmi xarakteri xaricdə də geniş təsdiqini tapıb (bu həm SSRİ və müttəfiqlərin faşizm üzərində qələbəsinin amilləri, həm strateji raketlər və Yerə ilk peyki üçün Məmmədaliyevin yaratdığı yanacaq və nəticə kimi, Qaqarinin kosmosa uçuşu və sairidir).

Belə ki, 1955-ci ildə Romada IV Beynəlxalq neft konqresində (6-15 iyun) alim iki məruzə ilə çıxış edib – haloidstirolların alınması və neft yuyucu vasitələrinin alınması haqqında. Hər iki məruzə böyük uğur qazanıb. Belə ki, tərkibinə xlor və ya bromun daxil olduğu haloidstirollar asan polimerləşir, bu birləşmələr kimyəvi və termik stabilliyi, həmçinin yüksək dielektrik xarakteristikaları ilə fərqlənirlər. Y.Məmmədaliyev və Ş.Vəliyev dünyada ilk dəfə olaraq xlor- və brombenzolun alkilləşdirilməsinə əsaslanan sadə iki mərhələli proses işləyib hazırlayıblar. Onların üsulu bakılı alimlər tərəfindən əvvəlcədən hesablanmış məhsulun alınmasına gətirib çıxarırdı. Neft yuyucu vasitələri (aktiv yuyucu və emulsiya əmələ gətirən birləşmələr) isə Məmmədaliyev tərəfindən neft sənayesi tullantılarının sulfidləşdirilməsi yolu ilə alınıb.

Buna görə də, Nobel mükafatını (məlum olduğu kimi, 1901-ci ildən hər il verilən) İttifaqın iri şəhərlərinin alimləri yekdilliklə “alkilləşdirmə kralına” verdilər. Məmmədaliyevin Nobel mükafatına namizədliyinin SovİKP MK-nın Rəyasət heyətinin iclasında (1957-ci ilin dekabrında) müzakirəsi zamanı heç bir fikir ayrılığı yaranmadı. Azərbaycanlı alimin namizədliyinin lehinə qocaman alimlərdən başqa, SovİKP MK-nın Baş Katibi N.Xruşşov, SSRİ DTK-nın sədri A.Şepilov və MK partiya Rəyasət Heyətinin üzvləri çıxış etdi. Lakin iştirak edənlərdən biri tərəfindən oxunan anonim məktub səsvermənin nəticələrini heçə endirdi. Anonim müəllif bildirirdi ki, Məmmədaliyevin elmi ixtiraları hərbi sirdir. Bu açıq-aydın yalan idi, çünki Məmmədaliyevin məqalələri istər SSRİ, istərsə də xaricdə çoxdan dərc olunmuşdu. Çox güman ki, məktub sifarişli idi və Azərbaycan xalqının düşmənləri tərəfindən kollektiv şəkildə tərtib olunmuşdu.

Daha bir çox ciddi faktı qeyd etmək lazımdır: belə partiya iclaslarının gündəliyi ali partiya rəhbərliyinin bütün həlqələrində kifayət qədər çox sayda insana əvvəlcədən məlum olurdu ki, bu da Nobel komitəsinin Beynəlxalq mükafatların verilməsi üzrə nizamnaməsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi...

Məmmədaliyev əldən qaçırılmış Nobel mükafatı haqqında düşünməməyə çalışırdı, çünki yaşadığı və işlədiyi dövrün reallıqlarını gözəl başa düşürdü; artıq 1960-cı ildə alim Parisdə kataliz üzrə Beynəlxalq konqresdə böyük uğur qazanmış məruzəsini oxuyur.

Y.H.Məmmədaliyevin çoxsaylı tələbələr qrupu, öz tədqiqatlarında müəllimlərinin ideyalarını davam və inkişaf etdirən istedadlı kimyaçıları (M.M.Hüseynov, A.M.Quliyev, M.A.Mərdanov, S.M.Əliyev, M.A.Məmmədyarov, Ş.T. Əhmədov, R.A.Babaxanov, Ş.Vəliyev, Z.Ş.Məmmədova, S.A.Sultanov, D.E.Mişiyev, L.S.Mustafayev və bir çox digərlərini) xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xüsusi olaraq, onlar tərəfindən xlorlu karbohidratların sintezi və çevrilməsi sahəsində klassik işlər yerinə yetirilib, neytrallaşdırılmamış və dien karbohidrogenləri qarışığının xlorlaşdırılması reaksiyası, həmçinin metanın katalitik xlorlaşdırılması reaksiyası həyata keçirilib.

Başda Məmmədaliyev olmaqla Azərbaycan neft-kimya məktəbinin alkilləşdirmə, xüsusilə də, aromatik karbohidrogenlərin alkilləşdirilməsi sahəsində aktiv rolu N.D.Zelinskinin 90 illiyinin qeyd olunduğu günlərdə xüsusilə vurğulanıb. Böyük alimlər B.A.Kazanski, A.N.Nesmeyanov və A.F.Plata yubilyarın neft kimyasının inkişafındakı əhəmiyyəti haqqında məqalədə yazırdılar: “Karbohidrogenlərin Nikolay Dmitriyeviç və onun məktəbi tərəfindən kəşf olunmuş və işlənib hazırlanmış katalitik çevrilməsinin nəzərdən keçirilməsini sona çatdıraraq, həmçinin kifayət qədər mühüm bir reaksiya üzərində dayanmaq lazımdır... Biz alkilləşdirmə reaksiyasını nəzərdə tuturuq... Benzolun etilbenzol, izopropilbenzol əmələ gətirən alkilləşdirilməsi prosesinin işlənib hazırlanmasının bir hissəsi Nikolay Dmitriyeviçin tələbələrindən biri Y.H.Məmmədaliyevə məxsusdur. Böyük eksperimental iş nəticəsində o bu reaksiyanın elə əlverişli aparılması şərtlərini işləyib hazırlaya bilib ki, indi ali benzol homoloqları almaq çox asandır...” (“Kimyanın uğurları”, M., 1951, c.20, bur.1, s.42).

Məmmədaliyev haqqında oçerkin sonunda digər görkəmli Azərbaycan kimyaçı alimi, akademik M.F.Nağıyevin Məmmədaliyev haqqında alim və Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti kimi 1962-ci ilin dekabrında elmi sessiyada dediyi sözləri gətirmək istədik: “Böyük iş kənardan yaxşı görünür. Yusif Heydəroviç yüksək nüfuza malik idi, - bu ilk növbədə, onun şəxsi zəhmətinin, onun elmi təfəkkürünün xidməti idi. O aydın düşüncəyə malik idi və neft-kimya elmini zənginləşdirib. Onun irsi özündən sonra qoyduğu ideya və fikirlər, başladığı və sona çatdırma bilmədiyi maraqlı işlərdir. O Akademiyada 1200 işçi olan vaxtlarda onun prezidenti olub və onların sayını beş min nəfərə çatdırdı. Bu işin kəmiyyət tərəfidir. Keyfiyyət baxımından isə onun fəaliyyəti Akademiyanın, neft kimyası bir yana, elmin daha vacib və mütərəqqi, yeni – yarımkeçiricilər nəzəriyyəsi, maddələrin quruluşu, hesablama riyaziyyəti və kibernetikası, istilik texnikası, astrofizika və digər sahələrinin inkişafına yönəldilməsi ilə ifadə olunmuşdur”.

Görkəmli kimyaçı alimin elmi fəaliyyəti layiqincə qiymətləndirilib: 1958-ci ilin aprelinde Y.H.Məmmədaliyev ikinci dəfə Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti (ömrünün sonuna kimi), həmin ilin iyun ayında isə SSRİ EA-nın texniki kimya ixtisası üzrə müxbir üzvü seçilir.

EPILOQ

AZƏRBAYCANIN DÜNYA NEFT SƏNAYESİNƏ TÖHVƏLƏRİ

Azərbaycan özünün zəngin neft yataqları ilə qədim zamanlardan məşhurdur. Eramızdan əvvəl Abşeron yarımadasında məskunlaşan xalqlar Bakı neftindən təsərrüfat məqsədi ilə istifadə etmişlər; bu barədə arxeoloqların aşkarladığı qazıntılar, o cümlədən bir sıra arxiv və ədəbi mənbələr məlumat verməkdədir.

Dünyada ilk dəfə olaraq neft böyük həcmdə məhz Azərbaycanda çıxarılmğa başlanmışdır (Abşeron yarımadasında), həm də Amerika, Avropa və Asiya ölkələrindən daha əvvəl. Əsas səbəb onda idi ki, Bakı nefti çox da böyük dərinlikdə yerləşmirdi və mənbə formasında yerin səthinə çıxırdı. Hələ 1594-cü ildə məşhur quyu

ustası Allahyar Məmməd Nuroğlu Balaxanıda böyük həcmdə neft verən, dərinliyi 35 m.-dən çox olan pilləli neft qurdu.

Abşeronda neftin sənaye üsulu ilə işlənməsinə XIX əsrin 30-40-cı illərində başlandı. Əvvəllər, Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyasının akademiki, 1771-ci ildə Bakıda olmuş Samuuil Qmelin təsdiq edirdi ki, Suraxanıda ağ nefti xüsusi mexanizmin köməyi ilə “kub vasitəsi ilə” ayırırdılar.

Ərəb tarixçisi Məhəmməd Bekran təsdiq edirdi ki, Abşeronda neftin ayrılması hələ XIII əsrdən məlum idi, Rusiyanın İranda səfirliyinin əməkdaşı İoann Lerx 1733-cü ildə Bakıda dtstillə prosesini təfəsilatı ilə təsvir etmişdi.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, Nikolay Voskoboynikov və Cavad Məlikov (öz zavodlarını müvafiq olaraq 1837 və 1863-cü ildə yaratmışlar) Bakıda neftin ayrılmasının ilk pionerləri-təşkilatçıları idilər, onlar bu işdə yeni texnologiya tətbiq etmişdilər. Onlardan sonra, artıq 1870-ci ildə Bakıda yeni texnologiyanın tətbiqi əsasında ildə 500 min pud ağ neft istehsal (1 pud 16,38 kq təşkil edir) 47 neftayırma zavodu mövcud idi. İlk neftayırma zavodu ABŞ-da 1855-ci ildə (Pittsburq şəhəri) Samüel Kayer tərəfindən inşa edilmişdir.

Dünya məstəabında elmi neft işinin inkişafında ən böyük xidmətlərdən biri nəhəng alimlər sayılan Dmitri Mendeleevə, Vladimir Şuxova, Semyon Kvitkoya, Fətullabəy Rüstəmbəyova, Yusif Məmmədəliyevə, Murtuz Nağıyeva, Eyub Tağıyeva və bir çox başqalarına aiddir.

Belə ki, D.Mendeleev, bir neçə dəfə (1863, 1880, 1884 və 1886-cı illərdə) Bakıda olmaqla neft istehsalının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. Mendeleevin 1881-ci ildə fasiləsiz neftayırma metodu ilk dəfə olaraq dünya neft praktikasında alim tərəfindən 1882-ci ildə Bakıda Nobel qardaşlarının zavodunda tətbiq edilmişdi. ABŞ neftayırma sənayesi bu metodu yalnız 1899-cu ildə mənimsəyə bildi.

V.Şuxov S.Qavrilovla birlikdə dünyada ilk dəfə olaraq fasiləsiz hərəkətdə olan termik krekinq boru mexanizmini kəşf etdi və buna görə 12926 (1891-ci ildə) sayılı patent aldı. Yəni Şuxov Qavrilovla birlikdə krekinq-prosesinin yaradılmasında Amerika mühəndisi Uilyam Bartonu düz 22 il qabaqladı.

Mədən mühəndli, bakılı S.Kvitko neft qalıqının yeni termik ayrılması üsulunu işləyib hazırladı, bu üsulun sənaye işlənməsi yalnız 1925-ci ilə əyaniləşdirilə bildi. 1912-ci ildə Kvitkoya “təzyiq altında və onsuz mazutun yüksək temperaturla parçalanması yolu ilə benzinin alınması” ixtirasına görə 21963 sayılı patent verildi. Yəni, bu şəxs də Amerikalı Bartonu bir il qabaqladı.

Belə bir fakt səciyyəvidir ki, hələ 1910-cu ildə mədən mühəndisi İ.N.Qluşkov Bakıda ilk dəfə olaraq “neft quyularının qazılması ührə təlimatı” tərtib etdi, bu təlimatlara görə, Bakıda yerləşən iki texniki məktəbin tələbələrinə qazmanın əsasları tədris edilirdi. 1913-cü ildə Qluşkov “qazma quyularının istismarı. Maye yataqların mənimsənilməsi: neft və duzlu sular” monoqrafiyasını nəşr edəcəkdi. Neftin çıxarılması metodları haqqında Syumenin ilk Amerikan sorğu kitabı 1921 –ci ildə nəşr ediləcəkdi; bu metodların təsviri şərhli isə ilk dəfə olaraq 1924-cü ildə amerikalı Yurenin kitabında çap ediləcəkdi.

Neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq Y.Məmmədəliyev, neft qazları bazasında aviasiya benzini üçün son dərəcə qiymətli yüksək oktantlı komponentlərin əldə edilməsi metodunu, o cümlədən partladıcı maddələrin alınmasında əhəmiyyətli rol oynayan neft xammalından toluolun yeni sintezi metodunu işləyib-hazırladı. Yəni, Məmmədəliyev – QƏLƏBƏ yanacağıının ixtiraçısı 2-ci dünya müharibəsində faşizm üzərinə qələbəyə böyük töhfə vermiş oldu.

M.Nağıyev, istilik krekinqinin timsalında neft elmində ilk dəfə olaraq təkrar dövr etmənin köməyi ilə kimyəvi proseslərin intensivləşdirilməsinin nəzərəi əsaslarını qoydu: o, resurkulyasiya əmsalı ilə benzinin çıxması arasında asılılığı müəyyənləşdirən tənlik qurdu.

Mühəndis-texnoloq E.Tağıyev neft işi sahəsində məşhur elmi kəşflərinə görə üç dəfə SSRİ Stalin (dövlət) mükafatının laureatı oldu: 1842-ci ildə – turbin qazma metodunu işləyib-hazırladığına görə; 1947-ci ildə – maili-istiqləndənmiş qazma metoduna görə; 1952-ci ildə isə çoxlüləli qazmaya görə. Neft praktikasında ilk dəfə olaraq 1936-1940-cı illərdə (P.P.Şumilov və E.İ. Tağıyev və başqalarının rəhbərliyi altında) rotlı qazma ilə rəqabət apara biləcək çox pilləli reduktorsuz çox güclü turbobur (qazma maşını) yaradıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, neft istehlakı bütün dünyada yayıldı və Azərbaycanda keyfiyyətli neft yataqlarının kəşf edilməsi sayəsində yalnız XIX əsrin ikinci yarısında böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb etdi. Dünyada ilk dəfə olaraq, 1846-1847-ci illərdə Bakı neftçiləri mexaniki qazma metodu ilə neft çıxardılar, sonradan yeni texnologiyayı tətbiq etməklə nefti ağ neft və digər neft məhsullarına çevirdilər.

Dünyada ilk dəfə olaraq quyuların qazılması Pensilvaniyada (1859) və Kubada (1864) baş verdiyindən kifayət qədər qabaq (13 il) Bibi-Heybətdə başlanmışdı. Ancaq 1915-ci ildə rus tarixçisi A.Brillinskiy yazırdı: “Pensilvaniyada polkovnik Dreyk 27 avqust 1859-cu il tarixdə ilk neft quyusunun qazılmasını həyata keçirdi. Bu gün təkcə Amerika neft sənayesinin ad günü kimi deyil, həm də bütün ölkələrin bu sənaye ilə maraqlandığı tarix kimi qeyd edilməlidir”. Daha sonralar, adi qaydada olduğu kimi bir çox “vicdanlı” tarixçilər faktları yoxlamadan ondan sonra Pensilvaniyanın quyuların qazılmasında birincilik faktını təkrarladılar.

Ancaq Respublikamızın arxivlərində saxlanılan sənədlər ABŞ-ın quyuların qazılmasında prioritet mövqeyini təkrar edir. Bu barədə ilk dəfə olaraq 1968-1969-cu illərdə Azərbaycan tarixçisi Sərdar Balayev qeyd etmiş, göstərmişdir ki, neft quyularının mexaniki üsulla qazılmasının ilk təşəbbüsçüsü Zaqafqaziya diyarı baş idarəsinin şura üzvü Vasiliy Semyonov olmuşdur. Semyonovun təklifi ilə 1846-cı ildə Bibi-Heybətdə dünyada ilk neft quyusu qazılmışdı, bu quyunun dərinliyi 21 metr olmuşdu və müsbət nəticələr vermişdi. Bu işə Bakı mədənlərinin direktoru mayor Alekseyev rəhbərlik edirdi. 1847-ci il tarixli, Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsovun imzaladığı sənədlərdə Xəzər dənizinin sahilində dünyada ilk neft quyusunun qazılması faktı rəsmən təsdiq edilir. Öz növbəmizdə qeyd edə bilərik ki, Edvin Dreyk polkovnik olmamışdır, o dəmir yolunda konduktor işləyirdi və bu sahədə fəaliyyəti uzun sürməmişdi.

Quyuların qazılmasına başlanması neft hasilatının nəzərəcarpacaq dərəcədə artmasına gətirib çıxardı. Abşeron quyularının orta dərinliyi 1840-cı ilə qədər 5 sajdindən (1 sajin = 2,134 metr) çox deyildi, az hissəsinin dərinliyi isə 12-14 sajinə çatırdı. Balaxanıda ən çoxdebitli (debit bir mənbənin müəyyən vaxtda verdiyi neft, qaz, su...) sutkada 75-90 pud neft vekrirdilər. Səciyyəvidir ki, yeni texnikanı tətbiq etməklə qazılmış ilk quyular da dərinliyi etibarlı ilə bir elə fərqlənmirdilər, hətta 1872-ci ildə yüksək debitli quyuların orta dərinliyi 22 sajdindən çox olmurdu. Bununla belə, bu quyular köhnə quyulardan daha çox neft verirdilər; bəzi quyular isə fontan vururdular.

Bakıda neft sənayesinin güclü inkişafı və xarici kapitalın Azərbaycan neft sənayesinə cəlb edilməsi ona gətirib çıxardı ki, XIX əsrin 70-80-ci illərində Bakı Rusiya imperiyasının neft hasilatı və neft emalı sənayesinin mərkəzinə çevrildi, İmperatorun Rus Texniki Cəmiyyətinin 1879-cu ildə təsis edilmiş Bakı şöbəsi isə (İRTC BŞ) Qafqazda neft üzrə tədqiqatların aparıldığı mərkəzə çevrildi.

Bakı neft rayonuü alimlərinin əsərləri Bakı ixtisaslaşmış dövrü nəşrlərdə çap edilirdi: 1886-cı ildə "İRTC BŞ-nin əsərləri" jurnalının ilk nömrəsi, 1899-cu ilin yanvar ayında isə "Neft işi" qəzet-jurnalının birinci nömrəsi işıq üzü gördü. Bakı neft sənayeçilərinin qurultayının şurasında nəşr edilən "Neft işi" 1920-ci ilin mayında dəyişdirilərək "Azərbaycan neft təsərrüfatı" adlandı, bu jurnal indi də çap edilməkdədir. Sonralar, hər iki Bakı jurnalında təkcə Bakının deyil, bütün Rusiya imperiyası və dünya neft işinin problem və hadisələri işıqlandırıldı. ABŞ-da neft haqqında ilk elmi ədəbiyyat hələ 1921-1924-cü illərdə meydana gələcəkdi.

1899-cu ildə Bakı, dünyada hasil edilən neftin tən yarısını verməklə, ABŞ, Argentina, Peru və digər ölkələri neft hasilatı üzrə çox geridə buraxaraq birincilik qazandı.

Dünya neft sənayesinin inkişafında ən böyük hadisə 1949-cu ildə unikal dəniz yataqları olan Neft Daşlarının kəşfi və qısa müddət ərhində açıq dənizdə, sahilədən 100 km aralıqda böyük dəniz neft mədənlərinin yaradılması oldu...

Beləliklə, ilk quyuların qazılmasında Bakı neftçiləri pionerdir. Neftin, ağ neftin və digər neft məhsullarının dəniz yolu ilə tankerlərlə və dəmir yolu ilə sisternlərlə daşınmasında (1877-1883) da bakılılar birinci olmuşdur. Uzunluğu 829 verst (1 verst = 1066 m) olan dünyada ilk Bakı-Batum ağ neft xətti Bakı yanacağıının vurulması məqsədi ilə (1897-1907) çəkilmişdi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, 1907-ci ildə dünya mətbuatı, daşıma gücü 60 milyon pud olan dünyada ən böyük ağ neft xətti haqqında yazılar çap etməklə, onu "dünyanın möcüzəsi" sayılan Fransadakı Eyfel qülləsi və Rusiyadki (daha sonra SSRİ) Transsibir magistralı ilə müqayisə etmişdi. Daha sonralar bu boru xətti amerikan neft sənayesi ilə uğurla rəqabət aparmaqda Rusiyaya böyük kömək etdi.

Quruda və dənizdə köhnə yataqların və yeni açılan yataqların işlənməsinə təsir göstərən birləşmiş maili-istiqlamətləndirici qazmanın tətbiqi, bir quyunun bir neçə layından eyni zamanda istifadə edilməsi, dənizin təkindən neft hasil etmək üçün torpaq bəndlərin inşa edilməsi və bir çox digər yeniliklərin təşəbbüskarları da Bakı neftçiləri – Azərbaycan fəhlələri, mühəndisləri və alimləri idilər, məhz onların sayəsində təkcə

bizim roespublikamızda deyil keçmiş SSRİ-nin digər raonlarında və xaricdə yeni neft və qaz yataqlarının kəşfi və mənimsənilməsi mümkün olmuşdur.

***Dünya neft sənayesi tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda
baş vermiş hadisələrin qısa siyahısı***

Hasilat və daşıma sahəsində

1803-cü il Dünyada ilk dəfə bakılı Hacı Qasımbəy Mənsurbəyov dənizdə, Bibi – Heybət buxtasında sahildən 18 və 30 m aralıda yerləşən iki quyudan neft çıxarmağa başlamışdır. İlk dəniz mədəni 1825-ci ildə, Xəzər dənizində güclü tufan nəticəsində dağıdılmışdır.

1846-cı il Bakıda, Bibi-Heybətdə Zakaqaziya diyarı idarəsinin şura üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk neft quyusu qazılmışdır, yəni dünyada ilk dəfə qazma işi müsbət nəticələnmişdir. İş Bakı neft mədənlərinin direktoru mayor Alekseyevin rəhbərliyi altında aparılmışdır.

1847-cü il 8–14 iyul tarixlərində Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov öz sənədlərində Xəzər dənizinin sahilində (Bibi Heybət) dünyada ilk neft quyusunun qazılması faktını və müsbət nəticə verməsini rəsmi şəkildə təsdiq etmişdir.

1877-ci il Lüdviq Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk dəfə olaraq polad korpus Motala (İsveç) şəhərində hazırlanmış “Zərdüşt” neftdaşıyan paroxodu inşa edilmişdir, paroxodun qızdırılmasında neft qalıqlarından istifadə edilirdi.

1881-cü il Dünyada ilk dəfə olaraq “Nobel qardaşları” firması neft və neft məhsullarının dəmiryol sisternlərində daşınmasını həyata keçirmişdir (hər sisternin üzərində “Nobel qardaşları Şirkəti” sözləri yazılmışdı).

1886-cı il İyun ayında “İşıq” neftdaşıyan paroxodu dünyada ilk dəfə olaraq Bakının ağ neftini Batumdan Londona dlaşdı (bu gəmi də Nobel qardaşlarına məxsus “Zərdüşt”ün hazırlandığı Motala şəhərinin zavodunda inşa edilmişdi).

1897-ci il Dünyada ilk dəfə olaraq Xəzər dənizində “Assan Dadaşov” adlı iki pərli tanker peyda oldu.

1897-1907-ci illər Dünyada ən böyük ağ neft xətti olan 829 verst uzunluqda Bakı-Batum xəttinin

inşası, bu xətt Zaqafqaziya dəmir yollarına məxsus idi və ümumi dəyəri təxminən 50 milyon rubl təşkil edirdi.

1899-1901-ci illər Hasil edilən neft əksər həcminə görə Öakı neft sənayesi ildə 11,5 milyon ton neft verməklə dünyada birinci yeri tutur, bu zaman ABŞda ildə 9,1 milyon ton neft hasil edilirdi.

1901-ci il—Alofred Nobelin təsis etdiyi ilk Nobel mükafatlarının verilməsi. İsveç tarixçisi, Nobel ailələrinin arxivi ilə işləmiş Erik Berqenqrenin (1962) şəhadətinə görə, Alfredin ona məxsus kapitalın Bakı yataqlarından çəkilməsi (Nobel mükafatının 12%-ni təşkil edirdi) haqqında qərarı tezliklə beynəlxalq mükafatın təsis edilməsi ilə nəticələndi.

1903-1904-cü illər Dünyada ilk böyük dizel tankerlərinin – “Vandal” və “Sarmat” teploxodlarının Emmanuel Nobelin rəhbərliyi altında inşası. Dünyada ilk dəfə “Vandal” teploxodunun (1903) dərinliyi 74,5 m.-yə çatırdı; onun yüke götürmə qabiliyyəti – 750

ton, sürəti 7,4 dəniz milindən artıq deyildi (1 mil = saatda 1,852 km) idi; burada daimi cərəyan generatoru ilə işə düşən qeyri-reversiv üç silindirli dizellər quraşdırılmışdı.

1909-cu il __İlk dəfə dünya praktikasında Xəzərin təkindəki neft laylarının işlənməsi üçün Bibi-Heybət buxtasında tökmə işlərinə başlandı. İşlər 1932-ci ildə mühəndis Pavel Potoskinin rəhbərliyi altında başa çatdırıldı.

1910-cu il __İRTC BŞ-nin üzvü İvan Qluşkov dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq Bakıda “Neft yataqlarının qazılmasına aid Təlimatları” hazırladı, bu təlimatlar əsasında Bakı məktəblərinin tələbələrinə qazmanın ümumi əsasları tədris edilirdi. 3 ildən sonra o, “Neft quyularının istismarı” adlı monoqrafiyasını nəşr edəcəkdə. “Maye mədənlərin- neftin və duzlu suların hasilatı”.

1923-cu il Bakı mühəndisi Matvey Kapelyuşnikov dünyada ilk dəfə birpilləli reduktorlu trubobur (qazma maşını) kəşf etdi.

1924-cü il 1. Dünyada ilk dəfə olaraq İliç buxtasında ada tipli dirəklərlə təchiz edilmiş

2. Matvey Kapelyuşnikov turboburla (qazma maşını) Suraxanıda dünyada ilk neft quyusunu qazdı, onun dərinliyi təxminən 600 m idi.

1933-1934-cü illər Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda Xubentsov qardaşları batarılmış ağac ponton formasında üzən özülün konstruksiyasını təklif etdilər; bu özüldən ilk dəfə olaraq dərinliyi 365 m olan neft kəşfiyyat quyusu qazıldı. İlk üzən qazma qurğusu isə Xəzər dənizində 1934-cü ilin sentyabr ayından etibarən fəaliyyətə başladı.

1936-cı il 1. Dünyada ilk dəfə sovet mühəndisləri qrupu (Pyotr Şumilov, Eyub Tağıyev və başqaları).

2. Dünya geoloji praktikasında ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının işlənməsi üçün mühəndis A.M. Pobedin struktur qazmanı həyata keçirmək üçün dənizdə Mərdəkan qəsəbəsi və Abşeron boğazında Xəzər dənizinin təkinin struktur xəritəsi hazırlandı.

1940-cı il Qala yatağında dünyada ilk dəfə olaraq Ostrovski, Aleksandrov və sair konstruksiyaların elektrik qazma üsulu ilə qazılması həyata keçirilmişdir.

1941-ci il Baidə dünyada ilk dəfə olaraq turbin üsulu ilə dərinliyi 2000 m olan maili quyu qazıldı.

1948-ci il Avropada və SSRİ-də ilk dəfə olaraq usta Əliyulla tərəfindən oktyabr ayının 2-də Suraxanıda 3800 dərinlikdə olduqca dərin quyu qazıldı (№ 1308) və fontan vurdu.

1949-cu il Dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq avqust ayının 24-də Abşeron şelfində unikal dəniz yataqlarının-Neft Daşlarının kəşfiyyatına başlandı və orada polad dəniz özülləri quruldu. Bir aydan sonra bu yataqda ilk quyu qazıldı, 1000 metr dərinliyə çatanda neft fontan vurdu.

1958-ci il __Brüsseldə kesirilən ümumdünya sərəgisində bütün avadanlıqları ilə birlikdə iki pərli qazma qurğusu nümayiş etdirildi. Professor Eyyub Tağıyevin rəhbərliyi altında bu qurğunun müəllif kollektivinə Qızıl medal verildi.

1971-ci il Mart ayının 28-də Azərbaycanda neftin hasilatına başlandıği tarixdən 1 milyard ton neft hasil edildi.

1976-cı il __Dekabr ayında SSRİ neft yataqlarında (“Başneft”, “Udmurtneft” və “Permneft”) möhkəmliyi və etibarlılığına görə milli və dünya standartlarını ögüb keçən

yeni polad markalarından yüksək dərəcədə davamlı, dərin sorucu qazma ştanqı uğurla sınaqdan keçirildi.

1994-cü il __20 sentyabr tarixində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev respublika parlamentinin 2 dekabr tarixində ratifikasiya etdiyi “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarını istismarı üzrə beynəlxalq kontraktı – “Əsrin kontraktını” imzaladı, bu kontrakt 12 dekabr tarixində qüvvəyə mindi. Kontraktın məbləği 13 milyard ABŞ dolları məbləğində dəyərləndirildi.

2005-ci il __May ayında Bakıda, Səngəçal neft terminalında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxstan prezidentləri dünya əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin doldurulmasına start verdilər.

Emal sahəsində

1837-ci il Balaxınıda Abşeronda və dünyada ilk Nikolay Voskoboynikovun neft ayırma zavodu fəaliyyətə başladı.

1875-ci il Dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq məşhur neft sənayeçisi Viktor Raqozin sürtgü yağlarının emalına başladı, 1878-ci ildə isə onun xaricə apardığı Bakı sürtgü yağı dünya bazarını əlbəəl fəth etdi.

1883-cü il __Dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda Nobel qardaşlarının zavodunda neftin fasiləsiz distillə edilməsi məqsədi ilə V.Q.Şuxov və İ.İ. Yelin tərəfindən layihələndirilmiş kub batareyası quraşdırıldı.

1885-ci il Mühəndis Q.V.Alekseyev neft tarixində ilk dəfə olaraq Bakıda yağ qudronunun krekinqi vasitəsi ilə (hissələrə ayırma) benzin və ağ neft almaq üçün kub sənaye qurğusunu layihələndirdi və quraşdırdı (S.M.Şibayevin zavodunda).

1891-ci il Dünyada ilk dəfə olaraq V.Şuxov və S.Qavrilov fasiləsiz hərəkət edən termik boru krekinq qurğusunu ixtira etdilər (patent № 12926).

1900-cü il __Beynəlxalq Neft qurultayı Vladimir Markovnikovu Qafqaz və Abşeron neftini kompleks şəkildə tədqiq etdiyinə görə Qızıl medalla təltif etdi, bu da yeni karbohidrogenlərin – naftenlərin kəşfinə gətirib çıxardı.

1901-ci il __Almaniyada, “Friedrich Viweg u Sohn” nəşriyyatında alman dilində Bakı neft-kimyaçısı R.A.Vişinin “Neftenlər (neftin siklik polimetilləri) və digər karbohidrogenlər sırasında onların mövqeyi” adlı kitabı nəşr edildi, bu kitab dünyada neftenlərin ilk tam və sistemli tədqiqi hesab edilir.

1905-ci il __Dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq Balaxanıda kompressor istismar üsulu tətbiq edildi.

1912-ci il Bakıda mədən mühəndisi Semyon Kvitko neft qalıqlarının termik ayrılması üsulunu işlədi. Ona “təzyiq altında və təhyiqsiz mazutun yüksək temperaturlu ayrılmasından benzinin alınması” tədqiqatına görə 21963 sayılı patent verildi.

1914-cü il __Dünya neft elmində ilk dəfə olaraq Bakıda professor M.M.Tixvinskiy neftin quyulardan sıxılmış qaz –qazliftin köməyi ilə çıxarılması üsulunu kəşf etdi.

1915-ci il __Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda professor Nikolay Zelinskiy neftin krekinqi zamanı oksid mektallardan əlavə (titan, aluminium və sink) katalizator qismində floridindən və Baxçasaray gilindən də istifadə etməyin mümkünlüyünü təsbit etdi.

1920-ci il __14 noyabr tarixində M.Əzizbəyov adına Bakı politexnik institutunun əsası qoyuldu. Bu ali məktəb (sonradan – Azərbaycan neft və kimya institutu, hazırda-m Azərbaycan dövlət neft Akademiyası) Avropa və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis kadrlarını hazırlayan ilk ali məktəbdir.

1929-1934-cü illər Vladimir Şuxov, Matvey Kalelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov Bakıda boru krekinq qurğusunun kəşf etdilər və quraşdırdılar. Bu qurğuda həyata keçirilən proses dünya neft tarixinə “sovet krekinqi” adı ilə daxil oldu neftin dərin ayrılması təcrübəsinin inkişafında nəzərəçarpancaq rol oynadı.

1934-cü il __“Azərbaycan neft təsərrüfatı” jurnalında Fətullabəy Rüstəmbəyovun milli və xarici təcrübəni təhlil edən məqalələri çap edildi, o, dünyada ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının və Xəzər dənizində neft quyularının inşa edilməsinin nəzəri və praktiki əsaslarını şərh etdi.

1936-cı il __Yanvar ayında, Bakıda neft qazlarından etil spirtinin alınması üzrə sənaye qurğusu istismara verildi. Bakı neft-kimyacılarının yaratdığı bu qurğu (Mark Dalin və başqaları) dünyada bu tipli ilk sənaye qurğusu idi.

1939-cu il __Dünya neft elmində ilk dəfə olaraq, Murtuza Nağıyevin termik krekinqin timsalında resurkulyasiyanın köməyi ilə kimyəvi proseslərin sürətləndirilməsinin nəzəri əsaslarının şərh edildiyi tədqiqatları nəşr edildi.

1942-ci il Yusif Məmmədəliyev aviasiya benzinləri üçün misilsiz yüksək oktantlı komponentlərin alınması üzrə tam yeni metod kəşf etdi. Onun rəhbərliyi altında neft xammallarından toluolun sintezinin yeni sənaye metodu işlənilib-hazırlandı və tətbiq edildi, bunun nəticəsində partladıcı maddələrin alınmasında istifadə edilən toluolun kəşfiyyatını son dərəcə artırdı.

1949-cu il __Dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda açıq dənizdə hidro-texniki qurğuların inşasına başlayan “Qipro-dənizneftqaz” elmi-tədqiqat və layihə institutu təsis edildi.

1977-ci il __Dünyada ilk dəfə olaraq professor Bahadır Zeynalov neft neften karbohidrogenlərinin birbaşa oksidləşdirilməsi yolu ilə sintetik naften turşusunun alınması prosesini işləyib-hazırladı.

2002-ci il Dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq professor Əliməmməd Şabanov neft laylarının su tərkibini müəyyənləşdirmək üçün kimyəvi sensorları və spin-nişanlanmış üzvi birləşmələri tətbiq etdi.

2005-ci il __Akademik Y.Q.Məmmədəliyevin yüz illik yubileyi şərəfinə YUENSKO-nun qərarı ilə 2005-ci il Yusif Məmmədəliyev ili elan edildi; körkəmli neft kimyacı – Qələbə yanacağıın ixtiraçısı II Dünya Müharibəsində faşizm üzərində qələbənin çalınmasında misilsiz rol oynamışdır.

ÖLKƏMİZİN QARA QIZILI HAQQINDA SALNAMƏ

Kimya elmləri doktoru Miryusif Mirbabayevin “Azərbaycan neft işi tarixinin qısa xronologiyası” kitabına

RƏY

Respublikanın neft işi haqqında həm sovet, həm də post-sovet dövründə bir çox kitablar qələmə alınmışdır. Səciyyəvi olan budur ki, bir qayda olaraq, bu əsərlərdə eyni faktlar bir mənbədən (kitabdan) digərinə heç bir əlavə edilmədən təkrarlanmışdır. Həmin dövrdə yaşayan insanların tərtib etdikləri sənədlər oxunmamış və ya inqilabaqədərki dövrün elmi ədəbiyyatına istinad edilməmişdir. 1917 və ya 1920-ci ilə qədər baş vermiş hadisələrdən bəhs edəndə inqilabaqədərki ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi xüsusi ilə əhəmiyyətlidir.

O dövrün “Rusiya İmperator Texniki Cəmiyyətinin Qeydləri” (İRTC), “İRTC-nin Bakı şöbəsinin əsərləri”, yaxud “Neft işi” qəzet-jurnalı kimi nəşrlərinə nəzər salsaq, Bakı rayonunun, bütövlükdə Azərbaycanın neft işi haqqında saysız məlumatlarla rastlaşırıq. Qeyri-dəqiqliklə əlaqədar bir misalı qeyd etmək istərdim: hazırda bizim neft tariximizdə 1883-cü ildə ingilis yazıçısı və səyyahı Karl Marvinin Qafaza və Azərbaycana səfər etməsi faktı qeyd edilir, o, bizim ölkənin neft işi haqqında bir sıra kitablar qələmə almışdır. Belə ki, inqilabaqədərki istənilən mənbəyə baxdıqda (məsələn, S.Yujakovun ümumi redaktorluğu ilə 22 cildə “Böyük Ensiklopediya”, 1896, c. 12, s. 622), görmək olar ki, bu, indiyə kimi bir çox ədəbiyyatda göstərilən Karl yox, Çarlz Marvindir (Charles Marvin), müəllifin kitabında da bu ad belə yazılmışdır. Bu tipli misallar çoxdur.

M.F.Mir-Babayevin yazdığı “Qısa xronologiya...” kitabı bu mənada ən etibarlı mənbədir, burada müəllif kitabın sonunda verilən ədəbiyyat siyahısındakı arxiv və sənədli məlumatlara istinad edir.

Müəllifin göstərdiyi xidmətlərə belə bir faktı da əlavə etmək olar ki, “Qısa xronologiya...” adlanan kitab doğrudan da Azərbaycanda neft işinin təşəkkülü və təkamülü haqqında kifayət qədər dolğun, geniş obyektiv məlumat verir.

Xronologiyanın əvvəlində 1920-ci ilə qədər Azərbaycan neft işinin icmalı verilmişdir, bu hissədə Abşeronda neft işinin ən əsas məqamları əksini tapmış, Bakıda neft-kimya elminin yaranması əsaslandırılmışdır, icmalda İRTC-nin Bakı şöbəsinin (1879-cu ilin mart ayında yaranmışdır) Qafqazda neft üzrə tədqiqatların aparıldığı mərkəzə çevrilməsi göstərilmişdir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda və Azərbaycanda neft işinin təşəkkülü və təkamülü haqqında çap edilmiş xronoloji materiallar, bizim fikrimizcə müəllifin qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün tam kifayətdir. Nəticə hissəsində qeyd etmək istərdik ki, bu kitabı ölkəmizin geniş oxucu kütləsi üçün Azərbaycan dilində çap etmək yaxşı olardı.

F.C.MƏMMƏDOVA

*Azərbaycan MEA müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

ƏLAVƏ

*Gələcək elmi nailiyyətlər, keçmişdəki nailiyyətləri bilmədən
mümkün deyil...*

Azərbaycanın neft işi tarixinin qısa xronologiyası

Eramızdan əvvəl IV əsr

Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini təsvir etmiş qədim yunan tarixçisi Plutarx (e. 50-120) göstərir ki, onun döyüşçüləri işıqlandırma üçün Abşeron yarımadasından tuluq və ya gil qablarda gətirilən neftdən istifadə edirdilər.

VIII əsr

Ərəb tarixçisi İstariyə (İstahri-Abu İshak) göstərir ki, bəkililər odunun olmaması üzündən isitmə məqsədi ilə neft hopmuş torpaqdan istifadə edirdilər (akademik İ.M.Qubkinin "Neft haqqında elm" kitabına əsasən, M.-L., 1937, s.18).

IX əsr

Ərəb səyyahı Balazuri (Əl-Belazur Əhməd) qeyd edir ki, Abşeronda siyasi və iqtisadi həyat qədim zamanlardan neftlə bağlı olub. Özünün "Ölkələrin istilası" kitabında o xilafət xalqlarının iqtisadiyyatı və ictimai münasibətləri, həmçinin mədəniyyəti ilə bağlı mühüm məlumatlar verib (əsr qismən ingilis dilində dərc olunub "The origins of the Islamic state", by P.K. Hitti and F.C. Murgotten, v.1-2, N.Y.-L., 1916-1924).

Ö əsr

1. Ərəb tarixçisi Məsudi-Əbdül-Hüseyn Abşeronda iki əsas qara və ağ neft mənbəyinin olması haqqında məlumat verir.

2. Ərəb səyyahı Abu-Dulaf Abşeronda olur və buradakı neft mənbələrini təsvir edir.

XIII əsr

Abşerona səfər edən ərəb tarixçisi Məhəmməd Bekran öz kitabında Balaxanıda quyu neftçixarması haqqında qeyd edir.

XIV əsr

Venetsiyalı səyyah – Qafqaza səfər edən ilk avropalı Marko Polo (1254-1324-cü illər) Bakıdan Yaxın Şərqi ölkələrinə neft ixrac olunduğunu təsdiq edir. Onun öz səyahətləri haqqında o zaman üçün olduqca dəqiq və həqiqətə uyğun hekayətləri ("Le livre de Marco Polo") 1865-ci ildə Parisdə nəşr edilib.

1594-cü il.

Bakının Balaxanı qəsəbəsində dərinliyi 35 m olan neft quyusunda üzərində quyunun qazılma tarixi – 1594-cü il və ustanın adı – Allahyar Məmməd Nuroğlu qeyd olunmuş daş tapılır.

1636-cı il.

Alman diplomatı və səyyahı Adam Oleariy Elşleger (1603-1671-ci illər) Bakı neft quyularının təsvirini tərtib edir.

1637-ci il.

Moskva dövlətinin "Top ehtiyatlarının siyahısı" sənədlərində hərbi qeydlər arasında göstərilirdi ki, Bakı nefti alışdığı halda dəhşətli silahdır.

1647-ci il.

Türk səyyahı Övliya Çələbi Bakıda olarkən, Bakı neft mədənlərini nəzərdən keçirir və ətraflı təsvir edir. Onun məlumatlarına görə, Bakı nefti şah xəzinəsinə ildə 7000 tümən (1 tümən 37,5 qəpiyə bərabər idi) gəlir gətirir və İran, Orta Asiya, Türkiyə və Hindistana ixrac olunurdu.

1683-cü il.

İsveçin İrandakı səfirliyinin katibi, naturalist və səyyah Egelbert Kempfer Bakıda olub və Abşeronun neft mənbələrini ətraflı təsvir edib.

1723-cü il.

I Pyotr (1672-1725-ci illər) neft çıxarılması qaydası haqqında xüsusi fərmanlar verib; Bakını işğal etmiş general-mayor Mixail Matyuşkinə məktubunda o "min pud və ya nə qədər mümkün olsa, ağ neft göndərməyi və usta axtarıb tapmağı" tələb edib. I Pyotrun İran yürüşü (1722-23-cü illər) Bakı və Dərbənd şəhərləri ilə birlikdə Xəzərin qərb sahillərini Rusiyaya birləşdirir.

1733-cü il.

Rusiyanın İrandakı səfirliyinin əməkdaşı, həkim İoann Lerx Bakıda olub və Abşeron neft mədənlərini təfəssilatı ilə təsvir edərək, təsdiq edib ki, Bakıda neft çox qədim zamanlardan çıxarılırdı.

1739-cu il.

Akademik İ.V.Veytbrext hidroqraf Fyodor Soymonovun (1682-1780-ci illər) materialları əsasında "Neft haqqında" traktatını çap etdirir ki, burada da Abşeron nefti haqqında maksimum məlumat var.

1741-ci il.

İngilis-rus ticarət şirkətinin direktoru İoanas Qanvey Bakı neft mədənlərinin vəziyyətini tədqiq edir; 1754-cü ildə o Londonda "Xəzər dənizində ingilis ticarəti haqqında tarixi очерк" nəşr etdirir.

1771-ci il.

Bakıda olmuş akademik Samuil Qmelin (1745-1774-cü illər) təsdiq edir ki, Suraxanıda ağ nefti lampa nefti almaq üçün distillə edirlər, həmçinin quyu neftçixarma texnikasını təsvir edir.

1781-ci il.

Xəzər ekspedisiyasının rəisi qraf Marko Voynoviç (1750-1807-ci illər) Xəzərdə Çilov adası rayonunda dənizin dibindən neft və qaz çıxan yerlər aşkar edib. 1781-1782-ci illərdə M.İ.Voynoviç Xəzər dənizinin şərq hissəsinin ətraflı kartını təşkil edib.

1796-cı il.

Bakıda olmuş marşal fon Fridrix Biberşteyn (1768-1826-cı illər) qeyd edib ki, “Abşeron yarımadasında tükənməz neft ehtiyatı var...” və eyni zamanda Gilan əyalətini də xüsusilə vurğulayıb.

1803-cü il.

Dünyada ilk dəfə bakılı Hacı Qasımbəy Mansurbəyov Bibi-Heybət buxtasında sahilədən 18m və 30m aralıda yerləşən iki quyudan dənizdən neft çıxarmağa başlayır. İlk dəniz mədəninin mövcudluğuna 1825-ci ildə Xəzərdə güclü fırtınanın quyuları dağıtması ilə son qoyulur.

1806-cı il.

Abşeron, Quba və Salyanın Bakı xanının idarəetməsində olan bütün neft mənbələri müsadirə edilib və çar hökumətinin dövlət mülkiyyəti elan olunub.

1808-ci il.

Neftçixarma və neft ticarətinə otkup sisteminin rəsmi tətbiqi.

1823-cü il.

Balaxanıda, “Xələfi” quyusunun yaxınlığında üzərində “Quyu 200 il bundan qabaq yenidən qurulub” sözləri yazılmış daş tapılıb.

1825-ci il.

Tanınmış səyyah və geoloq Eduard Eyxvald Qafqaz və Abşeronda olduqdan sonra neftin keyfiyyəti, neft quyularının və əbədi alovların müfəssəl təsvirini tərtib edir. Daha sonra, Ştutqartda (1834-cü il) o bu barədə “Reise auf dem Kaspischen Meer und in den Kaukasus, unternommen in der Jahren 1825-26” kitabını nəşr etdirir.

1833-cü il.

Qara dəniz kazak qoşunlarının ordu administrasiyasının dəvəti ilə tanınmış balaxanlı ustalar Yusuf Əmirbəy oğlu və Nəbi Səfi oğlu neft quyularının axtarılması və qurulması üçün Yekaterinodara (Taman yarımadası) gedirlər. Çarın fərmanı ilə onlar zəhmətkeşliklərinə görə “Neftin aşkar olunması və quyuların qurulması zamanı göstərdikləri zəhmət və səylərinə görə” gümüş medallarla təltif olunurlar.

1834-cü il.

Bakı neft mədənlərinin direktoru Nikolay Voskoboynikov (1801-1860-cı illər) ağ və qara neftdən lampa neftinin alınması üçün xüsusi distillə cihazı ixtira edib.

1837-ci il.

Balaxanıda Nikolay Voskoboynikovun Abşeronda və dünyada ilk neftayırma zavodu işə düşür (ABŞ-da ilk analoji zavod 1855-ci ildə Samuel Kayer tərəfindən tikiləcəkdir).

1840-cı il.

Bakı və Həştərxan arasında hər birinin tutumu 20 puda yaxın olan dəmir çəlləklərdə ağ neft daşınması üçün paroxod yolu açılıb.

1846-cı il.

Bakıda Bibi-Heybətdə Baş Zaqafqaziya diyarı idarəsinin üzvü Vasiliy N. Semyonovun təklifi ilə neftin kəşfiyyatı üçün dünyada dərinliyi 21 m olan ilk quyu qazılıb; yəni dünyada ilk dəfə müsbət nəticə verən neft qazması həyata keçirilib. İş Bakı neft mədənlərinin, Dağ mühəndisləri korpusunun direktoru mayor Alekseyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilib.

1847-ci il.

8 – 14 iyulda Qafqaz canişini knyaz Mixail Voronsov (1782-1856-cı illər) öz sənədlərində Xəzər dənizi sahilində (Bibi-Heybət) dünyada müsbət nəticə vermiş ilk neft quyusunun qazılıb qurtarılması faktını rəsmi olaraq təsdiq edir. [Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası tərəfindən toplanmış aktlar, 1885, t.10, sənəd №1143, s.145].

1851-ci il.

Mayın 1-də Londonda Ümumdünya sərgisində dünyada ilk dəfə olaraq “Kimya məhsulları” bölməsində 32) Bakı qəzasının Şamaxı quberniyasından Balaxanı, Binəqədi və Bibi-Heybət sahələrindən qara neft; və 33) Suraxanı sahəsindən ağ neft nömrələri altında Rusiya (Azərbaycan) neftinin nümunələri nümayiş etdirilib. Sərginin Rusiya bölməsinə Qafqaz canişini, knyaz M.S.Voronsov rəhbərlik edirdi.

1855-ci il.

Bakıda olarkən və Abşeron arxipelaqı adalarına bir neçə səfər etdikdən sonra, görkəmli təbiətşünas, akademik Karl Ber (1792-1876-cı illər) Xəzər dənizinin dibindən “neft və qaz püskürməsinə” təsvir edərək, qazla birlikdə səthə istər ağ, istərsə də qara neft çıxdığını qeyd etmişdir (O Xəzər dənizinin ən yaxşı təsvirlərindən birini vermişdir “Kaspische Studien”).

1858-ci il.

Mayın 21-də Xəzər dənizində ən iri gəmiçilik şirkəti – “Qafqaz və Merkuri” səhmdar cəmiyyəti yaradılıb; 1864-cü ildən isə “Qafqaz və Merkuri” cəmiyyətinin Bakı şöbəsi fəaliyyət göstərməyə başlayacaq.

1858-1859-cu illər.

Vasiliy Kokorev (1817-1889-cu illər), Pyotr Qubonin (1828-1892-ci illər) və alman baronu N.E.Törnau Suraxanıda, atəşpərəstlərin məbədi yaxınlığında qırdan ağ neft almaq üçün ilk zavodu tikdirirlər. Bu zavodda ilk ağ neft partiyası 1861-ci ildə alınıb.

1859-cu il.

Tiflis əczaçısı, alman N.İ.Vitte Pirallahı adasında parafin istehsalı üçün ikinci zavodu tikdirir.

Bakıda dəniz limanının tikintisi başlayır.

1859-1861-ci illər.

Görkəmli geoloq, akademik German Vilhelm Abix (1806-1886-cı illər) Xəzər dənizi akvatoriyasında – Bakı və Abşeron arxipelaqları rayonunda olaraq Neft Daşlarının təsvirini verir. O bu rayonda yeraltı daşların ilk yerləşmə sxemini tərtib edərək, onların Abşeronu Çiləkən adası ilə birləşdirən sualtı dağ silsiləsi ilə əlaqəsinə işarə edir.

1860-cı il.

Moskva universitetinin magistri, D.İ.Mendeleyevin göstərişi ilə Kokorevin zavodunda işləyən kimyaçı V.E.Eyxler ilk dəfə olaraq neft emalının elmi üsullarının axtarılıb tapılması ilə məşğul olur. Sonralar Mendeleyev Eyxleri “Bakı neft sənayesinin veteranı” adlandıracaq.

1863-cü il.

Bakılı Cavad Məlikov xam neftdən ağ neft almaq üçün Bakıda neftayırma zavodu layihələndirir və tikir.

Dmitri Mendeleyev (1834-1907-ci illər) ilk dəfə olaraq Kokorevin zavodunda işləmək üçün Bakıda olur (sentyabrda). Sonralar Mendeleyev neft işləri ilə bağlı Bakıya daha bir neçə səfər edəcək: 1880-ci ilin mayında, 1884-cü ildə, həmçinin 1886-cı ilin may və avqustunda.

Akademik Q.V.Abix Neft Daşları rayonunu ətraflı öyrənir; elə həmin il o Abşeronun 1:42000 miqyasında ilk geoloji kartını tərtib edir. Sonralar, Venada (1895-ci il) Abixin Qafqaz və Abşeronun faydalı qazıntıları haqqında əsərləri “Aus Kaukasischen Landern Reisebriefe”, I-II volumes ölümündən sonra nəşr olunacaq.

1865-ci il.

Moskvada manufaktura əsərləri sərgisində Zakayspiysk ticarət cəmiyyəti Suraxanıdakı Bakı zavodunda Bakı neftinin distilləsi zamanı alınmış, təqdim olunan yeni işıqlandırıcı “fotonaftil” materialına görə böyük gümüş medal alıb.

1866-cı il.

Neftin saxlanması, uçotu və buraxılması üçün Böyük-Şor gölü rayonunda (Bakı yaxınlığında) ilk rezervuar tikilib.

1867-ci il.

Bakıda ilk dəfə olaraq mexanik K.Veyzer neft qalıqlarını yanacaq kimi istifadə edib: o onların ocaq qəfəsində yandırır.

1870-ci il.

1. S.-Peterburqda Ümumrusiya manufaktura sərəgisində “S.-Peterburqda 1870-ci il sərəgisinə görə” mükafatı ilə V.Kokorev və P.Quboninin Suraxanıda yerləşən Bakı zavodu “mineral yağlarla işıqlandırmanın tətbiq olunduğu ilk vaxtlarda yaradılmış zavodda geniş istehsalat zamanı Qafqaz neftindən kifayət qədər yüksək keyfiyyətli işıqlandırma yağlarının hazırlanmasına görə” qeyd olunub.

2. Parisdə kimyaçı Sent-Klev Devil Bakı neftlərinin fiziki-kimyəvi təbiətinin ilk ciddi tədqiqatlarından birini aparıb: onların element və fraksiya tərkibini, istilik keçirmə qabiliyyəti və genişlənmə əmsallarını müəyyən edib.

1870-1880-ci illər.

Vladimir Markovnikov (1837/8-1904-cü illər) Qafqaz və Abşeron neftlərinin tədqiqi üzrə yeni sinif karbohidrogenlərin – naftenlərin aşkar olunmasına gətirib çıxarmış ciddi işlər aparırlar; Markovnikov professor Pavel İlyenkov adına mükafatın laureatı olur (1880-ci il). Sonralar, 1900-cü ildə Beynəlxalq neft konqresi Markovnikovu Qafqaz və Abşeron neftlərinin kompleks tədqiqinə görə qızıl medalla təltif edəcək.

1872-ci il.

1. Fevralda Azərbaycanda və ümumilikdə Rusiyada neft sənayesi sistemində otkup sisteminə son qoymuş “Neft mədəni və fotogen istehsalından aksiz haqqında” fərman elan olunub.

2. “Hacı Zeynalabdin Tağıyev” neft və ticarət firmasının yaradılması.

3. Dekabrda Bakıda neftverən sahələr və mədənlərin xüsusi şəxslərə satılması üzrə ilk hərrac keçirilir.

1873-cü il.

Neft quyularının kütləvi qazılmasının başlanması və quyuların əsasının qoyulması. İyunda Balaxanıda üç ay ərzində 90 mln. pud neft vermiş ilk güclü “Vermişevski” fontanı vurur.

Robert Nobelin (Nobel qardaşlarından ən böyüyü) Abşerona ilk səfəri.

Həştərxan tacirləri – Nikolay və Dmitri Artyemyevlər ilk dəfə olaraq neftin Bakıdan Həştərxana mayedaşıyan şxunalarla dənizlə danışmasını təşkil edirlər.

Bakıda Neft zavodu rayonu – Qara şəhərin tikintisinin başlanması.

1874-cü il.

Vasiliy Kokorev və Pyotr Qubonin tərəfindən Rusiya neft sənayesində ilk səhmdar şirkət – “Bakı neft cəmiyyətinin” yaradılması.

1875-ci il.

Nobel qardaşları: Robert (1829-1896-cı illər), Lüdviq (1831-1888-ci illər) i Alfredin (1833-1896-cı illər) Azərbaycan neft işində aktiv fəaliyyətinin başlanması.

Sabunçu, Zabrat və Ramanı qəsəbələrində neft mədənlərinin sənaye hasilatının başlanması. (Ramanı adı eramızın I əsrində Abşeronda olduqları zaman romalılar tərəfindən verilib. İmperator Domisianın Roma legionlarının Azərbaycanda, o zamankı Albaniyada olmasını Qobustanda, Sanqaçal stansiyasının 15 km-də Böyükdaş dağından cənub-şərq rayonunda olan qayalardakı latın yazıları təsdiq edir).

Tanınmış neft sənayeçisi Viktor Roqozin (1833-1901-ci illər) dünya neft sənayesi tarixində ilk dəfə olaraq sürtkü yağlarının istehsalına başlayır, 1878-ci ildə isə onun tərəfindən xaricə çıxarılmış Bakı yağları bazarı tam ələ alır.

Bakıda iri benzin istehsalını təşkil etmiş ilk firma tərəfi Bayılda öz neft emalı zavodunu yaratmış H.Z.Tağıyevin ticarət evi olur ("Nobel qardaşları" firması əmtəə benzinini yalnız 1880-ci ildə buraxmağa başlayacaq).

1876-cı il.

Sankt-Peterburq mədən institutunun kimya kafedrasının professoru Konon Lisenko (1836-1903-cü illər) 1875-ci il neft böhranının səbəblərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün Bakıya gəlir. Sonralar, 1878-ci ildə S.-Peterburqda onun tərəfindən təkcə Rusiya deyil, həm də dünya ədəbiyyatında neft işi üzrə ilk orijinal nəşrlərdən biri – "Ən yeni məlumatlar əsasında təşkil edilmiş neft istehsalı" monoqrafiyası nəşr olunacaq.

Lüdviq Nobelin (Nobel qardaşlarından ortancılı) S.-Peterburqdan Bakıya köçməsi. Bakıda dərinlik nasoslarının ilk tətbiqi.

1877-ci il.

Lüdviq Nobelin sifarişi ilə Motala şəhərində (İsveç) dünyada ilk polad korpuslu neftdaşıyan "Zərdüşt" paroxodu düzəldilib; gəmidə isitmə neft qalıqları ilə həyata keçirilirdi.

Sabunçu mədənləri və Qara şəhər zavodları arasında neft kəməri xəttinin inşası sona çatır.

Xam neftdən ağ neftin hasil olunmasına aksiz vergisinin ləğvi.

S.-Peterburqda Lüdviq Nobelin Rusiya neft sənayesinin bitkin inkişaf planını təqdim etdiyi "Bakı neft sənayesinə baxış və onun gələcəyi" məqaləsi dərc olunur.

S.-Peterburqda D.İ.Mendeleyevin "Şimali Amerikanın Pensilvaniya ştatında və Qafqazda neft sənayesi".

Daha yüksək keyfiyyəti və ucuzluğu səbəbindən Bakı sürtkü yağlarının Avropada istehlakının başlanması. Bakı yağlarını istifadə edən ilk dəmiryol cəmiyyəti Fransa qərb dəmir yolları cəmiyyəti olur.

1878-ci il.

Bibi-Heybətdə ilk neft fontanı. Sonralar, H.Z.Tağıyev və K.Zubalovun burada yerləşən az tanınmış neft mədənləri iri müəssisələrə çevrilib.

Tanınmış mühəndis A.V.Bari Nobel qardaşları üçün Rusiyada uzunluğu 9 km və diametri 3 dm olan ilk Balaxanı – Qara şəhər neft kəmərinə layihələndirir və çəkir.

L.M. de Bur (Debur), S.Bağırov və A.Mədətov “Xəzər ortaqlığı” neft sənayesi və ticarət firmasını yaradırlar.

1879-cu il.

24 mart tarixində Bakı neft işinin təşəkkül tapmasında başlıca rol oynamış İmperator rus texniki cəmiyyətinin Bakı şöbəsi (İRTC BŞ) yaradılıb. İRTC BŞ-nin ilk sədri mədən mühəndisi Pavel Semyannikov olur; cəmiyyətin 22 üzvü var idi. (İRTC BŞ-nin gözəl binası indiyədək də Nizami küçəsi, ev 115 ünvanında qalıb).

18 mayda əsas kapitalı 3 mln. rubl olan ikinci “Nobel qardaşları neft istehsalı ortaqlığı” səhmdar şirkəti (bundan sonra qısa olaraq – “Nobel qardaşları” firması) yaradılıb.

Uzunluğu 12 km olan ikinci Balaxanı – Qara şəhər neft kəməri istismara verilir. 1884-cü ilə Balaxanı mədənlərinin sutkada 200 min puddan artıq neft ötürmək qabiliyyətinə malik 5 neft kəməri var idi. (Bütün neft kəmərləri istedadlı mühəndislər A.V.Bari və V.Q.Şuxovun rəhbərliyi altında tikilib).

Bakı neft cəmiyyətinin sifarişi ilə İsveçdə “Crichton Yard” tərsanəsində 300 min puddan artıq ağı neft yük tutumu olan “Suraxanı” tankeri düzəldilib.

1880-ci il.

Bakıya kimyaçı və texnoloq, piroliz prosesinin ilk kəşf edəni və tədqiqatçısı Aleksandr Letni (1848-1883-cü illər) gəlir. 1880-1882-ci illərdə o Bakı yaxınlığında neft qalıqlarından onların pirolizi yolu ilə benzol və antrasen istehsalı üzrə ilk iri zavodu layihələndirir və tikir.

1 mayda Bakı rayonu daxilində xaricilərin neft mədənlərinə buraxılması məsələsi üzrə Xüsusi müşavirənin hökumət Qərarı dərc olunur.

29-30 mayda Dmitri Mendeleev oğlu Vladimirlə birlikdə H.Z.Tağıyevin mədənlərində olur: onlar “Vladimir Mendeleev” adlandırılmış neft fontanının açılışında iştirak edirlər.

1881-ci il.

H.Z.Tağıyev tərəfindən Bakıda redaktoru Azərbaycanın görkəmli ictimai və siyasi xadimi Əlimərdanbəy Topçubaşovun olduğu gündəlik siyasi-ədəbi “Kaspi” qəzetinin nəşri başlayır. Qəzet öz səhifələrində Bakı neft işinin bir çox problemlərini işıqlandırır.

F.F.Beylşteyn (1838-1906-cı illər) və A.A.Kurbatov (1851-1903-cü illər) təyin ediblər ki, Bakı neftində bromla birbaşa birləşməyə daxil olmayan naften karbohidrogenləri üstünlük təşkil edir. İki ildən sonra bu ilkin nəticə Rus fizika-kimya cəmiyyətinin jurnalında dərc olunub (S.-Peterburq texnoloji institutunun akademiki, kimyaçısı Fyodor Fyodoviç – üzvi kimya üzrə məşhur “Handbuch der Organischen Chemie” lüğətinin yaradıcısı).

Dünyada ilk dəfə olaraq “Nobel qardaşları” firması neft və neft məhsullarının dəmiryol sistemlərində daşınmasına başlayır (hər bir sistemin üzərində firmanın yazısı var idi).

1882-ci il.

“Nobel qardaşları” firmasının zavodlarında ilk dəfə olaraq neftin Dmitri Mendeleev tərəfindən təklif olunmuş fasiləsiz distilləsi həyata keçirilib.

Moskva bədii-sənaye sərgisində “Nobel qardaşları” firması ali mükafat – “kifayət qədər geniş istehsalda ağ neftin yaxşı keyfiyyəti və sürtkü yağları üçün xam distillyatlara və ən əsası, neft məhsullarının saxlanması və daşınmasının təşkilinə görə...” öz məhsulunda Rusiyanın Dövlət gerbini təsvir etmək hüququna layiq görülüb.

Yuxarıda qeyd olunan Moskva sərgisində neft sənayeçisi Sidor Şibayev “sürtkü yağının çox yaxşı keyfiyyəti və Bakıda ilk kuporos yağı zavodu və ilk şüşə zavodunun təşkilinə görə” qızıl medala layiq görülüb.

1882-1883-cü illər.

Bakıda Qara və Ağ şəhərlərin sərhədində “Nobel qardaşları” firması tərəfindən öz mühəndis-texniki işçiləri üçün möhtəşəm parka (hazırda, Nizami adına park) malik “Villa Petrolea” yaradılır. Güllük və oranjereyalı parkın salınması üçün Varşavanın bir çox park və bağlarının yaradılmasına rəhbərlik edən tanınmış avropalı bağçılıq mütəxəssisi E.Bekle dəvət olunmuşdu.

1883-cü il.

İngilis səyyahı və yazıçısı Çarlz Marvin (1854-1890-cı illər) Bakı neft mədənlərində olur; 1883-1886-cı illərdə o Abşeron və Qafqazda neft işinin inkişafına həsr olunmuş “Region of eternal fire: Petroleum region of the Caspian” və “Baku is the petroleum of Europe” kitablarını yazıb.

16 may tarixində Rotşild qardaşları (Alfons və Edmond) tərəfindən Bakıda “Xəzər-Qara dəniz neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti” firması təsis olunub. Bu firmada uzun müddət baş mühəndis uzun müddət fizika üzrə gələcək Nobel mükafatı laureatı (1962-ci il) Lev Landaunun atası olub David Landau olub. (L.D.Landau 22 yanvar 1908-ci il tarixində Bakının Balaxanı qəsəbəsində anadan olub).

Rusiya dövlət əmlak naziri Mixail Ostrovskinin qardaşı, tanınmış dramaturq Aleksandr Ostrovski ilə birlikdə neft problemlərinin müzakirə olunması üçün Bakıya (sentyabrda) gəlməsi.

Mövsümbəy Xanlarov (1857-1921-ci illər) Almaniyanın Strasburq universitetində kimya doktoru dərəcəsi almaq üçün dissertasiya müdafiə edir. Bir ildən sonra o ilk azərbaycanlı kimya doktoru kimi Bakıya qayıdır və D.İ.Mendeleev, N.A.Menşutkin və D.P.Konovalovun tövsiyəsi ilə İRTC BŞ-da işləməyə başlayır.

“Nobel qardaşları” firmasının Bakı ağ neft zavodlarından birində dünyada ilk dəfə olaraq V.Q.Şuxov və İ.İ.Yelin tərəfindən neftin Mendeleev metodu ilə fasiləsiz distilləsi üçün düzəldilmiş qazanxana batareyası quraşdırılır. (ABŞ-da Mendeleevin metodunda yalnız 1899-cu ildə istifadə etməyə başlayırlar).

1884-cü il.

Bakıda sahibkarların 1988-ci ilədək Lüdviq Nobelin rəhbərlik etdiyi xüsusi “Bakı neft sənayeçiləri şurası” təşkilatının yaradılması. Bakı neft sənayeçilərinin həmin il baş tutmuş birinci qurultayında D.İ.Mendeleyev iştirak edir.

“Şibayev Sidor” neft sənayesi ortaqlığının yaradılması.

Bakılı mühəndis-mexanik O.K.Lens kanatla qazıma üçün balansirin barabanla əvəz olunduğu dəzgah düzəldir (dəzgah özüdüşən qazıma üçün nəzərdə tutulmuşdu).

1885-ci il.

Alman kimyaçısı Karl Enqler (1842-1925-ci illər) Abşeron neftlərinin təbiəti və mənşəyinin öyrənilməsi məqsədi ilə Bakıya gəlir. Sonralar, 1888-ci ildə o özünün neftin mineral əmələ gəlmə nəzəriyyələrinə (Mendeleyev və digərlərinin) zidd olaraq bütün sonrakı analogi nəzəriyyələr üçün əsas olacaq neftin üzvi mənşəyi nəzəriyyəsini dərc etdirəcək.

Mühəndis Q.V.Alekseyev neft işi tarixində ilk dəfə olaraq Bakıda (S.M.Şibayevin zavodunda) yağ qudrununun krekinqi (parçalanması) yolu ilə benzin və ağ neftin alınması üçün qazanxana sənaye qurğusunu yaradır və qurur.

Rusiyada ilk dəfə olaraq mühəndis A.Vasilyev “Mədən jurnalında” “Abşeron yarımadasında neftçıxarma və orada qazma işinin müasir vəziyyəti” dissertasiyasını dərc etdirir.

1886-cı il.

Bakıda, Bakı, daha sonra isə bütün Rusiya neft işinin problemlərini geniş şəkildə işıqlandıran ilk dövrü nəşr – “İRTC BŞ-nin işləri” jurnalının nəşrinin başlanması.

11 yanvarda Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924-cü illər) İRTC BŞ-nin iclasında “Neft sənayesi böhranından necə çıxmalı” məruzəsi ilə çıxış edərək, Bakı ağ neftinin ixracının dəqiq təşkilini şərh edir. Məruzə o qədər aktual idi ki, onu çap edərək İRTC BŞ-nin bütün üzvləri və neft sənayeçilərinə paylayırlar.

İyunda “İşiq” neftdaşıyan paroxodu dünyada ilk dəfə olaraq Bakı ağ neftini Batumidən Londona çatdırır (bu gəmi də İsveçdə, əvvəllər Nobel “Zərdüş”ünün yaradıldığı Motala şəhərində düzəldilib).

Dmitri Mendeleyev İRTC BŞ-nin iclasında “Bakı neft sənayesinin gələcək inkişafına yardım edən tədbirlər haqqında” məruzə ilə çıxış edir.

Mendeleyevin 1863-cü ildən 1886-cı ilədək neftlə bağlı tədqiqatlarının nəticələrinin ümumiləşdirildiyi “1886-cı ildə Bakı neft işi” kitabı nəşr olunur.

1887-ci il.

“Rus standartı” və “Nağıyev Musa” neft sənayesi və ticarət firmalarının açılışı; ikinci firmadan 1906-cı ildən 1919-cu ilədək baş idarəçi tanınmış mühəndis-texnoloq, İRTC BŞ-nin üzvü Fətullabəy Rüstəmbəyov (1867-1946-cı illər) idi. Sonralar, 1923-cü ildə F.Rüstəmbəyov ən iri sovet birliyi “Azneft”in texniki direktoru təyin olunur.

“Mədən jurnalında” (t.1, s.18) Çarlz Marvinin H.Z.Tağıyevin Bakı neftindən yeni yanacaq – benzin aldığı şəxslərdən biri olduğunun göstərildiyi “Rus neftinin gələcək axını” broşurası dərc olunur.

1888-ci il.

8 – 9 oktyabr tarixində Rusiya imperatoru III Aleksandr ailəsi ilə birlikdə Bakıda olur. O Qara şəhərdə “Nobel qardaşları” firmasının zavodlarında; Balaxanı və Sabunçuda Rotşildin “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin” və Şəmsi Abdullayevin neft mədənlərinə baş çəkir.

Vladimir Şuxov verilmiş keyfiyyətli məqsədli neft məhsulları almağa imkan verən defleqmatör işləyib hazırlayır. İki ildən sonra o bu ixtirasına 9783 sayılı patent alır. Bakıda bu defleqmatörlər “Nobel qardaşları” və “Elrix” firmalarının zavodlarında quraşdırılacaq.

1889-cu il.

S.-Peterburqda metallurgiya və ya neft sənayesi üzrə ən yaxşı tədqiqata görə Lüdviq Nobel adına Rusiya Nobel mükafatının və onun profilinin həkk olunduğu qızıl medalın təsis olunması. İRTC tərəfindən müəyyən olunan mükafatın məbləği 1200 qızıl rubl təşkil edir, medalın dəyəri isə 1500 qızıl rubl həcmində qiymətləndirilirdi. “Lüdviq” mükafatı üç dəfə – 1896, 1898 və 1905-ci illərdə verilib.

Neft sənayeçisi S.M.Şibayev Bakıda Şuxov-İnçik sxemi üzrə ilk neftayırma zavodu tikilir (çox kiçik dəyişikliklərlə bu zavod 40 ildən artıq işləyib).

1890-cı il.

Bakılı mühəndis K.Q.Simçenko turboburun (burma qazıma üçün rotasiya quyudibi hidravlik mühərrikinin) layihəsini işləyib hazırlayır. İxtiraya patenti o 5 ildən sonra alacaq.

Dünyada ilk dəfə olaraq V.Şixov və S.Qavrilov fasiləsiz hərəkətli boruşəkilli termik krekinq qurğusunu ixtira ediblər (1891-ci il tarixli 12926 sayılı patent).

Böyük “Şell Transport end Treydinq Ko.” nəqliyyat-ticarət firmasının təsisçisi Markus Samüel-oğulun (1853-1927-ci illər) Bakıya ilk səfəri.

1891-ci il.

4 mayda İRTC BŞ-nin iclasında Viktor Roqozin “Neft emalı texnikasının neft böhranı ilə əlaqəsi” məruzəsini oxuyur. Sonralar məruzənin bəzi müddəaları neft distillyatlarının benzin buxarlarından istifadə etməklə yeni emal texnikasının əsasını təşkil edəcək.

İyunda Bakı texniki komitəsi – Rusiya imperiyasında analoqu olmayan statistik, nəzarət və məsləhət funksiyalarını yerinə yetirən spesifik dövlət idarəsi yaradılıb.

1892-ci il.

Kimyaçı mühəndis Konstantin Xariçkovun (1865-1921-ci illər) Bakı neftlərinin tərkibi və kimyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi məqsədi ilə Bakıya gəlişi. Xariçkov kimya, neftin emalı və mənşəyinə dair 100-dən artıq orijinal elmi işin müəllifidir.

22 dekabr tarixində mühəndis, kimyaçı-texnoloq Semyon Kvitko (1850-1917-ci illər) İRTC BŞ-nin sədri seçilir.

1893-cü il.

“Şəmsi Əsədullayev” və “Rus-Qafqaz neft cəmiyyəti” neft sənayesi firmalarının açılışı.

S.-Peterburqda ixracat ticarəti üçün Bakı ağ neft zavodu sahiblərinin inhisarçı birliyinin (“Bakı ağ neft zavodu sahiblərinin ittifaqı”) yaradılması. 1897-ci ildə ittifaq daxili çəkişmələr üzündən dağılır.

Bakı neft rayonunda 69 neftayırma zavodu mövcuddur ki, onlardan 13-də 31-dən 100-dək, 3 zavodda isə 100-dən artıq işçi var. Onlardan biri S.M.Şibayev (580 işçi), digəri A.D.Rotşild (227 işçi) və üçüncüsü H.Z.Tağıyevə (126 işçi) məxsusdur.

Bakı neft sənayeçisi İ.A.Haqverdiyevin Qroznıda ilk neft fontanı – Qroznı neft rayonunun neftçıxarma sənayesinin inkişafının başlanması.

Mədən mühəndisi A.M.Konşin, ABŞ-dan qayıdaraq, 100 statistik cədvəl və 12 vərəq geoloji xəritə və texniki çertyojların əlavə olunduğu “Şimali Amerikada neft yataqlarının istismarının və Qafqazda neftçıxarmanın müqayisəli şəraitinin təsviri” kitabını nəşr etdirir. Kitabda neft məhsullarının daşınmasında amerikan təşkilatlarının nəzərəcarpacaq üstünlüyü göstərilib.

1894-cü il.

Bakıda öz səhifələrində Bakı neft təsərrüfatını əks etdirən “Bakı quberniya məlumatları” həftəliyinin nəşrinin başlanması. Xüsusi olaraq, qəzətdə Lüdviq Nobel və Emmanuil Nobel adına Rusiya Nobel mükafatları ilə təltif olunmaların nəticələri dərc olunurdu.

Yelizavetpol quberniyasında “Naftalan” neft firmasının yaradılması; firma ildə 15 – 17 min pud müalicəvi neft hasil edirdi (1920-ci ildən Yelizavetpolun adına dəyişdirilərək, yenidən Gəncə qoyulur).

Bakıda ilk dəfə olaraq, S.D.Yefimov öz zavodunda yağ istehsalının qələvi tullantılarından ucuz sürtkü yağlarının alınması üçün qurğu yığır. Sonralara, o qələvi tullantılarından ucuzlu sabun hazırlamaq üçün Almaniyaya göndərilən “sabun yağı” (“bakusin” adlandırılan) almağa başlayır.

1895-ci il.

İ.A.Haqverdiyev Qroznıda ilk iri ağ neft zavodu tikir və işə salır. Bu Qroznı neft rayonunda sənaye neft emalının başlanğıcıdır.

1896-cı il.

Rusiya Nobel (“Lüdviq”) mükafatı laureatı “Lampaların yanma nəzəriyyəsinin əsaslarının” tədqiqinə görə mühəndis-texnoloq, K.İ.Lisenkonun tələbəsi və assistenti Aleksey Stepanov (1866-1937-ci illər) olur.

“İ.A.Haqverdiyev” və “Qafqaz” neft sənayesi və ticarət firmalarının təsis olunması.

Nijni Novqorodda Ümumrusiya sərgisində “Nobel qardaşları” firması ikinci dəfə Rusiya imperiyasının dövlət gerbi ilə təltif olunur.

Rusiyadan sonra Bakı ağ neftinin ən iri istehlakçıları İngiltərə, Türkiyə və Yunanıstan olur.

3 oktyabrda mədən mühəndisi V.K.Zqlenitski (dənizin dibindən neftin çıxarılmasının ilk təşəbbüskarlarından biri) Bibi-Heybət buxtasında quyuların qazılması üçün icazə olmaq məqsədilə Bakı mədən departamentinə müraciət edir. Lakin Qafqaz mədən idarəsi onun xahişini rədd edir.

1897-ci il.

Rusiya çərçivəsində çıxarılmış cəmi 478 mln. pud neftin 458 mln. pudu Bakı neft rayonundan alınmışdı.

C.Vişau, E.Qubbard və başqalarının H.Z.Tağıyevin neft müəssisələrini almış ingilis neft sənayesi şirkətinin yaradılması.

Dünyada ilk dəfə olaraq Xəzər dənizində "Assan Dadaşov" ikivintli tankeri peyda olur.

Bakıdan neftin nəqli üçün sisternlərdən istifadə olunmağa başlanır.

F.A.Broqquaz və İ.A.Yefronun Ensiklopedik lüğətində (SPb., t. XX, s.941-942) "Neft" fəslində Dmitri Mendeleev Rusiya (Bakı) neft sənayesinin inkişafı işində Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xidmətlərini ətraflı qeyd edib.

Bakıda kompressor neftçixarma üsulunun sınaqdan çıxarılması (V.Q.Şuxovun təklifi ilə).

Bakılı mühəndis V.N.Delov elektroburun layihəsini işləyib hazırlayır.

1897-1907-ci illər.

Dünyada ən iri, ümumi uzunluğu 829 verst olan, Zaqafqaziya dəmir yoluna məxsus və 50 mln. rubla yaxın qiyməti olan Bakı-Batumi ağ neft kəmərinin inşası. Magistral boru kəməri layihəsinin əsas müəllifi S.-Peterburq texnoloji institutunun professoru N.L.Şukin (1848-1924-cü illər) idi.

1898-ci il.

Rotşild qardaşları (Alfons və Edmond) Bakıda "Mazut" ticarət-nəqliyyat cəmiyyəti təsis edirlər; 1912-ci ilə Rotşildlərin "Mazut"unun Xəzərdə yedək və digər yardımçı gəmiləri nəzərə almayaraq, 13 tankeri var idi.

"Lüdviq" Nobel mükafatının ikinci laureatı "Yaşayış evlərinin forsunkasız neftlə qızdırılması" işinə görə doktor Vsevolod Baskakov olur.

Yayda Amerika neftçiləri (Rokfellerin "Standart Oyl" trestindən) Abşeronu ən yaxın Şamaxı qəzasını tədqiq edir və orada sənaye neft ehtiyatlarının olmasını proqnozlaşdırırlar. Sonralar (1912-ci ildə) tanınmış geoloq N.Lebedev amerikalıların nəticələrini təsdiq edəcək: o Şamaxı şəhəri və Hacıqabul dəmiryol stansiyası arasında Pirsaat çayının hər iki tərəfində neft hasilatları ilə bol əraziyə diqqət yetirəcək.

Rusiya neftçixarma üzrə dünyada birinci yerə çıxıb (ümumimperiya neftçixarmasının 95%-ni Azərbaycan verir).

1899-cu il.

10 yanvar tarixindən Bakıda Bakı neft sənayeçiləri qurultayının Şurası tərəfindən nəşr olunan “Neft işi” qəzet-jurnalı (ayda iki dəfə) çıxmağa başlayır. Sonralar, 1920-ci ilin mayında bu nəşrin adı dəyişdirilərək indiyədək də nəşr olunan “Azərbaycan neft təsərrüfatı” jurnalı adlandırılacaq.

Noyabrda Şotlandiyada Bakı gəmi sahibləri 800 min rubl dəyərində 6 dəmir mayedaşıyan barjın düzəldilməsi üçün sifarişlər rəsmiləşdirirlər. Barjlar Bakıda neft və neft məhsullarının Bibi-Heybətdən Qara dənizədək nəqli üçün 1900-cü il naviqasiyası başlayanda alınıb.

Bakıda ən iri “Nobel qardaşları” firması 93,2 mln. pud neft çıxarıb ki, bu da ümumrusiya neftçıxarmasının 17,7% və dünya neftçıxarmasının 8,6%-ni təşkil edib.

Bakı neft mədənlərinin elektrikləşdirilməsi üzrə işlərin ilk növbəsi sona çatıb.

1899-1901-ci illər.

Çıxarılan neftin mütləq həcminə görə Bakı neft sənayesi dünyada birinci yeri tutaraq, ildə 11,5 mln. ton neft, ABŞ isə 9,1 mln. ton neft verir.

1900-cü il.

Neft məhsullarının satışına nəzarətin tətbiq edilməsi üçün bazarlarda öz ticarət siyasətini uzlaşdırmaq qərarında gəlmiş, yəni “Nobmazut” yaratmış “Nobel qardaşları” firması və Rotşildon “Mazut” birliyi arasında kartel sazişi bağlanıb. E.Nobel və A.Rotşild Bakı ağ neftinin xarici bazara ixracında öz səylərini birləşdiriblər.

Bakıda əsas kapitalı 4 mln. rubl olan “Aleksandr Benkendorf” neft firmasının təsis olunması.

Rusiya Maliyyə nazirliyinin ticarət və manufakturalar departamenti 17 martda mülki müşavir A.Benkendorfa ərizə verdiyi ixtira: hava-su qazması üçün bura 10563 sayılı mühafizə şəhadətnaməsi (patent) verib.

Neft məhsullarının (ışığılandırma və sürtkü yağları, xam neft, neft qalıqları və digər məhsulların) Bakıdan Rusiyaya və xaricə ixracı 441,6 mln. pud təşkil edib.

Bakıda səhmdar kapitalı 460 min funt sterlinq olan “Bibi-Heybat Petroleum Co Ltd.” İngiltərə neft şirkətinin təsis olunması; şirkətin idarəçisi Vaqstaff təyin olunub (o həmçinin S.M.Şibayevin şirkətinin işlərinin idarəçisi idi).

28 oktyabr tarixində İRTC BŞ-nin ümumi yığıncağında V.K.İstomin “Bakı neft mədənlərində yanğınlar haqqında” məruzə edib. Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq, yığıncaqda bu problemlə məşğul olmaq üçün İRTC BŞ-nin xüsusi komissiyası (tanınmış mühəndislər – Semyon Kvitko, Aleksandr Mañço və s. ibarət tərkibdə) seçilib.

Noyabrda mədən mühəndisi Nikolay Lebedev neft yataqlarının tədqiqi və kəşfiyyatı, onların istismarı zamanı məsləhətlər, mədənlərin alınması zamanı tövsiyələrin verilməsi, həmçinin qazma quyularının əsasının qoyulması zamanı yerlərin seçimi zamanı yardım göstərilməsi məqsədi ilə Bakıda “Geoloji büro” açır.

Bakıda beş neftverən sahədə (Balaxanı, Sabunçu, Ramanı, Bibi-Heybət və Binəqədi) 600,7 mln. pud neft çıxarılıb.

Bakıda İ.S.Dembot və L.Y.Liliyenştern Balaxanıda A.M.Benkendorf ticarət evinə məxsus neft mədənlərinin istismarı üçün "Abşeron neft cəmiyyəti" (əsas kapitalı 2,7 mln. rubl olmaqla) təsis edirlər.

Balaxanıda neft mədənlərinin istismarı üçün "The Balakhani Syndicate, Limited" ingilis səhmdar cəmiyyəti (əsas kapitalı 100 min funt sterlinq olmaqla) təsis olunub.

Biləcəri stansiyasını (Bakıda qəsəbə) Petrovsk şəhəri (Maxaçkala) ilə əlaqələndirən dəmir yolu istismara verilib; yəni Bakı ümumrusiya bazarına birbaşa çıxış əldə edir.

1901-ci il.

Alfred Nobel (Nobel qardaşlarında kiçiyi) tərəfindən təsis olunmuş ilk beynəlxalq Nobel mükafatlarının təqdimatı. Laureatlar fizika sahəsində Almaniya Vilhelm Rentgen, kimya sahəsində Hollandiyadan Yakob Vant-Qoff, fiziologiya və tibb üzrə Almaniya Emil Berinq, ədəbiyyat üzrə Fransadan R.S.Prüdom və sülhün möhkəmləndirilməsinə görə İsveçdən Anri Dünan olub. (1962-ci ildə Nobel ailəsinin arxivinə çıxışı olmuş İsveç tarixçisi Erik Bergenqrenin fikrinə görə, Alfredin priz fondunun 12%-dən çoxunu təşkil edən kapital payını Bakı yataqlarından götürmək qərarı beynəlxalq mükafatın daha tez təsis olunmasına yardım edib).

Almaniyada, nəşriyyatda ("Friedrich Viweg u Sohn", Braunschweig, Pr.5, M.R.) almaq dilində bakılı kimyaçı-texnoloq R.A.Vişinin naftenlər üzrə ilk tam sistemləşdirilmiş elmi əsər olan "Naftenlər (neftin siklik polimetilenləri) və onların digər siklik karbohidrogenlər cərgəsində yeri" kitabı çıxır. R.A.Vişin "Nobel qardaşları" firmasında parafin şobəsinin rəhbəri idi.

Parisdə, 1-ci Beynəlxalq neft konqresində Vladimir Markovnikov Rusiya neftləri haqqında məruzə ilə çıxış edərək, Bakı, Qroznı, Qalisiya və Pensilvaniya neftlərinin kimyəvi tərkiblərini göstərir, həmçinin onların xarakterik fərqlərini qeyd edir.

24 martda İRTC BŞ-nin üzvlərinin Ümumi yığıncağında Şobənin binasında mexaniki laboratoriya tikmək qərarına gəlinir (orada artıq iri kimya laboratoriyası var idi) və tikintiyə 8 min rubladək vəsait ayrılır.

Apreldə mədən mühəndisi S.K.Kvitko Bakı texniki komitəsində səmərəli işə görə 3-cü dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunur.

Bakı – Qurd Qapısı ağ neft kəmərinin inşasının başlanması; onun əsası kimi Qurd Qapısında 240 min pud ağ neftin töküləcəyi nəzərdə tutulmuşdu. Qurğu üçün bütün borular Mariupolda (Rusiya) metallurgiya zavodunda hazırlanmışdı.

Rusiya əkinçilik və dövlət əmlakı naziri A.S.Yermolovun sədrliyi altında, maliyyə, daxili işlər, dəniz, yollar və dövlət nəzarət nazirliklərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə Qafqazda və xüsusi olaraq, Bakıda neft işinin inkişafı üzrə xüsusi məsələlərin müzakirə olunması üçün Xüsusi komissiyanın təsis olunması.

Suraxanıda ilk qaz quyusu qazılıb. Sonralar qaz Suraxanı yatağından borularla digər Abşeron neft mədənləri rayonlarına nəql olunacaq.

1902-ci il.

İlk dəfə olaraq Konstantin Xariçkov, Nikolay Zelinski (1861-1953-cü illər), Aleksandr Butlerov (1828-1886-cı illər) və Mövsümbəy Xanlarov tərəfindən Qafqaz (Abşeron) neftlərinin sənaye təsnifatı və təmizlənmə metodları işlənib hazırlanıb.

Xariçkov Bakıda “Rus yataqlarının neftlərinin tərkibi və texniki xüsusiyyətləri haqqında” fundamental əsər nəşr etdirir. Elə həmin il o Berlində 4-cü seksiyasının iclasının bütünlüklə neft-kimya və neft işinə həsr olunduğu tətbiqi kimya üzrə V Beynəlxalq konqresin işində iştirak edir.

Avqustda “Nobel qardaşları” firması ilk dəfə olaraq Bakı ağ neftinin Çarcuy stansiyasından 200 verst məsafədə yerləşən Kərki istehkamından keçməklə Əfqanıstana ixracını həyata keçirir. Növbəti il Rusiya maliyyə nazirliyinin işıqlandırıcı neft yağlarının aksizdən azad olunmaqla Kərki gömrüyündən keçməklə Əfqanıstana ixracına icazə verilməsi haqqında sərəncamı çıxır.

Avqustda bakılı mühəndis P.Lazarev domna sobalarında bahalı koks əvəzinə ucuz neftin istifadə olunması layihəsini təqdim edib. Bu layihəni həyata keçirməklə Qafqaz məmləkəti burada qeyri məhdud istər filiz, istərsə də neft yataqlarının olduğu halda yüksək mənfəət əldə edəcək.

1903-cü il.

Neftçi-geoloq Dmitri Qolubyatnikov (1866-1933-cü illər) Abşeronun sistematik tədqiqinə başlayır və Suraxanıda sənaye neft ehtiyatlarının olmasını proqnozlaşdırır. O Azərbaycanın neft yataqlarının geoloji tədqiqinə dair 60-dan artıq elmi işin müəllifidir.

“Nobel qardaşları” firmasının rəhbəri Emmanuil Nobel 29 yanvarda Berlində Bakı neftinin idxalı üçün alman-rus cəmiyyətinin (“Deutsche-Russische Naphta-Import Gesellschaft”) müşahidə şurasının sədri seçilir. Cəmiyyətin əsas kapitalı 6,5 mln. marka təşkil edir.

Bakıda Konstantin Xariçkovun “Neftin soyuq fraksiyalaşdırılması” monoqrafiyası dərc olunur.

İlk dəfə olaraq Bakıdan S.-Peterburqa ağ neft su yolu – Volqa ilə, su sistemi, qismən göllər və Neva vasitəsilə mayedaşıyan dəmir barjlarla gətirilib.

Rusiya (Bakı) ağ neftinin İran Azərbaycanına (Ərdəbil şəhərinə) ixracının ümumi həcmi 200 min puda yaxın təşkil edib. Neft məhsullarının qəbul məntəqəsi Astara olub.

İngiltərədə ticarəti ilə yalnız iki firmanın (“Nobel qardaşları” və “Ağ neft-yağ istehsalı ortaqlığı”) məşğul olduğu Rusiya (Bakı) sürtkü yağlarından “Bakuin” markası daha məşhurdur.

1903-1904-cü illər.

Emmanuil Nobelin (Lüdviq Nobelin oğlu) rəhbərliyi altında dünyada ilk iri dizel gəmiləri – “Vandal” və “Sarmat” tanker-teploxodlarının düzəldilməsi. İlk yerli teploxod olan “Vandal”ın uzunluğu 74,5 m; yükqötürmə qabiliyyəti – 750 t və hərəkət sürəti 7,4 dəniz milindən çox deyildi (1 dəniz mili saatda 1 mil və ya saatda 1,852 km-ə bərabərdir); gəmidə daimi cərəyan generatorlarının köməyi ilə işləyən üç silindrlı hərhlənməyən dizellər quraşdırılmışdı.

1904-cü il.

Bakıda neft işi sahəsində ən yaxşı əsərlər və ya ixtiralara görə Emmanuil Nobel (1859-1932-ci illər) adına Rusiya Nobel mükafatının təsis olunması. Mükafatın İRTC BŞ tərəfindən müəyyən olunan məbləği 1000 qızıl rubl təşkil edirdi. "Emmanuil" mükafatı üç dəfə – 1909, 1911 və 1914-cü illərdə verilib (E.L.Nobel adına mükafat "Nobel qardaşları" firmasının 25 illiyi münasibətilə təsis olunub).

Kimyaçı Lev Qurviçin (1871-1926-cı illər) neftin emalı texnologiyasının öyrənilməsi məqsədi ilə Bakıya gəlişi. 1905-ci ildən Lev Qurviç "Nobel qardaşları" firmasının Bakı kimya laboratoriyasının əvəzsiz rəhbəridir. Sonralar (1910-1917-ci illər) istedadlı alim Bakı kimya laboratoriyasına rəhbərlik edərək, eyni zamanda E.L.Nobelın S.-Peterburqdakı mərkəzi kimya laboratoriyasını da idarə edəcək.

Bakı neft sənayeçilərinin 23 noyabrda baş tutmuş XIX növbəti qurultayında bütü növbəti qurultayların proqramına daxil edilən adi məsələlərdən başqa, ilk dəfə olaraq mədənlərdə yanacaq kimi istifadə olunan xam neftin neft qalıqları ilə əvəz olunması məsələsi daxil edilmişdi.

Rusiyada fəaliyyət göstərən 150 neft emalı zavodundan 72-si Bakı neft rayonunda yerləşir. Həmin il Bakıdan neftin ümumi ixracı 492 mln. puddan çox təşkil edib.

24 avqust tarixində Suraxanıda zərbə üsulu ilə qazılmış 72204/455 sayılı quyudan 211m dərinlikdən yüksək oktanlı ağ neft güclü fontan vurub. Bu quyunun istismara verilməsi ilə çox zəngin neftverən rayonun işlənməsinin başlanğıcı qoyulub.

Rusiya imperiyasında illik neft hasilatı (mln. pudla) aşağıdakı şəkildə paylaşıb: Abşeron (Bakı quberniyası) – 621,53; Qroznı dairəsi (Tersk vilayəti) – 40,00; Dağıstan quberniyası – 1,88; Zakaspiysk vilayəti (Çiləkən adası) – 0,60; Fərqanə vilayəti – 0,48; Kuban vilayəti – 0,14 və s.

1905-ci il.

Dünya neft sənayesi praktikası tarixində ilk dəfə Balaxanıda kompressor istismarı tətbiq olunur.

Fevralda Bakı quberniyasında və imperiyanın digər ərazilərində neft mədənlərinin istismarı, həmçinin çıxarılan neftin emalı və neft məhsulları ticarəti üçün səhmdar "Naftalan neft sənayesi cəmiyyəti" təsis olunub. Cəmiyyətin əsas kapitalı 2 mln. 400 min rubl, cəmiyyətin sədri – mədən mühəndisi Fərrux Bəy-Vəzirov idi.

Mayda mühəndis-texnoloq Aleksandr Nikiforova "Rus neftindən benzol və onun homoloqlarının alınması üsulu" işinə görə "Lüdvig" Nobel mükafatının üçüncü (sonuncu) təqdimatı olur.

1906-cı il.

Bakılı neft kimyaçısı, "İRTC BŞ-nin işləri" jurnalının məsul redaktoru Viktor Gerr (1875-1940-cı illər) ilk dəfə olaraq Suraxanı və Bibi-Heybət neftlərinin tərkibini tədqiq edib və onların tərkibində benzol və onun homoloqlarının olmasını müəyyən edib.

Berlində əsas məqsədi Avropa bazarlarında "Standart Oyl" sindikatına qarşı mübarizə aparmaq olan, 20 mln. marka ilk kapitalla malik "Avropa ağ neft ittifaqı" ("Europäische Petroleum Uniongesellschaft") yaradılır. İttifaqın başında – alman bankı, "Nobel qardaşları" firması və Rotşildin Paris bankı durmuşdu.

Oktyabrda “Nobel qardaşları” firmasının neft mədənlərində 1 mlrd. (milyardıncı) pud xam neft çıxarılır.

1907-ci il.

İlk dəfə olaraq “Nobel qardaşları” firması Rusiya (Bakı) ağ neftinin pudu 1 rubl 55 qəpiyə olmaqla Varşava-Vena dəmir yolu üçün tədarükünü təşkil edir.

Buxarestdə (8 – 13 sentyabrda) III Beynəlxalq neft konqresində V.F.Gerr və A.T.Predit Bakı nefti haqqında məruzə edərək, göstərişlər ki, Suraxanı nefti kimyəvi tərkibinə görə Balaxanı neftindən ayrılan yüngül fraksiyalarla eynidir və tərkibinə əsasən naften və aromatik karbohidrogenlər daxildir.

Həmin konqresdə K.V.Xariçkov “Neftin təsnifatı və mənşəyi” məruzəsini oxuyaraq, neft kimya və geologiyasının təbiət elmlərində oynamaq rolunu qeyd edib.

Suraxanıda 545 m dərinlikdən sutkada 200 min pud neft verən qara neft fontanı vurub. Bundan sonra Suraxanıda neft quyularının intensiv qazılması başlayır.

1908-ci il.

İlk dəfə olaraq, “Nobel qardaşları” firmasının Bakı zavodlarında Çiləkən neftindən çox yüksək keyfiyyətli təbii vazelin (ağ və sarı) alınıb. 2 sentyabrda Nijni Novqoroddakı Kolomen zavodlarında “Nobel qardaşları” firmasının sifarişi ilə dəyəri 190 min rubl olan, ilk reysində 600 min pudadək (9830 tona yaxın) neft məhsulu daşımaq iqtidarında olan nəhəng “Qırğız” teploxodu düzəldilir. Əsas kapitalı 1 mln. rubl olan “Binəqədi neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti” təsis olunub. Sonralıq, 1914-cü ildə kapital 3 mln. rubladək artırılacaq. Tanınmış alim D.V.Qolubyatnikov neftçi geoloqlar arasında ilk olaraq Bibi-Heybətdə sənaye neftinin olduğunu və bu yatağın Suraxanı yatağı ilə oxşarlığını sübut edib. Həmin il o Qala, Gürgan, Zığ, Qara-Çuxur, Lökbatan və Mərdəkan rayonlarında iri sənaye nefti ehtiyatlarının olduğunu əvvəlcədən xəbər verib.

1909-cu il.

Bakı Nobel (“Emmanuil”) mükafatının ilk laureatı azot turşusunun qapalı neft fraksiyalarının oksidləşdirilməsi yolu ilə ikiasanlı turşuların (kəhrəbə, adipin, qlutar, sirkə) alınması üzrə işə görə bəliq neft kimyaçısı, İRTC BŞ-nin kimya laboratoriyasının müdiri Viktor Gerr olur.

Dünya praktikasında ilk dəfə olaraq Bibi-Heybət buxtasının doldurulması üzrə Xəzərin dibində yatan neftverən layların istismarı məqsədi ilə həyata keçirilən işlər başlayır. İşlər 1932-ci ildə istedadlı mühəndis Pavel Pototskinin (1879-1932-ci illər) rəhbərliyi altında sona çatdırılacaq.

10 iyunda, “Nobel qardaşları” firmasının rəhbəri Emmanuil Nobelin anadan olmasının 50 illiyi günündə Rusiya imperatoru II Nikolay ona elm və xalq təhsilinin xeyrinə müstəsna ianələrə görə Həqiqi mülki müşavir rütbəsi verir.

1910-cu il.

“Nobel qardaşları” firmasının Balaxanı neft mədənində ilk dəfə olaraq dartaylama üçün yeni qurğu – Leynveber aparatı quraşdırılır və avqustun əvvəllərindən işləməyə başlayır.

“Nobel qardaşları” firmasının Bakıda 13 zavodu var ki, onlardan 6-sı neftayırma (benzin, ağ neft, solyar, sürtkü yağları, parafin və s. istehsalı) və 7-si yardımçı (neft məhsullarının təmizlənməsi üçün soda və kükürd istehsalı, turşu qudrunun və qələvi qalıqlarının regenerasiyası, kimya-texnologiya laboratoriyası, qaz və mexaniki zavodlar) zavodlardır.

İRTC BŞ-nin üzvü, mədən mühəndisi İvan Qluşkov (1873-1916-cı illər) dünyada ilk dəfə olaraq “Neft quyularının qazılması üçün təlimat” tərtib edib ki, buna da əsasən iki Bakı məktəbinin: texniki və orta mexanik-inşaat məktəblərinin tələbələri qazmanın əsaslarını öyrənirlər. Sonralar (1913-cü il) İ.N.Qluşkov “Qazma quyularının istismarı. Maye qazıntılar: neft i şor suların çıxarılması” monoqrafiyasını nəşr etdirir. (Neftçixarma metodları haqqında ilk amerikan kitabı 1921-ci ildə çıxacaq).

1911-ci il.

Yanvarda Bakıda “S.-Peterburq – Qafqaz neft sənayesi və ticarət cəmiyyəti” səhmdar cəmiyyəti təsdiq olunub. İdarə heyətinin üzvləri İ.S.Dembot, V.İ.Kolobov, V.D.Yeritsov, S.İ.Qinsburq və İ.R.Popov seçilmişdi.

Rusiyada (Suraxanıda) ilk dəfə olaraq Bakı neft sənayeçisi fon Qaber daha az məxaric tələb edən və daha effektiv olan burma rotor qazması tətbiq etməyə başlayıb.

İkinci “Emmanuil” Nobel mükafatı “Neftin doymamış karbohidrogenlərinin formalinlə kondensasiyası ilə maye məhsullarının alınması və onların xüsusiyyətləri haqqında” işinə görə Moskva universitetinin professoru A.M.Nastyukov və onun assistenti K.L.Malyarova verilib.

Nikolay Zelinski neftin təzyiqlə altında termokimyəvi çevrilməsini tədqiq edərək, Suraxanı benzininin 300°Ñ temperaturda katalizatorun (nikelin) iştirakı ilə yüksək aromatik karbohidrogen konsentrasiyasına malik məhsula çevrildiyini göstərib.

“İRTC BŞ-nin işləri” jurnalında (1-4 sayılı buraxılışlar) Viktor Gerrin “Suraxanı neftindən oktonaftenin ayrılması” və “Taman neftinin tədqiqi” orijinal məqalələri dərc olunur.

Bakıda mədən mühəndisi S.K.Kvitko özünün təzyiqlə tətbiq etməklə krekinq qurğusu sxemini yaradıb (21963 sayılı 1912-ci il tarixli patent).

1913-cü il.

Bakıda əsas kapitalı 4 mln. rubl olan “Murtuza Muxtarov” neft səhmdar cəmiyyətinin təsis olunması. (Üç ildən sonra bu cəmiyyət Azov-Don kommertiya bankı tərəfindən alınacaq).

Bakıda Abşeronun geoloji tədqiqi ilə neft geologiyasının banisi İvan Qubkin (1871-1939-cu illər) məşğul olmağa başlayır.

Almaniyada alman dilində Lev Qurviçin “Neft emalının elmi əsasları” monoqrafiyası çıxır. Kitabın ilk rus nəşri isə Bakıda 1921-ci ildə çıxacaq. Sonralar bu klassik iş bir neçə dəfə yenidən nəşr olunub və indiyədək də neft kimyaçıları və texnoloqlar üçün dəyərli vəsaitdir.

Rusiya imperiyasında ümumi neftçixarma 9 mln. ton təşkil edib ki, onun da 82%-i Bakı neft yataqlarında çıxarılıb.

1914-cü il.

Üçüncü, sonuncu "Emmanuil" mükafatı bakılı mədən mühəndisi S.Q. İsaakova "Yalnız əllə idarə olunan dartay barabanı və jelonkanın dartay şkinə tərəf sürüşməsinə qarşı ona əlavə olunan qurğu" işinə görə verilib.

Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının məlumatlarına əsasən, üç inhisarçı qrupun ("Nobel qardaşları", "Oyl" və "Şell") payına Bakıdan neft məhsulları ixracatının 69,5%-i düşür. Rusiya imperiyasında çıxarılmış neftin 60%-dən çoxu, ağ neft və mazut hasilatının 2/3-ü və sürtkü yağlarının satışından gələn bütün mənfəət göstərilən qruplara məxsus idi.

Professor M.M.Tixvinski neftin quyulardan sıxılmış qaz – qazliftin köməyi ilə çıxarılması üsulunu ixtira edib. Sıxılmış havanın (erlift) köməyi ilə kompressor üsulundan daha mükəmməl olan bu üsul ilk dəfə olaraq "Nobel qardaşları" firmasının Bakı mədənlərində tətbiq olunub. (ABŞ-da bu üsul yalnız 1924-cü ildən tətbiq olunmağa başlayıb).

1915-ci il.

Müharibə dövrünün tələbləri ilə əlaqədar olaraq üç Bakı zavodunda ("Neft-qaz" səhmdar cəmiyyəti, Aleksandr Benkendorf və Hərbi-sənaye komitəsinin) toluol (artilleriya mərmiləri üçün partlayıcı maddə) istehsalı təşkil olunub.

İlk 15 gün ərzində Çiləkən adasında neft çıxarılması 149 min pud təşkil etdi ki, onlardan "Çiləkən neft sənayesi cəmiyyətinin" payına 83 min pud, "Nobel qardaşları" firmasının payına 51 min pud və "İ.Hacinski – Çiləkən" firmasının payına 15 min pud düşürdü. [İsabəy Hacinski (1861-1919-cu illər) – Abşeronda və onun hüdudlarından kənarında (Şimali Qafqaz, Türkmənistanda) neft mədənləri olan iri Bakı neft sənayeçisi].

24 iyun tarixində Bakı hərbi-sənaye komitəsinin iclasından Viktor Gerr Bakı neftindən toluolun alınması haqqında məruzə edir. "A.M.Benkendorf" firması aylıq məhsuldarlığı 3000 pud toluol olan zavodun tikintisinə başlamaq qərarına gəlir və buna Rusiya hərbi idarəsindən dərhal razılıq alır.

Oktyabrda Bakıda əsas kapitalı 1 mln. rubl olan "Rapid" podrat qazma və mexaniki emalxanalar cəmiyyəti təsis olunur (bu, podrat qazmasında "Murtuza Muxtarov" və "Molot" cəmiyyətlərindən sonra gücünə görə üçüncü müəssisə olur).

İRTC BŞ-də "Toluol haqqında" və "Neft və daş kömürdən benzol və toluolun praktik alınması haqqında" mövzuları üzrə məruzələr edən professor N.D.Zelinski və mühəndis-texnoloq S.A.Vışetrayvskinin Bakıya gəlişi (dekabrda).

Dünyada ilk dəfə olaraq Nikolay Zelinski krekinq zamanı katalizatorlar kimi metal (titan, alüminium, sink) oksidlərindən başqa floridin və Baxçasaray gilindən istifadə etməyin mümkün olduğunu müəyyən edib və İRTC BŞ-nin iclasında bu barədə məlumat verib. Bu məruzə katalitik krekinqin inkişafının əsasını təşkil edib; Zelinski öz məlumatı ilə amerikalı Qudrini 20 ildən də çox qabaqlayıb.

1915-1916-cı illər.

Ramanıda neft mədənlərində ilk dərinlik nasosları salınıb və ilk dəfə olaraq qazlift sınaqdan çıxarılıb.

1916-cı il.

Bakıda 15 may tarixində “Bakı rayonu mühəndisləri cəmiyyəti”nin sədri M.M.Tixvinski neftin aromatizasiyası haqqında məruzə oxuyaraq ən yararlı xammal və prosesin əlverişli temperaturunu göstərib, neftin tərkib hissələrə ayrılması üçün aparatların (generator və retorta sobası) konstruksiyası üzərində ətraflı dayanıb, məhsulun zavod hasilatını elan edib və neftdən aromatik karbohidrogenlərin, ilk növbədə toluol və benzolun ən yaxşı alınması metodlarını göstərib.

Bakıda iyunun əvvəllərində İran neftinin istismarı üçün əsas kapitalı 5 mln. rubl olan “Rupento” Rusiya-İran neft sənayesi ortaqlığı təşkil olunub. Ortaqlığa H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Ş.Əsədullayev, knyaz Dadiani, Murtuza Muxtarov və başqaları daxil olub. İran hökumətindən komissar Məhəmməd Cəfər Mirzə təyin olunub.

1917-ci il.

İlin əvvəllərinə Rusiyanın əsas kapitallarının ümumi həcmi 317,6 mln. rubl olan 60 neft sənayesi müəssisəsi Rusiya-Asiya, Azov-Don və Petroqrada beynəlxalq banklarının nəzarətində idi. [Azov-Don kommersiya bankı (İdarə heyətinin sədri B.A.Kamenka) əsasən əmtəə dövriyyəsinin kreditləşdirilməsi ilə məşğul olurdu, lakin onun debitorları arasında istər Şimali Qafqazda, istərsə də Abşeronda neft çıxarılması və emalı ilə məşğul olan çoxlu şirkət var idi].

Yanvarın əvvəllərində Bakıda əsas kapitalı 4 mln. rubl olan yeni neft cəmiyyəti – “Bakı-Həştərxan neft sənayesi və nəqliyyat cəmiyyəti” yaradılıb. Cəmiyyətin təsisçiləri İ.X.Ozerov və Y.V.Vişau idi.

Oktyabr inqilabından qabaq Rusiyada ən iri xarici firmalar Rusiya neft işinə 85 mln. dollar yatırım etmiş ingilis firmaları idi. “Royal Dutch Shell” Bakı neft mədənlərinə 20 mln. dollar yatırmışdı; bundan başqa, firmanın Qroznı və Maykolda da böyük mülkləri var idi. Fransa kapitalı (əsasən Rotşildin) 25 mln. dollar, Belçikanınkı isə 21 mln. dollar təşkil edirdi.

1920-ci il.

28 Apreldə Sovet Rusiyasının 11-ci Qızıl ordusunun ön hissələri Bakıya daxil olur. Bakı neft rayonu 70 ildən də bir qədər artıq müddətə sovetlərə məxsus olur. 24 mayda Azərbaycan inqilab komitəsi tərəfindən respublikanın neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında Dekret qəbul olunur. Yaradılmış komitə Abşeronda yerləşən 272 özəl neft sənayesi firmasını ləğv edir.

14 noyabrda Məşədi Əzizbəyov adına Bakı politexnik institutu (BPİ) yaradılıb (təsis olunma haqqında dekret Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri Nəriman Nərimanov tərəfindən imzalanıb). BPİ-nin ilk rektoru professor N.A.Dubrovski təyin olunub, Elmi Şuranın katibi isə S.A.Vəkilov seçilib. Bu ali məktəb (sonralar – “AZİNEFTKİMYA” Azərbaycan neft və kimya institutu, hazırda isə Azərbaycan dövlət neft akademiyası)

Avropa və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis kadrlarının hazırlanmasına başlamış ilk institutdur.

Dünya əhəmiyyətli kimyaçı alim Lev Qurviç həm Bakı politexnik institutunun, həm də 1819-cu ildə yaradılmış Azərbaycan dövlət universitetinin professoru seçilir. O neft emalı üzrə Bakı kimyaçı-texnoloqlar elmi məktəbinin yaradıcısı idi (N.İ.Çernojukov, O.Q.Pipik, L.A.Quxman, B.B.Kaminer, V.L.Qurviç, D.O.Qoldberq, İ.P.Lukaşeviç, S.E.Kreyne, İ.A.Orucova, F.İ.Səmədova, A.M.Quliyev, Y.İ.Eminbəyli və s.)

1921-ci il.

“Azneft” birliyi Rokfellerin “Standard Oil” trestini ilə müqavilə bağlayır və bu müqavilənin şərtlərinə görə ABŞ-dan Bakıya neft məhsulları və kустar istehsalat məmulatları müqabilində texniki avadanlıq və qida məhsulları daxil olurdu. Həmin il “Azneft” Londonda, Parisdə, Berlin və Nyu-Yorkda öz nümayəndəliklərini açır.

1923-cü il.

Bakı maşınqayırma zavodlarında ilk dəfə olaraq qazma baltalarının termin emalı tətbiq olunur.

Bakılı mühəndis Matvey Kapelyuşnikov (1886-1959-cu illər) dünyada ilk dəfə reduktorlu birpilləli turboburu hazırlayır və sınaqdan çıxarır.

1918-ci ildə yaradılmış Moskva mədəni akademiyası yanında Bakı və Qroznı rayonlarında neftin kəşfiyyatı Komitəsi yaradılıb.

Apreldə yeni “İlyiç buxtası” neft mədəni açılıb (1991-ci ildən – “Bayıl limanı”).

Neftçi-mühəndis Fətullabəy Rüstəmbəyov (1867-1946-cı illər) iri “Azneft” birliyinin texniki direktoru təyin olunur. 1893-cü ildə S.-Peterburq texnoloji institutunu bitirib, 1906-cı ildən 1919-cu ilədək 1887-ci ildə yaradılmış “Nağıyev Musa” neft firmasının baş idarəçisi olub.

1924-cü il.

İlyiç adına buxtada (“Bayıl limanı”) dünyada taxta dirəklər üzərində tikilmiş ilk ada tipli 71 saylı quyu dəniz sənaye nefti verib.

Matvey Kapelyuşnikovun turboburu ilə Suraxanıda dünyada dərinliyi 600 m-ə yaxın ilk neft quyusu qazılıb.

Dmitri Qolubyatnikov özünün “Abşeron yarımadasının yeraltı dərinliklərində neft ehtiyatlarının hesablanması” əsərini nəşr etdirib.

Bakı politexnik institutunun fizika kafedrasında gələcəyin görkəmli alimi, “hidrogen bombasının” atası İqor Kurçatov böyük elmə ilk addımlarını atır. P.T.Astaşenkovun qeyd etdiyi kimi, “İ.V.Kurçatov özünü tam şəkildə məhz Bakıda tapıb”.

Fətullabəy Rüstəmbəyovun ilk dəfə olaraq, yeni quyu konstruksiyalarının tətbiqi yolları və onların bərkidilməsi üsulları, neftin nəqli və saxlanması sisteminin təkmilləşdirilməsinin göstərildiyi, həmçinin qaz sənayesinin əsaslarının təqdim olunduğu “Azneft”in beşillik proqram (1923/24-1927/28-ci illər) üzrə neftçıxarmanın texniki təkmilləşdirilməsi haqqında təklifləri” işi nəşr olunub.

Mayda, Azneftdə (Bakı) termik krekinqin zavod qurğusunun tikintisi Komitəsi (S.K.Kvitkonun layihəsi əsasında) yaradılıb; sınaq-sənaye hasilatı eyni zamanda tökülməklə bir kub dövrü hərəkətdən ibarət olmalıdır. Komitənin sədri kimyaçı mühəndis Viktor Gerr (1909-cu ildə Bakı Nobel mükafatının ilk laureatı) seçilib.

1925-ci il.

Bakılı mühəndis, professor M.M.Skvorsov ilk dəfə olaraq baltanın avtomatik verilməsi üçün qurğu – “avtomatik qazmaçı” düzəldib ki, bu da birinci dəfə Suraxanıda sınaqdan çıxarılıb.

Bakıda ilk dəfə olaraq krekinq prosesi üçün bakılı mühəndis Semyon Kvitkonun patenti əsasında düzəldilən qurğuların nümunəvi sınaqları keçirilir. S.K.Kvitko bu qurğular üçün patenti amerikalı Bartondan bir il öncə, 1912-ci ildə alıb. Kvitkonun ixtirasını Dəniz idarəsi hələ müharibədən qabaq neftin emalı məqsədi ilə istifadə etməyi nəzərdə tutmuşdu, lakin başlanan I dünya müharibəsi nəzərdə tutulmuş planın gerçəkləşdirilməsinə mane oldu.

29 may tarixində SSRİ MİK-ni Rəyasət Heyəti neftçi mühəndis F.A. Rüstəmbəyovu yerli neft işinin inkişafına böyük töhfəyə görə Əmək Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edib (Kalinin ona şəxsən minnətdarlığını bildirir).

1926-cı il.

İyulda SSRİ-də Bakını Balaxanı, Suraxanı və Sabunçu neft rayonları ilə əlaqələndirən ilk elektrik dəmi yolu işə düşür.

1927-ci il.

Bakıda qazıma zamanı yeni texnologiya tətbiq olunur: dövrlərin sayını dəqiq tənzimləyən elektrik aqreqatları yayılmağa başlayır.

M.Əzizbəyov adına Bakı politexnik institutunda (1920-ci 14 noyabr tarixində yaradılıb) uzun müddət institutun elmi və tədris hissəsinin direktoru işləmiş professor M.M.Skvorsovun rəhbərlik etdiyi neft sənayesi energetikası kafedrası yaradılıb.

“Azneft” dövlət birliyi Türkmənistanda qazma fəaliyyətini bərpa edir; bakılılar tərəfindən Nebit-dağ (Nefte-dağ) yatağının daha intensiv istismarı onun sənaye dəyərini təsdiq etmiş 1931-1933-cü il fontanlarından sonra başlayıb.

1928-ci il.

Bütün Bakı neftinin üçdə birinə yaxını maye karbohidrogen xammalının erlift çıxarılma üsulu ilə çıxarılır (V.Q.Şuxovun ixtirası). Erliftin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, neft layına təzyiq altında hava vurulur və onun təsiri nəticəsində neft səthə yönəlirdi.

1929-cu il.

22 oktyabrda kollektivinin öz elmi işi ilə 1941-1945-ci illərdə ölkəyə böyük yardım göstərdiyi V.V.Kuybişev adına Azərbaycan neft emalı elmi-tədqiqat institutu təsis olunub (1959-cu ildən Neft-kimya prosesləri institutu). NKPI-də işlənib hazırlanmış xırda parçalara ayrılmış katalizatorlu katalitik krekinq prosesi SSRİ-nin altı rayonunda, həmçinin Rumıniya və Polşada tətbiq olunacaq.

Tanınmış ixtiraçı, alim-mühəndis Vladimir Şuxov (1853-1939-cu illər) SSRİ Elmlər Akademiyasının fəxri üzvü seçilir, görkəmli alimlər: kimyaçı Nikolay Zelinski (1861-1953-cü illər) və geoloq İvan Qubkin (1871-1939-cu illər) SSRİ EA-nın həqiqi üzvləri seçilirlər.

Böyük alim, üzvi kimyaçı Konstantin Krasuski (1867-1937-ci illər) Bakı politexnik institutunda üzvi kimya kafedrasına rəhbərlik edir (ölümünədək). K.A.Krasuski Azərbaycanda neft kimyasının inkişafına böyük töhfə verib. 1911-ci ildə o üzvi birləşmələrdə epoksid dövrəsinin kəsilməsi qaydasını (onun adını daşıyır) müəyyən edib.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq Suraxanı mədənlərində neft mədən kəşfiyyatının yerli neft işini kəskin şəkildə irəli çəkmiş yeni metodu – elektrokarotaj tətbiq olunub.

1929-1934-cü illər.

Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov borulu krekinq qurğusunu ixtira edib və Bakıda quraşdırıblar. Bu qurğuda həyata keçirilən proses neft işi tarixinə “sovet krekinqi” adı altında düşüb və neftin dərin parçalanması üzrə təcrübənin inkişaf etdirilməsi və toplanmasına müsbət rol oynayıb.

1930-cu il.

Bakı mədənlərində elektrokarotaj və qazmanın ayrılığının ölçülməsi üçün cihazlar tətbiq olunur.

“Şlumberje” firmasının fransalı geofizikləri də həmçinin Suraxanıdakı neft yataqlarında elektrokəşfiyyat metodunu tətbiq edirlər.

SSRİ ÜİXKS-nin Rəyasət heyətinin 29 may tarixli qərarı ilə Bakı politexnik institutu İttifaqneftin idarəsinə verilib və yenidən təşkil edilərək Azərbaycan neft institutuna (ANİ) çevrilib. Sonralar, ANİ-nin bazasında Kirovabadda (hazırkı Gəncə) və İttifaqın iri neft mərkəzlərində (Qrozni, Ufa və İşimbay) bölmələri olan Azərbaycan qiyabi neft institutu yaradılacaq.

Bakıda ANİ-nin rektoru Aleksandr Nikişinin XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Abşeron yarımadasında baş verən hadisələrin ətraflı təsvir olunduğu və Bakı neftçilərinin Abşeronda neft istehsalının bərpa olunması yolunda etdikləri şücaətlərin göstərildiyi “Qara qızıl. Çatmaq və ötmək” kitabı nəşr olunur.

1931-ci il.

İstər fontan, istərsə də mexanikləşdirilmiş üsulla neft çıxarılması üçün müxtəlif növ avadanlıqların; həmçinin quyuların cari və əsaslı təmiri; neftçıxarmanın intensivləşdirilməsi üzrə işlərin aparılması üçün avadanlığın və s. yaradılmasında mühüm rol oynamış Azərbaycan neft maşınqayırması elmi-tədqiqat və layihə institutu yaradılıb.

Vladimir Şuxov, Matvey Kapelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyovun layihəsinə əsasən Bakıda orijinal texnoloji sxem üzrə krekinq zavodu tikilib; bu zavodda SSRİ-də ilk dəfə olaraq riforminq prosesi həyata keçirilib. Zavodda alınmış aviabenzin 90-95 oktan ədədinə və aşağı donma temperaturuna malik olub.

Bakıda parafinli Suraxanı neftindən aviasiya və avtomobil yağlarının yüksək keyfiyyətli komponenti olan Braytstokun təmizlənməsi və deparafinlənməsi üçün A.Caparidze adına zavod tikilir.

Mayda Bakıda Lök-Batan-Batumi neft kəməri çəkilib və istismara verilib.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq Bakıda ANİ nəşriyyatı bu institutun professoru V.İ.Tixomirovun iki "Neft texnoloq tələbələr üçün fiziki kimya" və "Neftçilər üçün kolloid kimyası" kitabını buraxır.

1932-ci il.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq Bakıda Şuxov-Kapelyuşnikov-Rüstəmbəyov sistemli krekinq zavodunda yüksək temperaturlu krekinq prosesi (510°C və daha yüksək) həyata keçirilib ki, bunun da nəticəsində sürətli rejimlərdə işləyən motorlar üçün yüksək aromatizasiya olunmuş benzinlər (52%-dək) alınıb.

15 martdan 24 martadək Bakıda neft quyularının istismarına dair I Ümumittifaq konfransı keçirilib. Bura 7 seksiya daxil edilmişdi: fontan istismarı; təkrar işlənmə metodları; kompressor istismarı; ümumi səmərəlilişdirmə məsələləri; quyuların möhkəmləndirilməsi və sementlənməsi; standartlaşdırma və tipikləşdirmə; həmçinin təhlükəsizlik texnikası və əməyin mühafizəsi məsələləri üzrə.

1932-1933-cü illər.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda dəniz neft yataqlarının istismarı üçün İlyiç buxtasında (hazırkı "Bayıl limanı") taxta dirəklər üzərində iki özülün tikintisi həyata keçirilib. Dirək kimi diametri 30 sm olan 13 metrlik dairəvi şalbandan istifadə olunmuşdu.

1933-cü il.

İlyiç buxtasının sahilində rotor üsulu ilə SSRİ-də ilk maili quyu qazılıb.

1933-1934-cü illər.

Dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda mühəndis qardaşlar Xubensonlar suya batırılan taxta ponton şəklində üzən özülün konstruksiyasını təklif ediblər; bu əsasdan dərinliyi 365 m olan ilk axtarış neft quyusu qazılıb. Xəzərdə ilk üzən qazma qurğusu isə 1934-cü ilin sentyabrından fəaliyyət göstərəcək.

1934-cü il.

Artyom adasında (hazırda – "Pirallahı") N.S.Timofeyev və K.M.Mixaylov tərəfindən təklif olunmuş layihə üzrə dəniz quyularının qazılması üçün buruq-tökmə dirəklər üzərində metal özüllərin tikintisi başlayıb.

"Azərbaycan neft təsərrüfatı" jurnalında (1899-cu ilin yanvar ayından nəşr olunan keçmiş "Neft işi" qəzet-jurnalı) neft mühəndisi F.A.Rüstəmbəyovun məqalələr silsiləsinin dərc olunması başlayır ki, bunlarda o yerli və xarici təcrübəni təhlil edərək, ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının və Xəzərdə dəniz neft quyularının inşa olunmasının nəzəri və praktik əsaslarını şərh edib.

SSRİ-nin industrializasiyası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan neft institutunun adı M.Əzizbəyov adına Azərbaycan sənaye institutuna dəyişdirilir.

Bakıda sürtkü yağlarının istehsalı və istehlakına dair I Ümumittifaq elmi-texniki konfrans keçirilib və burada 1920-1930-cu illərdə SSRİ-də neft yağlarının istehsalı və istehlakı üzrə görülmüş işlər ümumiləşdirilib.

Bakıda 5 aprel tarixində "Neft texnikasının mənimsənməsi uğrunda" Ümumittifaq cəmiyyətinin I qurultayı açılıb. Qurultayda 8 seksiya təqdim olunub: təşkilati-plan; texniki-istehsalat təhsili; kütləvi texniki təbliğat; texniki-istehsalat mətbuatı və işçi müəllifliyi; dərin və çox dərin qazma; dispetçerləşdirmə və avtomatlaşdırma; neft nəqliyyatı və neft anbarları; səmərəlilişdirmə və itkilərlə mübarizə.

İyulda "Azneftkəşfiyyat" Xəzər dənizi sahilində Amburak və Şoulan burunları arasında gələcəkdə burada dərin sulu kəşfiyyat quyularının qazılmasına yardım etmiş elektrik çəkilişi həyata keçirib.

20 noyabrda Bakıda texniki minimuma dair Neftçilər İttifaqı MK tərəfindən təşkil olunmuş müşavirənin açılışı olub.

1935-ci il.

1 iyul tarixində Bakıda Əmək və müdafiə şurasının qərarına əsasən "Azneft" tresti 4 ayrı-ayrı Ümumittifaq neftçixarma tresti – "Əzizbəyovneft", "Leninneft", "Orconikidzeneft" və "Stalinneft"ə bölünüb.

1935-1936-cı illər.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq neft mühəndisi Firidun Axundov (1915-1996-cı illər) öz işləri: 1) elektrobur və 2) dərin az debitli neft quyularının istismarı üçün əvəzləyici liftə müəlliflik şəhadətnamələri alıb (F.M.Axundov Azərbaycanın neft işində 300-dən artıq ixtira təklifləri və müəlliflik şəhadətnamələrinin müəllifidir).

1936-cı il.

Dünyada ilk dəfə sovet mühəndisləri qrupu (Pyotr Şumilov, Eyyub Tağıyev və b.) tərəfindən çoxpilləli reduktorsuz turbobur yaradılıb. (Eyyub İzmayloviç Tağıyev neft işi sahəsində mühüm elmi ixtiralarına görə üç dəfə SSRİ Stalin mükafatı laureatı adına layiq görülüb. Tanınmış sovet yazıçısı və dramaturqu A.P.Şteyn "... olduqca savadlı və olduqca ziyalı Azərbaycan mühəndisi" sözlərini onun haqqında yazıb).

Yanvarda Azərbaycan nümayəndə heyətinin Kremlə qəbulunda Sovet hökumətinə neft qazlarından etil spirtinin istehsalı üzrə sənaye qurğusunun istismara verilməsi haqqında məlumat verilib. Bakı neft kimyaçıları (M.D.Dalin və b.) tərəfindən yaradılmış bu qurğu dünya praktikasında ilk bu tip sənaye qurğusu idi.

Akademik İvan Qubkin SSRİ EA-nın 1945-ci ildə bazasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılacağı Azərbaycan filialının sədri seçilib.

Dünya geologiya praktikasında ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının istismarı üçün mühəndis A.M.Pobedin tərəfindən dənizdə kartirovka qazması üçün Mərdəkan qəsəbəsi və Abşeron boğazı rayonunda Xəzər dənizinin dibinin struktur xəritəsi tərtib olunub.

1937-ci il.

Moskvada Mədən-yanacaq və geoloji-kəşfiyyat ədəbiyyatı baş redaksiyasının nəşriyyatında akademik İvan Qubkinin "Neft elmi" dərsliyi nəşr olunub. Bu SSRİ-də neft də mədən institutlarının tələbləri üçün fundamental vəsaitlərin birincilərindəndir.

1938-ci il.

İlk dəfə olaraq, Bakıda (İzzət Orucova, Dora Qoldberq və b. tərəfindən Bakı neftlərinin yağ fraksiyalarının selektiv təmizlənməsi və parafinsizləşdirilməsi üzrə məlumatlar əsasında) həlledici kimi furfurool tətbiq etməklə yağ distillyatlarının təmizlənməsi zavodu tikilib.

1939-cu il.

P.P.Şumilov, E.İ.Tağıyev və s. sistemli çoxpilləli reduktorsuz turboburun sənaye tətbiqinin başlanması.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq (Bakı) neft kimyaçısı Murtuza Nağıyev (1908-1975-ci illər) tərəfindən termik krekinqin nümunəsində resirkulyasiyanın köməyi ilə kimyəvi prosesin intensivləşdirilməsinin nəzəri əsaslarının qoyulduğu tədqiqatlar dərc olunub. (M.F.Nağıyev resirkulyasiya əmsalı və benzin hasilatı arasında asılılığı müəyyən edən tənlik çıxarıb).

SSRİ-də ilk dəfə olaraq, mayda, mühəndislər S.A.Orucov və A.N.Matis tərəfindən Suraxanıda dərin kompressor quyularının işə salınması üçün aerasiya metodu tətbiq olunub.

1940-cı il.

Qala yatağında dünyada ilk dəfə olaraq Ostrovski, Aleksandrov və s. konstruksiyalı elektroburuqla quyu qazılır.

Neft mühəndisi Süleyman Vəzirov (1910-1973-cü illər) SSRİ-də aparıcı yer tutan birlik – Azneftkombinatın rəhbəri təyin olunur (sovet neft işinin 75%-i bu birliklə bağlı idi). S.A.Vəzirov İkinci dünya müharibəsi illərindən Azneftkombinata rəhbərlik etmiş ilk azərbaycanlı idi.

1941-ci il.

Bayılda dünyada ilk dəfə olaraq turbin üsulu ilə 2000m dərinlikdə maili quyu qazılıb.

SSRİ-də Hövsan yatağında ən dərin quyunun (3200 – 3400 m) qazılması başlayıb.

Azərbaycanda neft çıxarılmasının SSRİ üzrə bütün neft hasilatının 71,4%-ni təşkil etmiş ən yüksək səviyyəsi (23,5 mln. ton) əldə olunub.

1941-1945-ci illər.

Böyük vətən müharibəsi illərində Bakı neftçiləri 70 mln. ton neft çıxarıblar; bu dövr ərzində 1118 Bakı neftçisi SSRİ-nin orden və medalları, o cümlədən: 39 nəfər Lenin

ordeni, 704 nəfər Əmək Qızıl Bayraq ordeni və 104 nəfər “Fəxri nişan” ordeni ilə təltif olunub.

1942-ci il.

Neft kimyaçısı Yusif Məmmədəliyevin (1905-1961-ci illər) rəhbərliyi altında metan və etanın xlor törəmələrinin sintezi metodları işlənib hazırlanıb. Y.H.Məmmədəliyev neft qazları bazasında aviasiya benzinləri üçün yüksəkoktanlı komponentlərin alınması metodunu işlənib hazırlayıb. Elə onun rəhbərliyi altında xam neftdən toluolun yeni sintez metodu işlənib hazırlanıb və istehsalatda tətbiq olunub ki, bu da partlayıcı maddələrin alınması üçün toluolun həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə artırıb. (Bu SSRİ müdafiə sənayesinə çox böyük töhfədir).

İlk dəfə olaraq S.Budenni adına zavoda (sonralar “Neft-qaz”) Bakı neftlərinin benzinlərinin aromatik karbohidrogenlərindən mononitrotoluolun alınması metodu işlənib hazırlanıb və həyata keçirilib. Metodun müəllifləri S.D.Mehdiyev, V.S.Qutırya, A.A.Kudinov və A.A.Deqtyarevadır.

1943-cü il.

Bakıda ən yeni texnologiya ilə neft və qazma avadanlığının istehsalı üçün iri maşınqayırma zavodu tikilib (Keşlədə).

Bakıda, Azərbaycan dövlət yanacaq-texnologiya nəşriyyatında gənc neft kimyaçı alimlər Y.H.Məmmədəliyev və M.F.Nağıyevin “Kimyanın müasir vəziyyəti və aviasiya yanacaqlarının texnologiyası” kitabı nəşr olunub.

1945-ci il.

İkisinin: geologiya-kimya elmləri və neft və fizika-texnika elmləri və neft şöbələrinin neft işi ilə bağlı olduğu dörd şöbədə ibarət Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması. 31 martda Azərbaycan EA-nın ilk prezidenti akademik Mir-Əsədulla Mir-Qasimov seçilib.

İlk dəfə olaraq dəniz özülləri üçün borulu sökülüb-yığılan konstruksiyaların sürətli hazırlanması metodu təklif olunub. İstənilən havada buruq üçün özülü effektiv qurmağa imkan verən bu metod neft mühəndisləri S.A.Orucov və Y.A.Səfərov tərəfindən işlənib hazırlanıb.

Bakıda Yusif Məmmədəliyevin katalitik alkiləşdirmə sahəsində tədqiqatının nəticələrinin toplandığı, həmçinin neft qazları və aromatik karbohidrogenlərin bazasında yerli xammaldan motor yanacaqlarının praktik alınması mümkünliyünün göstərildiyi “Aviasiya yanacaqlarının istehsalında alkiləşdirmə reaksiyası” monoqrafiyası nəşr olunub.

1946-cı il.

Gürgən yatağı rayonunda AML (SSRİ Elmlər akademiyasının aerometodlar laboratoriyası) sistemli ilk iribloklu özümlük tikilib.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan Elmlər Akademiyasının neft ekspedisiyası Neft Daşları yatağının geoloji strukturlarının öyrənilməsi üzrə praktik işlərə başlayıb ki, bunun da nəticəsində böyük neft ehtiyatları aşkarlanıb.

Azərbaycan alimləri (M.A.Dalin, P.İ.Markosov, S.M.Markeviç və T.V.Prokofyeva) yüksəkotanlı neft yanacağı komponentinin alınması məqsədi ilə benzolun olefinlərlə alkülləşdirilməsi prosesinin işlənilib hazırlanması və tətbiqinə görə III dərəcəli SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülməblər. Bu proses SSRİ-nin bir neçə müəssisəsində sənaye miqyasında həyata keçirilib.

1947-ci il.

İzberq-İzberbaş Xəzər neft yatağı rayonunda (Dağıstan) mühəndislər B.A.Raginski, N.S.Timofeyevin və b. layihəsi ilə metal estakadaların tikintisi başlanıb. Estakadaların dəniz səviyyəsindən hündürlüyü 5-7 metr, işlək hissənin eni 3-4 metr təşkil edirdi. Sonralar analoji və daha təkmilləşdirilmiş estakadalar Gürgan-dəniz, Darvin bankası, Çilov-dəniz, Neft Daşları və Qum adası rayonlarında da tikilib.

Yusif Məmmədaliyev SSRİ Neft sənayesi nazirliyinin Texniki şurasının sədri təyin olunur. Həmin il o Azərbaycan SSR EA-nın prezidenti seçilir.

1948-ci il.

Avropa və SSRİ-də usta Əli Yulla tərəfindən Suraxanıda 2 oktyabr tarixində 3800 m dərinlikdə qazılmış ilk çox dərin 1308 saylı quyudan neft güclü fontan vurub.

1949-cu il.

24 avqust tarixində Abşeron şelfində Neft Daşları unikal neft yatağının istismarı və orada polad dəniz özüllərinin tikintisi başlayıb; bir aydan sonra bu yataqda ilk quyu qazılıb ki, burada da 100 metr dərinlikdən neft fontan vurub. Bəzən Neft Daşlarını "Yeddi gəmi adası" adlandırırlar, çünki ilk quyuların qazılma plasdarmı üçün burada 7 gəmi batırılmışdır ki, bunlardan da biri Lüdviq Nobelin sifarişi ilə 1877-ci ildə İsveçdə (Motala şəhəri) düzəldilmiş məşhur "Zərdüşt" idi. ("Zərdüşt" "Nobel qardaşları" firmasına məxsus dünyada ilk neftdaşıyan paroxod idi).

Bakıda, açıq dənizdə hidrotexnik qurğuların layihələndirilməsinə başlamış dünyada ilk elmi-tədqiqat və layihə institutu olan "Hiprodənizneftqaz"ın açılışı.

SSRİ Nazirlər Sovetinin "Xəzərdə dəniz neftçixarmasının inkişafı haqqında" 31 oktyabr tarixli Qərarına müvafiq olaraq Bakıda iri "Azdənizneft" neft birliyi yaradılmışdır.

Süleyman Vəzirov "Türkmənneft" birliyinin rəhbərlik edərək, Türkmənistanın fundamental neft sənayesinin banisi olur. Sonralar, 1954-cü ildə S.A.Vəzirov Azərbaycan SSR-in ilk neft sənayesi naziri olacaq. (O SSRİ neftçiləri arasında 5 Lenin ordeni almış yeganə şəxsdir).

SSRİ-də ilk dəfə olaraq, Bakıda sirkulyasiya edən xırda hissələrə parçalanmış katalizatorlu sınaq-sənaye katalitik krekinq qurğusu quraşdırılıb. Bir ildən sonra isə artıq xam neftin ilk tozşəkili katalizatorlu katalitik krekinq qurğusunun layihələndirilməsi üçün tövsiyələr verilib.

1950-ci il.

Artyom (hazırda – Pirallahı) adasında yerləşən “Darvin bankası” yatağı istismara verilib. 2003-cü ilə yataqdan 16 mln. ton neft çıxarılacaq.

1951-ci il.

Fevralda ilk dəfə olaraq neftin tankerlərlə Neft Daşlarından Bakıdakı Dübəndi neftdaşına limanında körpüyədək nəqli təşkil olunub.

SSRİ Neft sənayesi nazirliyi sistemində ölkədə bütün qazma işlərinə rəhbərlik edən ixtisaslaşdırılmış baş idarə – Başqazmaneft təşkil olunub. Başqazmaneftin rəisinin birinci müavini E.İ.Tağıyev təyin olunub.

1953-cü il.

Katalitik krekinq proseslərinin gələcəkdə inkişaf etdirildiyi Yeni-Bakı neft emalı zavodu (YBNEZ) tikilib və istismara verilib. YBNEZ-in yaradılması ilə Azərbaycanda neft-kimya sürətlə inkişaf edir, sənayenin bu sahəsi üçün əsas baza isə respublikanın yeni şəhəri – 1949-cu ildə salınmış Sumqayıt (“Xəzərdə Komsomolsk”) olur.

1954-cü il.

Respublikanın yeni sahəsi – qaz sənayesinə həyat vermiş çox zəngin Qaradağ qaz-neft yatağının sənaye istismarı başlayıb.

1955-ci il.

Neftçi alim E.İ.Tağıyev sənaye neft ehtiyatlarının axtarışı üçün Hindistana göndərilmiş mütəxəssislər qrupuna rəhbərlik edir. 1958-1959-cu illərdə burada neft quyuları fontan vurur (yəni özünün milli neft-qaz sənayesi yaradılır). Tağıyev Hindistan dövlət idarəsinin baş müşaviri təyin olunur.

Prikurin ovalığında “Kürovdağ” yatağı açılıb.

Azərbaycanda SSRİ-də ən dərin, dərinliyi 5000 metrə çatan quyu qazılıb.

Romada IV Beynəlxalq neft konqresində (6-15 iyun) akademik Y.H.Məmmədaliyev haloidstirolların alınması haqqında və neft yuyucu vasitələrinin alınması haqqında məruzələrlə çıxış edib.

1955-1958-ci illər.

Azərbaycanda bir neçə respublikadaxili magistral qaz kəməri tikilib.

1956-cı il.

“Mişovdağ” neft və “Kalmas” qaz yataqları açılıb.

1956-1958-ci illər.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının inşası və istismarı məsələlərinə həsr olunmuş kitablar nəşr olunub. Kitablارın müəllifləri Azərbaycan alimləri İ.P.Quliyev və Y.A.Səfərovdur.

1957-ci il.

9 yanvarda uzunluğu 5,5 km olan Artyom (Pirallahı) adası – Abşeron sualtı neft kəmərinin çəkilməsi sona çatıb.

27 maydan 3 iyunadək Bakıda lif və plastmasların sintezi üçün neft karbohidrogenlərinin yarımməhsullara emalına dair Ümumittifaq müşavirəsi keçirilib.

20 iyunda uzunluğu 54 km olan Qaradağ – Sumqayıt qaz kəmərinin inşası sona çatıb.

1958-ci il.

Yanvardan Bakıda “Neft və Qaz” elmi jurnalı nəşr olunmağa başlayır (“SSRİ ali məktəblərinin xəbərləri”).

Yeni iri Zirə qaz-neft yatağının sənaye istismarının başlanması.

Firidun Axundov həmin il yaradılmış Azərbaycan elektrotexnika sənayesi ETİ-nin direktoru təyin olunur. 11 ildən sonra Azərbaycan ETİ SSRİ-nin aparıcı elmi elektrotexnika sənayesi idarəsidir və onun işləmələri əsasında Bakı, Minsk, Tallin, Xmelnitsk və digər şəhərlərin zavodlarında neft avadanlığı hazırlanacaq.

Pekində, “Neft sənayesi” nəşriyyatında çin dilində akademik M.F.Nağıyevin 2 cildlik “Kimya, texnologiya və motor yanacaqlarının sintez proseslərinin hesablanması” kitabı nəşr olunub. Həmin il o SSRİ-dən Neft konqresləri Daimi Beynəlxalq Komitəsinin üzvü (1962-ci ilədək); və SSRİ Ali Təhsil Nazirliyinin Ali attestasiya komissiyasının üzvü (ömrünün sonunadək) seçilir.

Brüsseldə Ümumdünya sərgisində ikigövdəli qazıma üçün sovet qazma qurğusu bütün avadanlıq kompleksi ilə birlikdə sərgilənir. Bu qurğunun müəllifləri kollektivi, başda professor E.İ.Tağıyev olmaqla, Qızıl medalla təltif olunur.

1958-1959-cu illər.

Bakıda dəniz yataqlarının istismarı məqsədi ilə “Hiprodənizneftqaz” institutunun kollektivi SSRİ-də struktur axtarış qazması üçün ilk üzücü qurğunun layihəsini hazırlayıb ki, bu da Bakı “Xəzər neft donanması” gəmi təmiri zavodunda tikiləcək.

1959-cu il.

SovİKP MK-nın 12 fevral tarixli və SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 mart tarixli qərarı ilə Azərbaycan sənaye institutu M.Əzizbəyov adına Azərbaycan neft və kimya institutuna (AzİNEFTKİMYA) çevrilib. 1991-ci ildən institut Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası adlanır.

1960-cı il.

Böyük Zaqafqaziya qaz kəmərinin inşası sona çatır; Azərbaycan qazı qonşu respublikaların paytaxtlarına daxil olmağa başlayır.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Neft ekspedisiyasının əsasında Neft və qaz yataqlarının istismarının elmi əsaslarının inkişaf etdirilməsi və tətbiqi neft-qazçıxarma və çox dərin quyuların qazılması məsələlərinin həlli üçün dərin neft-qaz yataqları problemləri İnstitutu yaradılıb.

SovİKP MK-nın birinci katibi Nikita Xruşşov Neft Daşlarında olaraq, bu əfsanəvi yatağın iki əsas problemini operativ şəkildə həll edib: a) növbəni sahildən yatağa

vertolyotlarla çatdırmaq haqqında sərəncam verib və b) növbə işçiləri üçün tökülmüş torpaq özülləri üzərində 5-9 mərtəbəli evlər tikmək əmri verib.

1960 – 1970-ci illər.

Bakıda ilk dəfə olaraq, tanınmış neft kimyaçıları Vahab Əliyev və Musa Rüstəmov neft və neft qalıqlarının səmərəli emalı problemlərinin həlli məqsədi ilə mazut və parafinli neftlərin ikipilləli katalitik krekinqinin tədqiqini uğurla aparıblar.

1961-ci il.

Azərbaycan alim və mühəndisləri qrupuna (V.F.Neqreyev, İ.P.Quliyev, A.A.Fərhadov, R.H.Hacıyeva, A.Q.Xanlarova, S.A. Mehmandarov, M.S.Trifel, B.A.Zamanov, F.İ.Səmədov, M.İ.Məmmədov və b.) dəniz neft yataqlarının kompleks mənimsənməsinə görə Lenin mükafatı verilib. (Lenin mükafatı keçmiş SSRİ-də ən yüksək mükafatdır; 1925-ci ildən təsis olunub və V.İ.Leninin ad günü münasibətilə 2 ildə 1 dəfə verilir).

Bakıda neft kimyaçı alim Hacı Haşimovun yerləşdiyi dərinlikdən asılı olaraq Abşeron neftlərinin tədqiqinin nəticələrinin ümumiləşdirildiyi “Azərbaycan neftləri” monoqrafiyası nəşr olunub. 5 ildən sonra H.H.Haşimovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan neftləri kartotekası” fundamental əsəri nəşr olunacaq.

1962-ci il.

Bakılı istedadlı fizik Lev Landau (1908-1968-ci illər) çox aşağı temperaturlarda heliumun xüsusiyyətlərinin tədqiqinə görə fizika üzrə Nobel mükafatına layiq görülüb. (L.D.Landau 22 yanvarda Balaxanı qəsəbəsində Rotşildin “Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti”nin neft mədənlərinin baş mühəndisi David Landaunun ailəsində dünyaya gəlib).

1963-cü il.

Apreldə E.İ.Tağıyev və geoloq E.A.Bəkirov milli neft sənayesinin yaradılmasına yardım göstərilməsi məqsədi ilə Braziliyaya göndəriliblər. Onlar tərəfindən işlənib hazırlanmış neft yataqlarının istismarının təkmilləşdirilməsi və dərin qazmanın mənimsənməsinə dair tövsiyələr Braziliya mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunub və “PetroBraz” şirkətinin prezidenti tərəfindən təsdiq olunub.

Dünya neft konqresləri daimi şurası, SSRİ EA Rəyasət heyətinin təklifi ilə görkəmli alim E.İ.Tağıyevi Sovet İttifaqının daimi nümayəndəsi kimi təsdiq edib.

Bakılı Nikolay Baybakov (1911-ci ildə Sabunçu qəsəbəsində anadan olub; 1932-ci ildə Azərbaycan neft institutunu mədən ixtisası üzrə bitirib) SSRİ Dövlət kimya komitəsinin Sədri, 1964-cü ildə isə SSRİ Dövlət planı yanında Dövlət neft emalı sənayesi komitəsinin sədri (SSRİ naziri) təyin olunub.

Avqustda böyük sovet neftçi-geoloqları qrupu “Azneft”in şöbə rəisi M.Əliyevin rəhbərliyi altında Kuba adasında neft-qaz strukturlarının axtarışına başlayıb.

1964-cü il.

Azərbaycan SSR neftçixarma və neft emalı sənaye nazirliklərinin yaradılması.

İlk dəfə olaraq SSRİ-nin bir sıra neft regionlarında yanacaq və yağların Yusif Məmmədəliyev adına Neft-kimya prosesləri institutu tərəfindən təklif olunmuş karbamid deparafinləşdirmə prosesi tətbiq olunur.

10 iyulda Bakıda Lenin adına Yeni-Bakı neft emalı zavodunda nəhəng katalitik krekinq qurğusu quraşdırılıb və işə salınıb.

10 dekabrda Xəzər dənizində unikal 18 metrlik Çilov adası – Abşeron sualtı qaz magistralı inşa edilib və işə salınıb.

1965-ci il.

Tanınmış neftçi Ələvsət Qarayev (1914-1988-ci illər) SSRİ Neftçixarma sənayesi nazirliyinin texniki-iqtisad idarəsinin rəisi təyin olunur. 1965-ci ildən 1976-cı ilədək o SSRİ Neft sənayesi nazirliyinin Kollegiyasının üzvüdür. Qarayev Sabit Orucovdan sonra SSRİ neft sənayesinin bütün inkişaf tarixi boyu Neft sənayesi nazirliyinin rəhbərliyində işləmiş ikinci azərbaycanlı idi.

SSRİ-də ilk dəfə olaraq, iyulda Azərbaycan SSR EA-nın nəzdində Bakı neftlərindən alınan motor yağları üçün kompleks təsirli çoxfunksiyalı aşqarların istehsalı üzrə xüsusi Kimya aşqarlar institutu yaradılıb. Birinci direktor tanınmış neft kimyaçı alim Əli Quliyev (1912-1989-cu illər) idi. 1993-cü ildən bu institut onun adını daşıyır. KAI-nin işləmələrinə görə Bakı, Sumqayıt, Leninqrad, Ufa və Kiyevdə sənaye qurğuları tikiləcək.

10 min ton su basımı olan özüyəriyən kranlı “Koroğlu” gəmisinin düzəldilməsi və istismara verilib. (250 ton yükqaldırma qabiliyyəti olan bu kran çatdırılma və quraşdırmaya minimum vaxt sərf etməklə 100 m-ə qədər dəniz dərinliyində iribloklı özüllər qoymağa imkan verir ki, bu da Xəzərin dərin sulu rayonlarında neft kəşfiyyat işlərinin aparılmasını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir).

1966-cı il.

Mayda Kürsəngidə yeni qaz-neft yatağı açılıb. “Səlyanneft” NMI-nin ikinci mədəninin 26 sayılı quyusu 2800 metr dərinlikdən sutkada 60 ton kondensat və 0,5 mln. kub metrədən artıq qaz verib.

Azərbaycan neft emalında ilk dəfə olaraq yeni texnologiya: yağların furfurolla selektiv təmizlənməsi qurğuları tətbiq olunur ki, bunlarda da sonralar (1970-ci ildə) ilk dəfə olaraq ekstraksiya kolonnaları əvəzinə disk kondensatorları tətbiq olunub (bu alınan motor yağlarının keyfiyyətini dəfələrlə yaxşılaşdırıb).

SSRİ-də ilk dəfə olaraq Bakıda ÜETİİneftqazın (1991-ci ildən Azərbaycan Dövlət ETİİneftqaz) alimləri tərəfindən neft laylarına istiliklə təsir metodu işlənilib hazırlanıb.

Y.H.Məmmədəliyev adına NKPI-nin yüksək molekulyar birləşmələr şöbəsi bazasında Neft-kimya prosesləri institutunun tədqiqat fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinin neft karbohidrogenləri və onların ayrı-ayrı fraksiyaları əsasında müxtəlif səthi-fəal maddələrin sintez metodlarının işlənilib hazırlanmasından ibarət olduğu Sumqayıt filialı yaradılıb.

SSRİ-də ilk dəfə, avqustda Bakı “Hiprodənizneftqaz” institutu tərəfindən layihələndirilmiş üzücü “Abşeron” qazma qurğusu “Sanqaçal-dəniz” neft yatağında sahildən 8 km aralıda qazmaya başlayıb.

1967-ci ilin sentyabrından iyul ayınadək neftçi alim Y.Məmmədov Kanzas universitetinin neft və kimya departamentində elmi-tədqiqat işi aparıb. Sonralar, oktyabrda Dallasda (Texas ştatı), neftçilərin simpoziumunda Məmmədov Amerika neftçiləri cəmiyyətinin üzvü seçilir.

Bakıda, “Azərnəşr” nəşriyyatında tanınmış neftçi-geoloq Fuad Səmədovun (1926-1969-cu illər) “Abşeron arxipelaqının neft hidrogeologiyası” monoqrafiyası nəşr olunub.

1968-ci il.

18 yanvarda Bakıda SSRİ neft və qaz sənayesi Elmi-texniki cəmiyyətinin (ETC) V qurultayı açılıb. Bu təşkilatlar – ETC – öz başlanğıcını İmperator rus texniki cəmiyyətindən (1866-cı ildə yaradılıb) götürərək, onun progressiv ənənələrini davam etdirirlər.

Fətullabəy Rüstəmbəyovun oğlu, istedadlı neft mühəndisi Əsəd Rüstəmbəyov (1911-1982-ci illər) Orta Asiya regionu üzrə Azərbaycan qazma-neft ETİ-nin direktor müavini təyin olunur. O Azərbaycan, Başqırdistan və Orta Asiyada sovet neft işinin inkişafında başlıca rol oynayır.

Müqəddəs – Artyom adasında (hazırda – Pirallahı) “Abşeron bankası” neft yatağı istismara verilib.

1968-1975-ci illər.

Xəzərin Azərbaycan sektorunda yeni dəniz neft-qaz kondensat yataqları: “Bahar” (1968-ci il), “Sanqaçal-Duvannı-dəniz” (1969-cu il), “Bulla-dəniz” (1975-ci il) yataqlarının açılışı və istismarının başlanması.

1969-cu il.

Azərbaycan Neft-kimya İnstitutunun alimlər qrupu (A.A.Abdullayev, A.D.Əmirov, İ.A.Nəbiyev, T.M.Əliyev, A.D.Ləmbəranski və b.) Azərbaycan neft mədənlərinin avtomatlaşdırma vasitələri sistemləri və kompleksinin yaradılması və geniş tətbiqinə görə SSRİ Dövlət mükafatı ilə təltif olunur.

1970-ci il.

Dəniz neftinin çıxarılması maksimumu həddə – 12,9 mln. tona çatır. (Azərbaycan üzrə ümumi neftçıxarma həcmində dəniz neftinin xüsusi payı 62%-i ötür).

Bakılı Valentin Şaşın (1916-1977-ci illər) SSRİ neft sənayesi naziri vəzifəsinə təsdiq olunur. V.D.Şaşın Qərbi Sibir neft kompleksinin ahəngdar inkişafında böyük rol oynayıb. Onun təşəbbüsü ilə Fətullabəy Rüstəmbəyovun oğlu, tanınmış neftçi, mədən mühəndisi Tofiq Rüstəmbəyov həmin il SSRİ neft sənayesi nazirliyinin Qazma idarəsinin baş mühəndisi (rəis müavini) təyin olunur.

1971-ci il.

28 marta Azərbaycanın yeraltı sərvətlərinin istismarının başlandığı andan milyardıncı (1 mlrd.) ton neft çıxarılıb.

1972-ci il.

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Sabit Orucov (1912-1981-ci illər) SSRİ Qaz sənayesi naziri təyin olunur. O sovet neft və qaz sənayesinin inkişafına qiymətsiz töhfə verib. Hazırda İ.A.Qubkin adına Rusiya dövlət neft və qaz universitetinin ən çox fərqlənən tələbələri S.A.Orucov adına təqaüd alırlar.

2. Sumqayıtda, üzvi yarıməhsullar zavodunda ilk dəfə olaraq Bakı neftinin benzin fraksiyalarının ən mühüm kimya xammalı – benzol almağa imkan verən platforminq prosesi həyata keçirilib.

1974-cü il.

Tanınmış mühəndis-texnoloq Şamil Cəfərov (1929-1990-cu illər) Azərbaycanda ilk elmi-istehsalat birliklərindən biri olan, OKBneftmaş və F.Dzerjinski adına Suraxanı maşınqayırma zavodunun da daxil olduğu “Bakneftmaş”ın Baş direktoru təyin olunur.

1975-ci il.

“Neftçixarmada qeyri-nyuton sistemlərinin tətbiqi” işinə görə görkəmli alim, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki Azad Mirzəcənzadəyə (1928-2006-cı illər) SSRİ neft sənayesi ETC Rəyasət Heyəti tərəfindən İ.M.Qubkin adına Mükafat verilib. 5 ildən sonra A.X.Mirzəcənzadə neft-qazçixarmada texnoloji proseslərin mexanikası üzrə işlər siklinə görə Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülür.

1976-cı il.

Dekabrda, SSRİ neft yataqlarında (“Başneft”, “Udmurtneft” və “Permneft”) uzunömürlülüğü və etibarlılığına görə yerli və xarici poladları dəfələrlə üstələyən yeni polad markalarından yüksək davamlı, dərinlik nasosu ştanqlarının sınaqları uğurla sona çatıb. Həmin vaxtdan və bu günədək Perm maşınqayırma zavodu bu ştanqların kütləvi istehsalını həyata keçirir. İşin müəllifləri başda Rəhim Şükürov olmaqla Azərbaycan politexnik institutunun alimləridir.

1977-ci il.

İlk dəfə olaraq, dənizdə dərin sulu (84 metr) stasionar platforma quraşdırılıb.

Kimyaçı alim Bahadur Zeynalov (1917-1995-ci illər) SSRİ Dövlət elm və texnika komitəsinin sintetik naften turşularının (SNT) alınması problemi üzrə baş mütəxəssisi və əlaqələndirici təyin olunur. Onun tərəfindən işlənib hazırlanmış naften karbohidrogenlərinin birbaşa oksidləşdirilməsi ilə SNT alınması prosesi ABŞ, İngiltərə, ADR, Rumıniya və Yaponiyada patentlənib.

1979-1989-cu illər.

Dənizdə, 200 m dərinlikdə ümumi resurs ehtiyatı 700 mln. ton neft və 200 mlrd. kubmetr qaz olan 4 yeni: “Günəşli” (1979-cu il), “Çıraq” (1985-ci il), “Azəri” (1988-ci il) və “Kəpəz” (1989-cu il) çoxlaylı neft yatağı açılıb.

1980-ci il.

SSRİ Ali və orta ixtisas təhsili naziri Vyacheslav Yelyutin Azərbaycan neft-kimya institutunda olub, İttifaqın nə qədim ali məktəbinin (1920-ci ildə yaradılıb) neft-kimya və neft-mədən problemlərinin işlənilməsi üçün hazırlanmasında yüksək yaradıcı və novator fəallığını qeyd etmişdir.

Kimya elmləri doktoru, professor Əliməmməd Şabanov ABŞ-ın Merilend, Cənubi Kaliforniya və Brihem-Yanq (Provo şəhəri) universitetlərindən neftçixarma və neft emalında kraun-efirlərin tətbiqi haqqında mühazirələr oxuyur.

Fransanın “Seret” firması tərəfindən düzəldilmiş “Ə.Əmirov adına xüsusi gəmi 1” yeni struktur-kartirovka qazma gəmisi istismara verilib. Burada ilk dəfə olaraq şlanq-kabel qazması və hidroloji tədqiqatlar üçün avadanlıq quraşdırılıb. Gəminin Bakıya Xəzər dənizinə çatdırılması və bu gəmidən neft quyularının qazılması təcrübəli neftçi Fyodor Poxilin rəhbərliyi altında həyata keçirilib.

1981-ci il.

İlk dəfə olaraq yarısılanan qazma qurğusunun köməyi ilə 200 m dərinlikdə qazma həyata keçirilib.

Azərbaycan neft-kimya institutu 31 mühəndis ixtisası üzrə kadrlar hazırlayır; institutda 15000-dən artıq, o cümlədən dünyanın 55 xarici ölkəsindən 1200 nəfərdən çox tələbə təhsil alır. SSRİ-nin ən qədim ali məktəbi Moskva, Qroznı, Ufa, Tümen, İvano-Frankovsk, Uxta, Dnepropetrovsk və digər neft ali məktəbləri ilə sıx əməkdaşlıq edir.

1981-1984-cü illər.

Tanınmış neftçi Cəlal Məmmədov neft və qaz ehtiyatlarının axtarışı üçün Vyetnam Sosialist Respublikasına göndərilmiş sovet mütəxəssisləri qrupuna rəhbərlik edir. Bu ekspedisiyanın nəticəsi Vyetnamın cənub şelfində bir neçə iri neft yataqlarının (“Ağ pələng”, “Əjdaha”, “Qurd” və s.) açılması olub.

1982-ci il.

24 sentyabrda Sovet İttifaqının rəhbəri Leonid Brejnev (1906-1982-ci illər) Azərbaycan SSR-ə Lenin ordeninin verilməsinə həsr olunmuş təntənələrlə bağlı Bakıya gəlir. 25 sentyabrda o 200 m-dək dəniz suyu qalınlığına 6000 m-ə qədər dərinliyə malik neft quyularının qazılma məsələsi üçün nəzərdə tutulmuş unikal səyyar platforma – “Şelf-2” qazma qurğusunda olur. (SSRİ rəhbərinin Bakıya əvvəlki səfərləri 1970 və 1978-ci illərdə olub).

1983-cü il.

Bakıda H.H.Haşimovun Azərbaycan dilində, 1980-ci ilədək tədqiq olunmuş neft və neft fraksiyalarının tərkib və xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirildiyi və sistemləşdirildiyi “Azərbaycan neftləri” monoqrafiyası nəşr olunub.

1984-cü il.

Bakılı kimyaçı, Süleyman Vəzirovun oğlu Şamil Vəzirov (1942-2001-ci illər) BMT-nin Şimali Koreyada eksperti seçilib ki, burada da o Katalitik mərkəzin təşkili üzrə beynəlxalq qrupun tərkibində və eyni zamanda, Xamxın şəhərində polivinilxloridin alınması prosesinin işlənməsi zavodunda çalışıb.

1985-ci il.

Bakıda SovİKP MK Siyasi bürosunun üzvü Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tikdirilmiş dərin sulu özüllər zavodu ilk məhsulunu buraxıb. Bu zaman Azərbaycan SSRİ-də buraxılan neft avadanlığının 2/3-ni istehsal edirdi.

1987-ci il.

Tanınmış neftçi alim, geoloq Fərman Salmanov SSRİ geologiya nazirinin birinci müavini təyin olunur. F.K.Salmanov 30 ildən çox Tümen vilayəti və Rusiyanın bütün Şimalında neft işinin inkişafı ilə məşğul olur.

1988-ci il.

“Azərbaycan neft işi” jurnalının baş redaktoru, neftçi alim Mir-Seyid Rza SSRİ Nazirlər Soveti yanında Ali attestasiya komissiyasında neft və qaz problemləri üzrə ekspert komissiyasının üzvü təyin olunur (1991-ci ilədək).

1989-cu il.

“Xəzər dəniz neft donanması”nın tərkibinə texniki və naviqasiya məqsədləri, 300 m-dək sualtı dalğıcı enmələri üçün ən müasir avadanlıq və dinamik pozisiyalaşdırma sistemi ilə təchiz olunmuş “Akademik Tofiq İsmayılov” unikal dalğıcı gəmisi daxil olub.

1990-cı il.

Bakılı Yuri Zaysevin “Qazlift nəzəriyyəsi və praktikası” monoqrafiyası nəşr olunub ki, buna görə də o SSRİ Dövlət xalq təhsili komitəsinin diplomu ilə təltif olunub. Hazırda o “Orenburqqazprom” və “Astraxanqazprom” birliklərinin qaz quyuları üçün kompleks avadanlıqların yaradılması üzrə işlərə rəhbərlik edir.

1991-ci il.

13 – 17 iyunda Bakıda əsas məqsədlərindən biri kəşfiyyat və qazma işlərinin aparılması zamanı Xəzərin neftlə çirklənməsinin azaldılması olan Xəzər dənizinin problemləri üzrə I Beynəlxalq konfrans keçirilib. Konfransda ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, İran və digər ölkələrdən aparıcı ekoloq və neft kimyaçıları iştirak edib.

1992-ci il.

Bakılı, görkəmli neftçi Yevgeni Areşev Rusiya Yanacaq və energetika nazirliyinin RVO "Zarubejneft" dövlət unitar müəssisəsinin baş direktorunun müavini təyin olunur. O birliyin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri – Vyetnam şelfinin neft və qaz ehtiyatlarının mənimsənməsinə cavabdehdir.

7 sentyabrda Bakıda Azərbaycan hökuməti və "ÂĐ Exploration" şirkəti arasında "Çıraq" neft yatağı və "Şah-Dəniz" perspektiv sahəsinin istismarı üzrə layihələrin hazırlanması haqqında saziş imzalanıb. İmzalama mərasimində ledi Marqaret Tetçer iştirak edib.

Bakıda bakılı alimlər F.İ.Səmədova və M.F.Mir-Babayevin ilk dəfə fiziki-kimyəvi və spektral analiz metodlarından istifadə etməklə xarakterik Azərbaycan neft və neft qalıqlarından ayrılan yüksək molekulyar birləşmələrin tədqiqinin təqdim olunduğu "Azərbaycan neftinin yüksək molekulyar heteroatom birləşmələri" kitabı nəşr olunub.

1993-cü il.

Sentyabrda "LUKoil" Rusiya neft şirkəti və Azərbaycan respublikası "SOCAR" dövlət neft şirkəti arasında Azərbaycan və Rusiyada neft yataqlarının birgə mənimsənməsi sahəsində əməkdaşlıq və həmçinin LUKoil və SOCAR üçün qarşılıqlı maraqlı kəsb edən bir sıra iqtisadi sahələrdə birgə fəaliyyət haqqında çərçivə Razılaşması imzalanıb.

Oktyabrda SOCAR və Chevron (ABŞ) neft şirkətləri arasında Xəzərin cənubunun birgə tədqiqi haqqında Saziş imzalanıb; Xəzərdə ən iri karbohidrogen strukturu olan dərin sulu "Abşeron" (keçmiş "Tağıyev") blokuna dair danışıqların aparılması haqqında razılaşma əldə olunub.

1994-cü il.

24-28 may tarixində Bakıda The First International Caspian Oil and Gas Exhibition and Conference incorporating Refining and Petrochemicals keçirilib. Həmin vaxtdan etibarən bu cür sərgi və konfranslar Bakıda hər il keçiriləcək.

20 sentyabrda Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən "Azəri-Çıraq-Günəşli" – "Əsrin müqaviləsi" ilk neft müqaviləsi imzalanıb və 2 dekabrda Parlament tərəfindən ratifikasiya olunaraq, 12 dekabrda qüvvəyə minib. Müqavilənin məbləği 13 mlrd. Amerika dolları (USD) qiymətləndirilib. Bir ildən sonra, "əsrin müqaviləsinin" həyata keçirilməsi üçün ilk prezidenti Böyük Britaniyadan Terri Adams olacaq Azerbaijan International Operating Company (AIOC) yaradılacaq. AIOC 11 əsas beynəlxalq şirkətin konsorsiumu idi: BP (UK), Amoco (US), LUKoil (Russia), Pennzoil (hazırda Devon of US), UNOCAL (US), Statoil (Norway), McDermott (US), TPAO (Turkey), Delta Nimir (hazırda Amerada Hess of US), Ramco (US) və SOCAR (Azərbaycan).

1995-ci il.

9 oktyabrda "AIOC" rəhbərlərinin iclasında neft kəmərlərinin şimal və qərb marşrutları təsdiq olunub. Şimal marşrutunda (Bakı – Qrozni – Tixoretsk –

Novorossiysk) neft kəmərinin uzunluğu 1411 km təşkil edir ki, onun da 200 km-i Azərbaycan ərazisindən keçir. Layihəyə görə, Azərbaycan və Rusiyada hər birinin gücü 80 min barel olan 2 nasos stansiyası tikiləcək. Bakı-Batumi neft kəmərinin Sanqaçaldan (Azərbaycan) Supsayadək (Gürcüstan) uzunluğu 926 km olan şimal marşrutunun inşasının 1997-ci ildə başlanacağı planlaşdırılır.

10 noyabrda "Pennzoil" (US), "LUKoil" (Russia), "Agip" (Italy) LUKAgip (Russia / Italy) və SOCAR şirkətləri arasında "Qarabağ" perspektiv strukturuna dair 2 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1,7 mlrd. USD müəyyən olunub. Proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları 52 mln. tondan 85 mln. tonadək; qaz ehtiyatları 30 mlrd. kubmetr təşkil edir. (Bu struktur seysmik tədqiq olunub və 1959-cu ildə aşkar edilib).

1996-cı il.

4 iyunda Bakıda BP, Statoil, LUKAgip, Elf Aquitaine (sonralar TotalFina Elf, hazırda isə TOTAL of France), OIEC (hazırda NICO of Iran), TPAO və SOCAR şirkətləri arasında "Şah-Dəniz" perspektiv strukturuna (qaz-kondensat yatağı) dair 3 sayılı müqavilə imzalanıb. Müqavilənin dəyəri 4 mlrd. USD təşkil edirdi; 500 mlrd. kubmetr qaz və 100 mln. ton neft çıxarılması planlaşdırılırdı.

14 dekabrda Amoco, UNOCAL, Itochu (Japan), Delta Nimir (Saudi Arabia) və SOCAR şirkətləri arasında "Dan Ulduzu" və "Əşrəfi" perspektiv strukturlarına dair 4 sayılı müqavilə imzalanıb. Proqnozlaşdırılan neft ehtiyatları: "Dan Ulduzu" – 55 mln. ton, "Əşrəfi" – 90 mln. ton. Kapital qoyuluşları 2 mlrd. USD müəyyən olunub. 1999-cu ildə dağılmış bu şirkətlər konsorsiumu Şimali Abşeron Əməliyyat Şirkəti (NAOC) adlandırılmışdı.

Azərbaycanda, Xəzər dənizində dünyada ən iri qazma şirkətlərindən biri KCA-Deutag-ın işə başlaması.

1997-ci il.

1. 13 yanvarda Parisdə, Fransa və Azərbaycan prezidentləri Jak Şirak və Heydər Əliyevin iştirakı ilə Fransanın Elf Aquitaine və Total şirkətləri və SOCAR arasında "Lənkəran" və "Talış" perspektiv strukturlarına dair 5 sayılı müqavilə imzalanıb. Neft ehtiyatları aşağıdakı kimi müəyyən olunub: "Lənkəran" üçün 20-30 mln. ton, "Talış" üçün 15-20 mln. ton. Kapital qoyuluşları 2 mlrd. USD həcmində qiymətləndirilib.

2. 4 iyunda Moskvada "SOCAR" və "LUKoil" arasında 800 mln. barel neft və 50 mlrd. kubmetr qaz proqnoz ehtiyatlarına malik "Yalama" sərhəd strukturunun mənimsənməsinə dair 1,5 – 2 mlrd. dollar məbləğində 6 sayılı müqavilə imzalanıb.

3. 1 avqustda Vaşinqtonda, Azərbaycan prezidenti Heydər Əliyev və ABŞ-ın vitse-prezidenti Albert Qorun iştirakı ilə Amerikanın Chevron, Exxon və Mobil şirkətləri, həmçinin SOCAR arasında "Abşeron", "Oğuz" və "Naxçıvan" neft strukturlarına dair 7, 8, 9 sayılı müqavilələr imzalanıb. Hər bir müqavilənin müddəti 25 ildir. Kapital qoyuluşları 7 sayılı müqavilə ("Abşeron") üzrə 3,5 mlrd. USD; 8 və 9 sayılı müqavilələr ("Oğuz" və "Naxçıvan") üzrə hər biri 2 mlrd. USD müəyyən olunub.

4. 26 sentyabrda Romada, Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Agip (əsas operator), Mitsui (Japan), TPAO, Repsol və SOCAR şirkətləri arasında “Kürdaşı” neft strukturuna dair 10 sayılı müqaviləni imzalayıb. Kapital qoyuluşları 2,5 mlrd. USD qiymətləndirilib.

5. 12 noyabrda “Çıraq-1” platformasının sutkada 1000 tondan artıq debitə malik quyusundan ilk neft alınıb. Bu platformadan (dünya standartlarının tələblərinə uyğun tikilmiş müasir kompleksdən ibarətdir) ümumi neftçixarma həcmi ildə 5,75 mln. ton və qaz həcmi 620 kubmetr olan 24 quyunun qazılması planlaşdırılır.

6. Sanqaçalda gündə 115 min barel neft qəbul etmək iqtidarında olan neft terminalının tikintisi sona çatıb.

1998-ci il.

1. 6 apreldə SOCAR-ın nəzdində Pirallahı adasına (Abşeron arxipelaqının ən böyük adası) bitişik neft yataqlarının qazılmasının intensivləşdirilməsi məqsədi ilə “Pirallahı” Dəniz qazma işləri idarəsi yaradılır. 2003-cü ilə bu idarə 46 işləyən quyu qazacaq.

2. 2 iyunda Bakıda, “Gülüstan” sarayında SOCAR, Union Texas şirkətləri, Çin milli neft şirkəti və başqaları arasında “Qobustan” strukturuna dair 11 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 900 mln. USD qiymətləndirilib.

3. 21 iyulda Böyük Britaniyada BP və SOCAR şirkətləri arasında “İnam” perspektiv strukturuna dair 12 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 3.5 mlrd. USD qiymətləndirilib (struktur 1953-cü ildə seysmik metodlarla aşkarlanıb).

4. 21 iyulda Londonda, Böyük Britaniyanın baş naziri Toni Bleyer və Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin iştirakı ilə BP, Statoil, ExxonMobil, TPAO, Encana və SOCAR şirkətləri arasında “Araz-Alov-Şərqi” və “Muradxanlı” strukturlarına dair 13, 14 sayılı neft müqavilələri imzalanıb. Kapital qoyuluşları 10 mlrd. ABŞ dollarından artıq qiymətləndirilib.

5. 5-8 oktyabrda Bakıda akademiklər M.F.Nağıyev və V.S.Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş III Beynəlxalq neft-kimya konfransı keçirilib. Konfransda bir çox ölkələrdən (ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Ukrayna, Başqırdıstan, Qazaxıstan və s.) neft işi üzrə məruzələr təqdim olunmuşdu.

6. Dekabrda uzunluğu 827 km-ə çatan Bakı – Supsa boru kəməri inşa edilib. Bir ildən sonra neft kəmərinin ötürmə qabiliyyəti sutkada 105 min barel və ya ildə 5 mln. ton təşkil edəcək.

7. Bakılı professor Nil Xayreddinov Rusiyanın iri neft-qaz verən regionları üçün neftvermənin artırılması metodlarının proqnozlaşdırılması sahəsində apardığı tədqiqatları nəticələrinin ümumiləşdirildiyi “Başqırdıstanın cənub-qərbinin neft yataqlarının işlənməsinin geoloji-texnoloji xüsusiyyətləri” kitabını nəşr etdirib (“VNIIOENQ” ASC nəşriyyatı, Moskva).

8. 15 dekabrda Frontera Resources Corporation, Chinese Salyan Oil Company və SOCAR şirkətləri arasında Bakıdan 100 km cənub-qərbdə yerləşən “Kürsəngi-Qarabağlı” strukturuna dair 15 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1 mlrd. USD qiymətləndirilib.

9. 25 dekabrda dörd Yaponiya firması və SOCAR arasında “Atəşgah” strukturuna dair 16 sayılı müqavilə imzalanıb. Kapital qoyuluşları 2,5 mlrd. USD qiymətləndirilib.

10. Professor Fərid Dadaşov (qazçı geoloqların “Bakı məktəbinin” banilərindən biri) Beynəlxalq Amerika neftçi geoloqlar assosiasiyasının şöbəsi olan Azərbaycan neftçi geoloqlar cəmiyyətinin prezidenti seçilir.

1999-cu il.

1. 21 apreldə Vaşinqtonda, ABŞ-a rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 17, 18, 19 sayılı üç neft müqaviləsi imzalanıb. İlk iki müqavilə Exxon Mobil və SOCAR şirkətləri arasında “Zəfər-Marşal” və “Lerik” strukturlarına dair imzalanıb. Üçüncü isə (№ 19) Moncrief (US) və SOCAR şirkətləri arasında “Padar” strukturuna dair bağlanıb. Kapital qoyuluşları 2 mlrd. USD qiymətləndirilib.

2. İyunda “Şah-Dəniz” yatağında “İstiqlal” qurğusundan (keçmiş “Şelf-2” yarımşalınan üzücü qazma qurğusu) ilk kəşfiyyat quyusunun qazılması sona çatıb. 2-ci və 3-cü qiymətləndirmə quyularının qazılması müvafiq olaraq 2000-ci ilin apreliyində və 2001-ci ilin noyabrında sona çatacaq.

3. 21-24 sentyabrda “Enerji, Ekologiya, İqtisad” V Bakı Beynəlxalq konqresi keçirilib. 4 seksiyada 220 məruzə təqdim olunub: “Xəzər dənizinin ekoloji problemləri”, “Şimal və Qərb istiqamətləri boru kəmərlərinin ekoloji problemləri”, “Enerjiyə qənaət. İqlim dəyişikliyi. Bərpa olunan enerji mənbələri” və “Qanunvericilik və normativ sənədlər üzrə tövsiyələr”. (Əvvəlki Simpozium və Konfranslar Bakıda 1991, 1993, 1995 və 1997-ci illərdə keçirilib).

4. Noyabrda İstanbulda ATƏT-in Sammiti (OSCE Summit) zamanı Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə Bakı – Tbilisi – Ceyhan Əsas ixrac boru kəmərinə yardım olaraq Hökumətlərarası saziş imzalayıblar.

5. 22 dekabrda içində “TotalFina” (TotalFina) şirkəti tərəfindən yüklənib göndərilmiş 1 mln. barel ilk Azərbaycan mənfəət nefti olan “Berç” (Birch) tankeri Supsadan Laveraya (Fransa) yola düşüb.

2000-ci il.

Kəşfiyyat qazmasının (2-ci quyuda) nəticələrinə görə fevral ayına “Şah-Dəniz” yatağında təbii qaz ehtiyatları 700 mlrd. Kub m. təşkil edib ki, onlardan 400 mlrd. kub m-i çıxarılan idi.

12 sentyabrda Moncrief və SOCAR şirkətləri arasında “Kələməddin-Mişovdağ” strukturu üzrə 22 noyabrda qüvvəyə minmiş 20 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 1 mlrd. USD həcmində qiymətləndirilib.

2001-ci il.

9 yanvarda Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Azərbaycana ilk rəsmi dövlət səfəri zamanı Bakıda LUKoil və SOCAR şirkətləri arasında “Zığ-Hövsan” strukturu üzrə 21 sayılı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 250 mln. USD həcmində qiymətləndirilib.

Professor A.L.Şabanov tərəfindən ilk dəfə olaraq təbii qazın hidrat əmələ gətirməsinin qarşısının alınmasının yeni mexanizmi ixtira olunub.

2002-ci il.

Martda Azərbaycanın ilk dövlət neft müəssisəsi “Xəzərdənizneftqaztikinti” tresti beynəlxalq keyfiyyət sertifikatını alıb.

Martdan Dübəndidə yerləşən neft terminalı tranzit daşınmasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmiş “Middle East Petrol” Dubay neft şirkəti tərəfindən nəzarət olunur. Dübəndi (və ya Abşeron) limanı 1970-ci ildə tikilib və Bakıdan 47 km şimalda, Abşeron yarımadasında yerləşir.

Avqustda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində Azərbaycan texniki universitetinin (keçmiş Azərbaycan politexnik institutu) professoru Rəhim Şükürovun “Metalsünəşliq” dərsləri nəşr olunub ki, burada da onun neft, neft-mədən və mədən avadanlıqları üçün yeni çox möhkəm az qatışıqlı poladların işlənilib hazırlanması üzrə çoxillik tədqiqatları təqdim olunub.

29 sentyabrda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin Türkiyə hissəsinin inşasının başlanmasına həsr olunmuş təntənəli mərasim keçirilib. Layihəyə əsasən, 32 aydan sonra Xəzər (Bakı) nefti Türkiyə ərazisindən keçərək qərb bazarlarına getməli idi.

Sentyabrda geoloji-mineralogiya elmləri doktoru, Rusiya Təbiət Elmləri Akademiyasının akademiki İsgəndər Cəfərov (1971-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan neft və kimya institutunu fərqlənmə ilə bitirib) “Sibir-Ural neft-qaz kimya şirkətinin” baş vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin olunur. Bu vaxta qədər İ.S.Cəfərov “Tümen neft şirkəti”ndə geologiya və hasilat departamentinin direktoru vəzifəsini tuturdu.

Oktyabrda Azərbaycan hökuməti tərəfindən hasilat və çıxarılma üzrə “Şah-Dəniz” layihəsi çərçivəsində, noyabrda isə Cənubi Qafqaz boru kəmərinin inşası layihəsi çərçivəsində ətraf və sosial mühitə təsirin qiymətləndirilməsi üzrə sənədlər təsdiq olunub.

29 oktyabrda rəsmi ikigünlük səfərlə Bakıya gəlmiş Rumıniya prezidenti İon İliesku bəyan edib ki, Rumıniya Azərbaycan nefti və qazını Avropaya nəql etməyə, həmçinin Xəzərin enerji resurslarını əldə etməyə hazırdır.

22 noyabrda ABŞ dövlət katibinin Xəzər hövzəsi energetika məsələləri üzrə müşaviri Stiven Mann Bakı iqtisad universitetinin tələbələri qarşısında çıxış edərkən qeyd edib ki, regionda kəşfiyyatı aparılmış neft ehtiyatları 50 mlrd. barel təşkil edir, proqnozlaşdırılan ehtiyatlar isə 85 mlrd. barelə çata bilər. Xəzər regionunda qaz ehtiyatları isə 6 trilyon kubmetr təşkil edir.

Azərbaycan yataqlarında ümumi neft çıxarılması 12,686 təşkil edib (mln. tonla); o cümlədən: 7,444 – SOCAR tərəfindən və 5,242 AIOC tərəfindən çıxarılıb (AIOC “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarında dəniz hasilatını əlaqələndirir).

Professor F.İ.Səmədov fiziki-kimyəvi və spektral analiz metodlarını tətbiq etməklə Azərbaycanın müxtəlif neftverən rayonlarının neftlərinin tərkibi nə xüsusiyyətlərinin tədqiqi nəticələrinin toplandığı və sistemləşdirildiyi “Azərbaycan neftləri və onların komponent tərkibi” monoqrafiyasını nəşr etdirib.

“Salyan Oil” Çin milli şirkəti Kürsəngi-Qarabağlı yatağında 4-cü quyunun qazılması haqqında qərar qəbul edib. Hazırda bu yataq üzrə müqavilədə paylar belə paylaşıdırılıb: SOCAR (50%), Salyan Oil (30%) və Delta Hess alyansı (20%). Kürsəngi-Qarabağlı yatağının qiymətləndirilən ehtiyatları 100-150 mln. ton neft təşkil edir.

Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq professor A.L.Şabanov neft laylarına su yığılmasının müəyyən olunması üçün kimyəvi sensorlar və spin-nişanlı üzvi birləşmələri tətbiq edib.

2003-cü il.

Fevralda BP (əsas operator), Statoil, Total, NICO, LUKAgip, TPAO və SOCAR neft şirkətləri arasında “Şah-Dəniz” qaz-kondensat yatağının inkişafı üzrə “Faza-1” sənədi imzalanıb ki, buna əsasən də Azərbaycandan Qara dənizədək (Gürcüstandan keçməklə) yeni Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri tikiləcək. Qaz kəmərinin uzunluğu 690 km müəyyən olunub ki, bunun da 442 km-i Azərbaycandan və 248 km-i isə Gürcüstandan keçəcək.

23 iyulda LUKoil-un prezidenti, bakılı Vahid Ələkbərov Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda D-222 layihəsi üzrə detalların dəqiqləşdirilməsi üçün Bakıda işgüzar səfərdə olub (“LUKoil” prezidentinin Azərbaycanda nümayəndəsi Fikrət Əliyevdir). V.Y.Ələkbərov “Maersk Explorer” firması (Danimarka) tərəfindən tikilmiş yeni üzən “Lider” qazma qurğusunun (DSS-20) açılışında da iştirak edəcək.

15 oktyabrda “Lider” (DSS) yeni qurğusunun köməyi ilə “Zəfər-Marşal” dəniz yatağında ilk kəşfiyyat quyusunun qazılmasının başlanması planlaşdırılır. Qazmanı 618 m dərinlikdə aparmaq planlaşdırılır (layihəyə görə, quyunun dərinliyi 6800 m təşkil edəcək).

Noyabrda “Exxon” şirkəti tərəfindən “Lider” qurğusunun köməyi ilə “Zəfər-Marşal” yatağında ilk kəşfiyyat quyusunun qazılması başlayıb. (“Zəfər-Marşal”dan başqa “Exxon” “Naxçıvan” və “Oğuz” blokları üzrə operatorudur ki, burada da “Exxon Mobil”in iştirak payı 50%; həmçinin “Alov” blokunda 15% və “Azəri-Çıraq-Günəşli” blokunda 8% təşkil edir).

Noyabrda “Krasnoye Sormovo” Rusiya gəmi tərsanəsində düzəldilmiş “Cəlil Məmmədquluzadə” neft tankeri Bakıya gətirilib. 800 ton yük qaldırma qabiliyyətinə malik bu tanker Qazaxıstan neftinin Bakı limanına daşınması və daha sonra Əsas ixrac boru kəməri ilə Bakıdan Ceyhana nəqli üçün nəzərdə tutulub. (Hazırda Azərbaycan üçün hər biri 13000 tonluq daha iki tanker düzəldilir).

Azərbaycanda ümumi neft çıxarılması 15,38 mln. t.; qaz isə 5,17 mlrd. kub m. təşkil edib; SOCAR-ın payına neft çıxarılmasının 58%-i və qaz çıxarılmasının 80%-dən çoxu düşür.

Bakıda 4 iyunda Shengli Oil və SOCAR şirkətləri arasında “Pirsaat” strukturu üzrə 22 sayılı neft müqavilə imzalanıb.

2004-cü il.

Fevralın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə hökumətləri Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin 2.6 mlrd. USD məbləğində maliyyələşdirilməsi haqqında

əsas sazişləri imzalayaraq, neft kəməri və Ceyhan neft terminalını Azərbaycanın keçmiş prezidenti Heydər Əliyevin (1923-2003-cü illər) adı ilə adlandıırıblar. İllik gücü 50 mln. ton neft və uzunluğu 1770 km olan boru kəməri Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyədən keçərək, Xəzər yataqlarını Aralıq dənizindəki limanla birləşdirəcək.

Fevralda "Dədə Qorqud" yarımşalınan qazma qurğusunun köməyi ilə BP-Azərbaycan şirkəti "East Azeri" neft yatağında qabaqlayıcı quyuların qazılmasına başlayıb.

Apreldə SOCAR "Cənub-Qərbi Qobustan" müqavilə sahəsində fəaliyyət göstərən "Gobustan Operating Co." şirkəti üçün cari ilə qazma proqramını təsdiq edib. 10 quyunun qazılması planlaşdırılır ki, onlardan 5-i kəşfiyyat quyusudur. Quyuların debiti sutkada 15 min kub m-ə yaxın yanacaq təşkil edəcək.

Aprelin ortalarına "Chirag" dəniz yatağında neftçıxarma həcmi 32 mln. tondan artıq təşkil edib ki, onlardan 28 mln. tonu 1999-cu ildə istismara verilmiş Bakı-Supsa boru kəməri ilə ixrac olunub. (BP-Azərbaycan şirkətinin prezidenti Devid Vudvordun bəyanatından).

Devid Vudvord (BP-Azərbaycan) qeyd edib ki, mayda Azərbaycan və Gürcüstanda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac neft kəmərinin 70%-ə yaxın sahəsi artıq qaynaq olunub; neft kəmərinin ən uzun hissəsinin yerləşdiyi Türkiyədə isə 50%-ə yaxın boru qaynaq olunub.

18 mayda Xəzərdə BP və "Azəri-Çıraq-Günəşli", "Şah-Dəniz", "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" və "Cənubi Qafqaz boru kəməri magistralı" layihələri üzrə iştirakçıların planları çərçivəsində Sanqaçal neft terminalı ərazisində tikilmiş ilk Texniki hazırlıq mərkəzinin açılışı oldu. Devid Vudvordun sözlərinə görə, "bu Xəzər regionunda dünya standartlarına uyğun təchiz olunmuş yeganə belə mərkəzdir ki, burada da gündə 400 qazma operatoru hazırlıq keçə biləcək".

İyunda Bakının Hyatt Regency otelində SOCAR və Nobl Skay Ltd. arasında "Qaraçuxur" yatağının kəşfiyyatı və istismarı üzrə 23 saylı neft müqaviləsi imzalanıb. Müqavilə 25 il müddətinə imzalanıb. Nobl Skay Ltd.-nin payı 75%-ə, SOCAR-ın isə 25%-ə bərabərdir. Nobl Skay Ltd.-nin bu layihəyə investisiyalar 220 mln. USD təşkil edir.

BP-Azərbaycanın "Şah-Dəniz" layihəsi üzrə vitse-prezidenti Rob Kelli bildirib ki, bu yataqdan ilk qazın çıxarılması 1 oktyabr 2006-cı il tarixinə nəzərdə tutulub. Yatağın istismarının 1-ci mərhələsinin dəyəri 3,2 mlrd. USD qiymətləndirilir ki, bundan da 2,3 mlrd. USD yatağın istismarına, 900 mln. USD Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin inşasına sərf olunacaq.

Oktyabrın əvvəllərində Bakıda Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Bolqarıstan prezidenti Georgi Pırvanov arasında danışıqlar baş tutub; Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına ixracı məsələləri müzakirə olunub.

Oktyabrda respublikada Azərbaycan qazının "Şah-Dəniz" yatağından ixracı məqsədi ilə Cənubi Xəzər Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin inşası başlayıb. Qaz kəmərinin diametri 106,6 sm; ötürmə qabiliyyəti ildə 20 mlrd. kub metr; inşa dəyəri 950 mln. USD təşkil edir. Qaz kəmərinin Azərbaycan sahəsində boruların çəkilməsi üzrə podratçı Yunanıstanın Sonsolidated Contractors International Co. şirkətidir.

Noyabrda Aktaudan Bakıya Qazaxıstan nefti ilə dolu (12 min tona yaxın) “Heydər Əliyev” tankeri gəlib. Tanker müntəzəm olaraq (ayda 7 reys) Aktau-Bakı xətti ilə işləyəcək (Dübəndi limanı).

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev noyabrda “Neft daşları” yatağında Xəzərdə dəniz neft çıxarılmasının 55 illiyinə həsr olunmuş təntənələrdə iştirak edib.

Bakıda 10 noyabrda Azərbaycan kinematoqrafçılar ittifaqının Kino evində “Alovlular ailənin saqası” sənədli filminin təqdimatı keçirilib. Rejissor Sergey Bosenko tərəfindən “Rosinfilm” kinostudiyasında çəkilmiş filmdə Nobellər ailəsi və Nobel qardaşlarının Rusiya (Azərbaycan) neft işinə töhfəsindən danışılır.

Dekabrda “Energy Intelligence Group” cəmiyyəti 2003-cü ilə dünyanın ən iri neft şirkətlərinin reytingini dərc edib. Kriterilər kimi şirkətin malik olduğu neft və qaz ehtiyatları və hasilat həcmələri götürülürdü. İlk yeddiliyə Saudi Aramco (Səudiyyə Ərəbistanı), Exxon-Mobil (ABŞ), PDV (Venesuela), NIOC (İran), RD/Shell (Böyük Britaniya-Niderland), BP (Böyük Britaniya) və Chevron-Texaco (ABŞ) daxil oldu. Rusiyanın “LUKoil” və Azərbaycanın “SOCAR” şirkətləri – müvafiq olaraq 20-ci və 36-cı yerlərdədir.

Bakıda 29 oktyabrda AzEN Oil və SOCAR şirkətləri arasında “Binəqədi” strukturuna dair 24 saylı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 618 mln. USD qiymətləndirilib.

Bakıda 5 noyabr tarixində Caspian Energy Group və SOCAR şirkətləri arasında “Kürovdağ” strukturuna dair 25 saylı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 200-300 mln. USD qiymətləndirilib.

2005-ci il.

İlk dörd ay ərzində AIOC “Central Azeri” neft yatağından hasilatın başlaması (bu ilin fevralından) sayəsində 2 mln. 774 min ton neft ixrac edib. Bu ötən ilin ilk dörd ayında olduğundan 34,5% və ya 709 min ton neft çoxdur.

10 mayda Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinə texniki neftin vurulmasının birinci mərhələsi həyata keçirilib (boru kəmərinə ilk neftin verilməsi isə 25 mayda baş tutub). BP-Azərbaycan-ın press-relizində qeyd olunmuşdu ki, uzunluğu 1770 km olan bütün boru kəmərinin doldurulması üçün “Azəri-Çıraq-Günəşli” (“AÇG”) yatağından daxil olan 10 mln. barel neft tələb olunur. Neftin Ceyhanda ilk tankərə yüklənməsi 2005-ci ilin dördüncü rübündə planlaşdırılır.

1 iyunda Bakıda ABŞ, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Rusiya, Türkiyə, İran və digər ölkələrdən alimlərin iştirak etdiyi üçgünlük VIII Beynəlxalq “Enerji, ekologiya, iqtisad” konqresinin açılışı baş tutub. Konqresdə müzakirə olunan əsas məsələlər Xəzər dənizinin ekologiyasının mühafizəsi, neft-qaz boru kəmərlərinin təhlükəsizliyi, alternativ enerji mənbələri və s. olub.

Neft-mədən avadanlığının buraxılması üzrə iri müəssisə “Bakı fəhləsi maşınqayırma zavodu” açıq səhmdar cəmiyyətinin 105 yaşı olub. Bu zavod 1900-cü ildə Sabunçu qəsəbəsində “A.Benkendorf” neft firmasının emalatxanalarının bazasında yaradılıb. (SSRİ-də zavod neft-mədən dəzgahlarının istehsalı üzrə 1-ci yeri tutur, onun məhsulu isə nəinki İttifaqda, həm də dünyanın 27-dən çox ölkəsində istifadə olunurdu).

Akademik Y.H.Məmmədəliyevin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə YUNESKO-nun qərarı ilə 2005-ci il Yusif Məmmədəliyev ili elan olunub; görkəmli alim – Qələbə yanacağıının ixtiraçısı II Dünya müharibəsində faşizmin darmadağın edilməsinə çox qiymətli töhfə verib.

BP-nin Azərbaycanda prezidenti Devid Vudvord bildirib ki, bu il ərzində Chirag platformasından orta sutkalıq neft çıxarılması 134 min bareli aşacaq; Central Azeri platformasından isə neftin orta sutkalıq çıxarılma həcmi orta hesabla 106 min barel (ildə təqribən 39 mln. barel) təşkil edəcək.

25-27 sentyabrda Yoxannesburqda (Cənubi Afrika Respublikası) işində Dünya neft şurasının (DNŞ) üzvü olan 65 ölkədən 3000 nümayəndənin iştirak etdiyi XVIII Ümumdünya neft konqresi keçirilib. Bu forumda Azərbaycan DNŞ-nin tam hüquqlu üzvü qəbul olunub.

Bakıda 16 avqustda Rafi Oil və SOCAR şirkətləri arasında “Suraxanı” strukturuna dair 26-cı neft müqaviləsi imzalanıb. Kapital qoyuluşları 400 mln. USD qiymətləndirilib.

Həmin il Azərbaycanda 22 mln. 248 min ton neft və 5 mlrd. 818,3 mln. kub metr qaz çıxarılıb. Ümumi hasilat həcmindən 8 mln. 967 min SOCAR, birgə müəssisələr və fəaliyyətdə olan şirkətlər tərəfindən çıxarılmış neftin payına düşür.

2006-cı il.

Yanvarda Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru kəmərinə 60,3 min ton Azeri Light sortlu neft vurulub. Neft kəmərinin tam doldurulması üçün 10 mln. barel tələb olunur. Hazırda boru kəmərinə 630 min tona yaxın neft vurulub. BTC boru kəmərinin bu ilin yazında tam istismara veriləcəyi planlaşdırılır.

Martda BP şirkəti (“AÇG” yataqlarının istismarı layihəsinin operatoru) “Central Azeri” yatağında sonuncu, onuncu çıxarma quyusunu istismara verib. Cari ildə “AÇG” yataqlarından çıxarılma həcminin sutkada 458 min barel səviyyəsində olacağı gözlənilir.

Mayda Bakı-Novorossiysk boru kəməri ilə 399 min 361 ton neft nəql olunub. Göstərilmiş neft həcmindən 66 min 790 ton SOCAR-ın, 332 min 571 ton isə AİOC-un payına düşür.

İlk dəfə olaraq, SOCAR neft müəssisələrində istehsalat dövrlərində nanotexnologiyanın akademik A.Mirzəcanzadə tərəfindən tövsiyə olunan tətbiqi prosesinə başlayıblar. Mədən sınaqlarının ilkin nəticələrini mütəxəssislər uğurlu kimi qiymətləndirirlər.

Noyabrda “BP-Azərbaycan”ın prezidenti Bill Şnayder təyin olunub. O son 8 il ərzində bu vəzifədə çalışmış Devid Vudvordu əvəz edib.

Noyabrda Bakıda SOCAR və “Rusneft” arasında neftverən “Zığ-Hövsan” bloku üzrə məhsulun bərpası, hasilatı və bölüşdürülməsinə dair sazişin imzalanması baş tutub. Layihəyə investisiyalar təqribən 100 – 150 mln. USD təşkil edəcək. “Rusneft” Azərbaycanın quru yataqlarını istismar edəcək ilk Rusiya şirkətidir.

“Petroleum intelligence weekly” və “Petroleum economics policy solutions” jurnallarının tədqiqatlarının nəticələrinə görə, dünya karbohidrogen ehtiyatlarının

94%-i 20 ölkənin payına düşür ki, bu da 1,37 trilyon barel təşkil edir. Ehtiyatlarına görə birinci yeri Səudiyyə Ərəbistanı tutur, onlar 289 mlrd. barelə bərabərdir, ikinci yerdə isə 179 mlrd. barellə Kanada tutur. Azərbaycan 17-ci yerdədir (14 mlrd. barel).

2006-cı il ərzində Azərbaycanda ümumi neft çıxarılması 32 mln. ton təşkil edib. Əvvəllər, Azərbaycanda maksimal neft hasilatı 1941-ci ildə əldə olunub və 23,5 mln. tona bərabər olub.

Bu il Azərbaycanın neft emalı zavodlarında 7 mln. 392 min ton neft emal olunub.

2007-ci il.

Yanvardan may ayı da daxil olmaqla Azərbaycanın neft emalı zavodları 3 mln. tondan artıq neft emal ediblər.

10 aprel tarixində "Shell" şirkətinin vitse-prezidenti Qay Outen qeyd edib ki, onun şirkəti "Shell"-in işlədiyi Qazaxıstan yataqlarından ("Kaşağan" və s.) neftin BTC boru kəməri ilə nəqli imkanlarını tədqiq edir. "Shell" həmçinin neftin çıxarılması, emalı və marketinqi sahəsində SOCAR-la əməkdaşlıqda da maraqlıdır.

23-24 apreldə Bakıda Britaniyanın Confidence Energy Ltd. şirkəti tərəfindən SOCAR-la birlikdə təşkil olunmuş I Xəzər neft ticarət-nəqliyyat konfransı keçirilib. Konfransın məqsədi Xəzər dəniz gəmiçiliyinin Avro-Asiya nəqliyyat dəhlizi ilə qərb ölkələrinə inteqrasiyasının mümkünliyünü göstərməkdir.

Bu ilin iyul ayı ərzində BTC neft kəməri ilə 2 mln. 875 min 125 ton Azərbaycan nefti vurulub; bu neftin 2 mln. 625 min tonu dünya bazarına Ceyhan limanından (Türkiyə) göndərilib. Həmin ay SOCAR Bakı-Novorossiysk (şimal marşrutu) boru kəməri ilə 100 min tondan artıq xam Azərbaycan nefti ixrac olunub.

16 avqustda BP-Azerbaijan şirkəti Xəzər dənizində ən dərin və ən bahalı quyunu qazıb. Bu Şah-Dəniz qaz-kondensat yatağında qazılmış dördüncü kəşfiyyat quyusudur (SDX-4): quyunun dərinliyi 7301 metr, bu ana maya dəyəri isə 240 mln. USD təşkil edir.

4 sentyabrda uzunluğu 47 km və ötürmə qabiliyyəti sutkada 5-6 kubmetr olan 48 düymlük Sanqaçal – Qazı-Məhəmməd qaz kəmərinin inşası sona çatıb. Qaz kəməri Şah-Dəniz qaz-kondensat yatağından təbii qazın tədarükü üçün nəzərdə tutulub.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ VƏ TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI*

Jurnallar:

1. *"Труды Бакинского отделения Императорского русского технического общества (БО ИРТО)", Баку, 1886 - 1918гг.*
2. *"Нефтяное Дело", Баку, 1899 - 1917гг.*
3. *"Нефтяное хозяйство", М., 1995 - 2002гг.*
4. *"Азербайджанское нефтяное хозяйство", Баку, 1925 - 2005гг.*

5. "Azerbaijan International", Sherman Oaks, CA (US), 2002 - 2004.
6. "Территория Нефтегаз", М., 2001-2005гг.
7. "Химия и технология топлив и масел", М., 1993 -2006гг.
8. "Наука и технология углеводов", М., 1999-2000гг.
9. "Oil Gas Chemistry", М., 2001-2004.
10. "Нефть России", М., 2000-2007

Kitablar:

1. Лисенко К.И. Нефтяное производство, составленное по новейшим данным. - СПб., Типография бр. Пантелеевых, 1878.
2. Рагозин В.И. Нефть и нефтяная промышленность. - СПб., 1884.
3. Орлов П.А. Указатель фабрик и заводов окраин России: Царства Польского, Кавказа, Сибири и Среднеазиатских владений. - СПб., 1895.
4. Detachy "Les Rothschilds, une famille de financiers juifs". - Paris, 1896.
5. Энциклопедический Словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. - СПб., Типо-Литография И.А. Ефрона, 1897, т. ХХА, с.937-942.
6. Россия в конце XIX века. Под редакцией В.И. Ковалевского. - СПб., Изд-во министерства финансов, 1900.
7. Старцев Г.Е. Бакинская нефтяная промышленность. Историко-статистический очерк. - Баку, типография "Апор", 1901.
8. Акты собранные Кавказской археографической комиссией (в 12-ти томах). - Тифлис, под редакцией А. Берже, 1866 - 1904гг.
9. Большая Энциклопедия (в 22-ух томах). - СПб., Книгоиздательское товарищество "Просвещение" под редакцией С.Н. Южакова, 1896 - 1909.
10. Харичков К.В. О составе и технических свойствах нефтей русских месторождений. - Баку, Изд. Совета съезда бакинских нефтепромышленников, 1902.
11. 25-летие "Товарищества нефтяного производства братьев Нобель", 1879 - 1904. - СПб, 1904.
12. 30 лет деятельности "Товарищества нефтяного производства братьев Нобель". 1879 - 1909. - СПб., 1909.
13. Симонович В.Ф. Нефть и нефтяная промышленность в России. - СПб, 1909.
14. Список судов Каспийского наливного флота с указанием емкости. Изд-во Совета съезда бакинских нефтепромышленников. - Баку, 1912.
15. Брилинский А. Краткий исторический и статистический обзор. Баку, 1915.
16. Вышетравский С.А. О нефтяном хозяйстве России в связи с будущностью Апишеронского полуострова. - Баку, 1915.
17. Schuck H., Sohlman R. The life of Alfred Nobel. - Heinemann Ltd., London, 1929.
18. Малая Советская Энциклопедия (в 10-томах). - М., изд-во ОГИЗ РСФСР, под редакцией Н.Л. Мещерякова, 1931-1932.
19. Губкин И.М. Учение о нефти. - М.-Л., Изд-во ОНТИ НКТП, 1937.

20. Гурвич Л.Г. *Научные основы переработки нефти. 3-е изд.* - М., Гостоптехиздат, 1940.
21. *Люди русской науки. Часть II, под редакцией И.В. Кузнецова, М.-Л., Изд-во ОГИЗ, 1948.*
22. Менделеев Д.И. *Нефтяная промышленность в Пенсильвании и на Кавказе. Сочинения, т.10, М., Изд-во АН СССР, 1949.*
23. Гумилевский Л. Александр Михайлович Бутлеров. - М., Изд-во ЦК ВЛКСМ "Молодая гвардия", 1952.
24. Лисичкин С.М. *Очерки по истории развития отечественной нефтяной промышленности. Дореволюционный период.* - М.-Л., 1954.
25. Пархоменко В.Е. Д.М. Менделеев и русское нефтяное дело. - М., Изд-во АН СССР, 1957.
26. Кулиев А.М. *Технология получения и исследования масел из бакинских нефтей.* - Баку, Азнефтеиздат, 1958.
27. Трошин А.К. *История нефтяной техники в России (XVIIIв. - вторая половина XIXв.).* - М., Гостоптехиздат, 1958.
28. Ахундов Б.Ю. *Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности.* - М., Изд-во Соцгиз, 1959.
29. Менделеев Д.И. *Проблемы экономического развития России.* - М., Изд-во Соцклит, 1960.
30. Ашумов Г.Г. *Азербайджанские нефти.* - Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1961.
31. *Советская Историческая Энциклопедия.* - М., Изд-во Советская Энциклопедия, 1961-1962, тт. 1-2.
32. *Bergengren Erik. Alfred Nobel.* - Thomas Nelson & Sons Ltd., Edinburgh, 1962.
33. Ашурбейли С.Б. *Очерки истории средневекового Баку.* - Баку. Изд. АН Азерб. ССР, 1964.
34. Штейн А.П. *Повесть о том, как возникают сюжеты.* - М., Изд-во Искусство, 1965.
35. Платонов Б.А. Мамедалиев. *Страницы жизни.* Баку, Изд-во Элм, 1966.
36. Асташенков П.Т. Курчатов. - М., Изд. ЦК ВЛКСМ "Молодая гвардия", 1967.
37. Абасов М.Г. *Баку в годы Великой отечественной войны (1941-1945гг.)* - Баку, Азернеир, 1967.
38. Кострин К.В. *Почему нефть называется нефтью.* - М., Изд-во Недра, 1967.
39. Лисичкин С.М. *Выдающиеся деятели отечественной нефтяной науки и техники.* - М., Изд-во Недра, 1967.
40. Бреннер М.М. *Экономика нефтяной и газовой промышленности СССР.* - М., Изд-во Недра, 1968.
41. Балаев С.Г. *Нефть страны вечного огня.* - Баку, Азернеир, 1969.
42. Лисичкин С.М. *Нефтяная промышленность США.* - М., Изд-во Недра, 1969.
43. Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. *Пятьдесят славных лет.* - Баку, Азернеир, 1971.

44. Эрих В.Н., Расина М.Г., Рудин М.Г. Химия и технология нефти и газа. - Л., Изд-во Химия, 1972.
45. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1914-1917гг. - Л., Изд-во Наука, т.2, 1973.
46. Нардова В.А. Начало монополизации нефтяной промышленности России (1880-1890 годы). - Л., Изд-во Наука, 1974.
47. Алияров С.С. Нефтяные монополии в Азербайджане в период Первой мировой войны. - Баку, Изд-во АГУ, 1974.
48. Академия Наук Азербайджанской ССР, под редакцией Г.Б. Абдуллаева. - Баку, Изд-во Элм, 1976.
49. Tolf Robert W. The Russian Rockefellers. The saga of the Nobel Family and the Russian Oil Industry. - Calif Hoover Inst. Cop. Stanford, 1976
50. Меркс Ф. Черная кровь. Пер. с немецкого. - М., Изд-во Наука, 1978.
51. Дьяконова И.А. Нобелевская корпорация в России. - М., 1980.
52. Ибрагимов И.А., Аббасов А.Н. Первый технический вуз Закавказья. - Баку, Азернешр, 1981.
53. Байбаков Н.К. Дело жизни: записки нефтяника. - М., Изд-во Советская Россия, 1984.
54. Летопись жизни и деятельности Д.И. Менделеева. - Л., Изд-во Наука, 1984.
55. Ибрагимов М.Д. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. - Баку, Изд-во Элм, 1984.
56. Штрубе В. Пути развития химии: В 2-х томах. Т.2. Пер. с немецкого - М. Изд-во Мир, 1984.
57. Самедов В.А. Нефть и экономика России (80-90-е гг. XIX в.). - Баку, Элм, 1988.
58. Мирзоев М.А. Имена на картах Каспия (Из истории изучения и освоения). - Баку, Азернешр, 1988.
59. Самедова Ф.И., Мир-Бабаев М.Ф. Высокмолекулярные гетероатомные соединения нефтей Азербайджана. - Баку, Изд-во Нефис, 1992.
60. Сульман Рагнар. Завещание Альфреда Нобеля. История Нобелевских премий: пер. с англ. - М., Изд-во Мир, 1993.
61. Орландо де Руддер. Альфред Нобель. - Ростов на Дону, Изд-во Феникс, 1997.
62. Шведы на берегах Невы: Сборник статей под редакцией Б. Останина и Б. Янгфельда. - Стокгольм, Изд-во Шведского Института, 1998.
63. Полонский Л.А. Банкирский дом братьев Ротшильд в Баку. - Баку, 1998.
64. Фукс И.Г., Матишев В.А. Иллюстрированные очерки по истории российского нефтегазового дела. Часть I. Север и Юг европейской части России (до 1917г.). - М., Изд-во Нефть и Газ, 2000.
65. Самедова Ф.И. Азербайджанские нефти и их компонентный состав. - Баку, Изд-во Элм, 2002.
66. Осбринк Б. Империя Нобелей: история о знаменитых шведах, бакинской нефти и революции в России. Пер. с шведского. - М., Изд-во Текст, 2003.

67. Мурадалиева Э.Б. *Кровь земная - нефть Азербайджана и история. Книга 1.* - Баку: "Мутарджим", 2005.

68. *Морская нефть. Развитие технических средств и технологий / Э.М. Мовсумзаде и др.* - СПб., Изд-во Недр, 2005.

Məqalələr:

1. Тихвинский М.М. *Искусственное приготовление бензина из нефти.* - Известия Главного нефтяного комитета, 1918-19, №3, с.5.

2. *Развертывание бакинской нефтяной промышленности. Беседа с А.П. Серебровским.* - "Азербайджанское нефтяное хозяйство", 1925, №5, с. 9-10.

3. Штейнер С. *Бакинские мастера нефти на Кубани в 1833г.* - "Азербайджанское нефтяное хозяйство", Баку, 1952, №5, с.20.

4. Мир-Бабаев М.Ф. *Апишеронская нефть. Развитие нефтяного дела в Азербайджане.* - "Химия и технология топлив и масел", М., 1993, №3, с. 36-37.

5. Дьяконова И.А. *Нобелевская премия "забила" из нефтяного фонтана.* - "Нефть России", М., 1994, №2, с. 38-40.

6. Самсонов В. *Семья Нобель ... Их называли "генераторами новых идей".* - "Нефть России", М., 1996, №11, с. 42-44.

7. Мир-Бабаев М.Ф., Фукс И.Г. *Братья Нобели и азербайджанская нефть (к 120-летию основания фирмы).* - "Химия и технология топлив и масел", М., 1999, №4, с. 51-53.

8. Фукс И.Г., Матишев В.А., Мир-Бабаев М.Ф. *Бакинский период деятельности "Товарищества нефтяного производства братьев Нобель" (к 120-летию основания).* - "Наука и технология углеводородов", М., 1999, №5, с. 86-94.

9. Матвейчук А.А. *Неизвестная Нобелевская премия.* - "Нефть России", М., 1999, №5, с. 96-103.

10. Мир-Бабаев М.Ф., Фукс И.Г., Матишев В.А. *Иностранный капитал в нефтяном деле России (Апишерон до 1917г.).* - "Наука и технология углеводородов", М., 2000, №5, с. 75-80.

11. Mir-Babayev M.F. *The prizes of Nobel family.* - "Oil Gas Chemistry", М., 2001, №4, pp. 42-46.

12. Мир-Бабаев М.Ф. *Бакинская нефть и Ротшильды.* - "Нефтяное хозяйство", М., 2002, №1, с. 93-95.

13. Мир-Бабаев М.Ф. *Петр Первый и азербайджанская нефть.* - "Территория Нефтегаз", М., 2002, №6-7, с. 46-50.

14. Мир-Бабаев М.Ф. *Императорское русское техническое общество и бакинское нефтяное дело.* - "Территория Нефтегаз", М., 2002, №9, с. 38-44.

15. Мир-Бабаев М.Ф. *Дмитрий Менделеев и российское нефтяное дело.* - "Территория Нефтегаз", М., 2002, №10, с.44-48.

16. Mir-Babayev M.F. *Azerbaijan's oil history. A chronology leading up to Soviet era.* - "Azerbaijan International" Magazine, Sherman Oaks, (US), AI 10.2 (Summer 2002), pp. 34-41.

17. Мир-Бабаев М.Ф. Первые нефтяные месторождения (колодцы) Абишерона. - "Территория Нефтегаз", М., 2003, №1, с. 44-48.
18. Мир-Бабаев М.Ф. Азербайджанское нефтяное дело (до 1920г.). - "Территория Нефтегаз", М., 2003, №3, с. 44-48.
19. Mir-Babayev M.F. Azerbaijan's oil history: Brief oil chronology since 1920. - Part 2. - "Azerbaijan International" Magazine, Sherman Oaks, CA (US) AI 11.2 (Summer 2003), pp. 56-63.
20. Мир-Бабайев М.Ф. Руссиян оил бусинесс анд Нобел бромтичс. - "Оил Эас Ўзбекистанга", М., 2004, №1, нн.51-55.
21. Мир-Бабаев М.Ф. Владимир Шухов и российское нефтяное дело. - "Территория Нефтегаз", М., 2004, №10, с. 60-63.
22. Мир-Бабаев М.Ф. Научный подвиг гения (к 100-летию со дня рождения Ю.Г. Мамедалиева) - "Бонсултинэ & Бусинесс", 2005, №8, с.8-12.

MÜNDƏRİCAT

Səh.

Giriş	5
Professor E.B.Muradəliyevanın rəyi	7
I Oçerk	
Azərbaycan nefti haqqında ilk tarixi məlumatlar	11
II Oçerk	
I Pyotrun "İran yürüşü"	29
III Oçerk	
Azərbaycanın neft işi (1920-ci ilə qədər)	40
IV Oçerk	
Nobel Qardaşlarının Azərbaycanın neft işinə töhvəsi	68
V Oçerk	
Alfred Nobel – XIX əsrin böyük ixtiraçısı	85
VI Oçerk	
Məlum və naməlum Nobel mükafatları	100
VII Oçerk	
Rotşild qardaşlarının Bakı neft sənayesinin inkişafında rolu	112

<i>VIII Oçerk</i>	
İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı neft sənayesinin inkişafında əhəmiyyəti	124
<i>IX Oçerk</i>	
Bakı neftinin Mendeleevin elmi yaradıcılığında rolu	143
<i>X Oçerk</i>	
Vladimir Şuxov – bakılı Alfred Nobeli	157
<i>XI Oçerk</i>	
Yusif Məmmədəliyevin elmi şücaəti.....	167
<i>Epiloq</i>	
Azərbaycanın dünya neft sənayesinə töhvələri.....	200
Azərbaycan MEA müxbir üzvü F.C.Məmmədovanın rəyi	211
<i>Əlavə</i>	
Azərbaycanın neft işinin qısa xronologiyası	213
<i>İstifadə və tövsiyyə edilmiş ədəbiyyat siyahısı .....</i>	284

Buraxılışa məsul
Ramin İsayev

Dizayner
Məhəbbət Orucov

Müəllif haqqında

Kimya elmləri doktoru, Azərbaycan Texniki Universitetinin professoru Mirbabayev Miryusif Fazil oğlu neft-kimya və ekologiya sahəsində aparıcı mütəxəssisdir. 1953-cü ildə Bakıda anadan olmuşdur. 1975-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Neft Və Kimya Institutunun kimya-texnologiya fakültəsini bitirmişdir. 1986-cı ildə "Neft-Kimya" ixtisası üzrə namizədlik dissertasiyasını, 1994-cü ildə isə doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Respublikada və xaricdə nəşr edilmiş (Rusiya, İran, Türkiyə, ABŞ) təxminən 90 elmi əsərin müəllifidir. 1992-ci ildə Azərbaycanın neft işinin tarixi ilə məşğul olur.